

AKADEEMIA

10. AASTAKÄIK

1998

NUMBER 10

Kõneaktide teooria	Arne Merilai
Värsisüsteemidest	Mihhail Lotman
Kalmude keskel	Kaalu Kirme
Ettekujutused ühiskonna kihistumisest	Andu Rämmer
Humanitaarne interventsioon	Lauri Mälksoo
Aasta 1000	Ángel Guimerá
Eestlaste antropoloogiast	Leiu Heapost
Meie ühine universum	Alar Helstein
Ikooni olemusest ja maalimisest	Küllli Erikson
Süü ja häbi teisenemised	Jan Blomstedt
Eesti ja Läti jalavägi Rootsi armees	Kalle Kroon

Kolleegium:

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja Ain Kaalep
tegevtoimetaja Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja Agu Tani
universalia Jaan Kangilaski
Inta Soms
humaniora Mart Orav
socialia Jaan Isotamm
naturalia Toomas Kiho
keeletoimetaja Triin Kaalep
korrektor Kristin Sarv
sekretär Tiiu Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse address:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17

Fax: 43 13 73

E-post: akademia@tartu.astronet.ee

Arveldusarve nr 150123017972 ERA-Pangas

© AKADEEMIA 1998

OÜ GREIF trükikoda,

Tartu, Kastani 38

Tellimus nr 968

Trükiarv 2200.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

10. AASTAKÄIK 1998 NUMBER 10 (115)

- Kõneaktide teooria: Artur Alliksaare luule pragmaatika II
Arne Merilai 2019
- Värsisüsteemidest: Peamiselt eesti ja vene värsi näitel. II
Mihhail Lotman 2058
Tõlkinud Kajar Pruul
- Kalmude keskel: Eesti loovkultuuri hoogsus Saksa oku-
patsiooni aastail
Kaalu Kirme 2080
- Kuidas ühiskondlikud muutused mõjutavad sotsiaalseid
representatsioone: Ettekujutused ühiskonna kihistumisest
Andu Rämmer 2099
- Humanitaarne interventsioon: Õigusfilosoofiline vaidlus
rahvusvahelise õiguse normide üle
Lauri Mälksoo 2126
- Aasta 1000
Àngel Guimerà 2141
Tõlkinud Ain Kaalep
- Eestlaste antropoloogiast, keelest ja geenidest
Leiu Heapost 2147

Meie ühine universum: Kristlik loomiskäsitlus ja eshatoloogia kui maailmatervikut mõtestavad õpetused	
	<i>Alar Helstein</i> 2166
Ikooni olemusest ja maalimisest	
	<i>Küllli Erikson</i> 2184
Süü ja häbi teisenemised	
	<i>Jan Blomstedt</i> 2197
	<i>Tõlkinud Ene-Reet Soovik</i>
<i>Arvustus: Intensiivselt lumuvad lootused. Uku Masing. Meil on lootust. Tartu: Ilmamaa, 1997.</i>	
	<i>Andres Herkel</i> 2209
Editorial note. Summaries 2213
Eesti ja Läti jalavägi Rootsi armees 1701–1710. III	
	<i>Kalle Kroon</i> 2223

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 2097, 2140, 2146, 2208: Eero Ijavoineni joonistused.

KÕNETEGUDE TEOORIA

Artur Alliksaare luule pragmaatika II

Arne Merilai

Kui on esialgselt piiritletud Artur Alliksaare luuletuse “Kuhu küll, kuhu küll, uhh!!!” deiktiline strateegia (vt Merilai 1995a), on hea asuda vaatlema seal sooritatud kõnetegusid. Selleni jõuame siiski alles hiljem, sest alustuseks seisame silmitsi sama probleemiga mis deiksise puhul: Augeiase tallid tuleb puhtaks rookida. Kõigepealt peab endale selgeks tegema **kõneakti** (*speech act*) mõiste, enne kui asuda seda vaatlema näiteks Alliksaare tekstides või mujal. Hea luule eriliseks väärtuseks on, et kõrgemat liiki ilukirjandusliku keelekasutusena esitab see filosoofiale tugevaima väljakutse — ma pean silmas eeskätt lingvistilises pöördes sündinud filosoofiat (vt Kõiv 1997) —, sundides seni peamiselt sõnasõnalise keelekasutusega maadlevale teooriale peale uusi pingutusi ja vastunäiteid (vt ka Merilai 1994, 1995b, 1996, 1997b).

Analüütilises keelefilosoofias, mida sageli kutsutakse terve mõistuslikult lihtsalt filosoofiaks pleonastilise epiteedita, on täheldatavad kaks konkureerivat joont. Gottlob Frege ja Bertrand Russelli rajatud loogikaliin uurib keele seotust maailmaga, keskendudes väitlausete tõetingimustele. George Edward Moore'i ja Ludwig Wittgensteini rajatud tavakeeleliin uurib keelt vestlusolukorras, huvitudes kõnelejate poolt lausungites sooritatud kõnetegudest. Kasutades matemaatilise loogika meetodeid, on

Artikli esimene osa on ilmunud *Akadeemias* pealkirjaga “Artur Alliksaare luule pragmaatika I” (nr 10, 1995, lk 2086–2111).

Täna Soome Alfred Kordelini Fondi uurimistoetuse eest.

esimese liini filosoofid (Rudolf Carnap, Alfred Tarski, Richard Montague, David Kaplan jt) tänaseks välja arendanud võimsad teooriad, nagu intensionaalne ja demonstratiivide loogika, mis käsitlevad lausetähenduse (mõtte, osutuse, ajavormi) fundamentaalseid tõetingimuslikke aspekte (vt ka Zalta 1988). Sellega on keele formaalne semantika määrava sammu edasi teinud. Kuigi ka tavakeele filosoofia areng on olnud märkimisväärne eeskätt John L. Austini ja H. Paul Grice'i tööde tõttu, ollakse selles suunas alles teel tõsisemate formaalsete üldistuste poole — seda ka Daniel Vandervekeni ja temaga koostöös olnud John R. Searle'i viimastes uurimustes. Viimased hakkavad arendama kõneaktide üldist loogilist teooriat, püüdes rekursiivselt defineerida kõiki võimalikke (liht)kõneajude ühes nende edukuse ning rahuldamise tingimustega.

Kõneaktide teooria uuemas arengus tuleb tähele panna eeskätt D. Vandervekenit tema kaheosalise uurimusega *Meaning and Speech Acts* (1990, 1991). Nii nagu P. Grice püüdis ületada näivat lõhet tava- ja formaalse keelekasutuse vahel, tundes tavavestluseski ära kvaasiaktsioonid-tuletusreeglid ja -tooreemid (konversatsiooni maksimid ja implikatuur) (vt Grice 1989a), püüab D. Vanderveken kokku sulatada Frege ja Russelli ning Wittgensteini ja Austini keelefilosoofilised arenguliinid. Vanderveken loobub isegi lingvistilise pragmaatika alast, arendades teooriat edasi üldiseks semantikaks — ta ühendab oma käsitluses keele mõistmise ja kasutuse uurimise, püüdes formuleerida lausetähenduse ja kõnetegude üldisi printsiipe. Ta seob kõneakti edukuse tingimused (*conditions of success*) kõneakti (propositsioonide) rahuldamise tingimustega (*conditions of satisfaction*) — veatu kõneakt peab täitma mõlemaid —, seega klassikalise tõetingimusliku semantikaga. (Seetõttu eristab ta ka edukuse (*success*) ja edutuse (*in-success*) kui eduväärtused (*success values*) tõest (*truth*) ja väärusest (*falsehood*) kui tõeväärtustest (*truth values*.) Üldise semantika jaoks on kõneajõu (*illocutionary force*), lause mõtte (*sense*) ja osutuse (*denotation*) mõisted kõikide võimalike keelte (olgu tava- või teaduslike) elementaarlausete tähenduse (*meaning*) kolm peamist lahutamatu komponenti, seega tahab ta ühendada keele traditsioonilise semantika ja pragmaatika ühtseks ja üldisemaks loogiliseks semantikaks semiootika raames (Vanderveken 1990:

65–75). Veelgi enam, üldine semantika asetub transtsendentaalse filosoofia traditsiooni, sest keeleloogika peegeldab mõtete apriorset korda. Vanderveken kirjutab:

Mis tahes fakt, mida inimene maailmas kogeb, on tõepoolest fakt, mida ta võib representeerida sellele faktile suunatud mõtteaktis. Veelgi enam, mis tahes mõte, mis kõnelejal võib olla mingist faktist, on põhimõtteliselt väljendatav tema keelekasutuses, sooritades kõnetegu sama propositsioonilise sisuga. Seega need universaalsed seadused, mis juhivad kõnetegude edukat sooritamist ja rahuldamist, peegeldavad mõtte ja kogemuse apriorseid vorme. Need seadused teeb apriorseks see, et ei ole võimalik mõelda mõtet, mille edukas väljendamine lausungis oleks vastuolus nende seadustega. Tõepoolest, nad asetavad võimalikkuse tingimused just kõnelejatähenduse ja mõistmise määramisele. Üldine semantika on midagi enam kui lihtsalt empiirilised väited tegelike loomulike keelte tähenduse ja kasutuse kohta. Kirjeldades keele loogilist struktuuri, fikseerib ta piirid sellele, mida me võime maailmas mõelda ja kogeda. Üldine semantika kuulub transtsendentaalse filosoofia traditsiooni. Loomulikult, nagu osutas Wittgenstein, fikseerib transtsendentaalne loogiline semantika piirid mõeldavale kaudselt, piirates mõtete keelelist väljendust (Vanderveken 1990: 226–227, vt ka 1–6).

Lähtekohaks mõned terminoloogilised eristused. Kujutleme näiteks Alliksaare lause (1) *Olen viimse molekulini mobiilne* kasutamist eri olukordades (näiteks eri lugejate puhul), siis nende lausungite analüüsil kehtivad keelefilosoofilised printsiibid, mis rakenduvad ka analüütilises kirjandusteaduses (vt Searle 1994: 637–667). Need on:

1. **Tõlgenduse tausta printsiip.** Tähenduste taotluslik toimimine on võimalik vaid teatud võimete, eelduste ja üldiste teadmiste taustal. Lisaks eelintentsionaalsele taustale nõuab tähenduse funktsioneerimine teadmiste, uskude, soovide jt propositsiooniliste hoiakute keerulist mõistevõrku. Kõnetegusid ei saa täielikult määrata ainult lause semantilise sisu ja kõnelejapoolse taotletud sisu järgi, sest mõistmine tervikuna toimub üldise intentsionaalsuse (*network of intentionality*) ja taustavõimete alusel (*background of capacities*). Viimased aitavad määrata ütluse sisu, olemata

ise sisu osaks. Nii lause (1) sõnasõnaline (näiteks kellegi väide oma molekulaarse ehituse kohta) kui ka kõnelejapoolne tähendus (lause (1) abil võidakse mingis kontekstis väite asemel sooritada hoopis lubadus või ähvardus) määravad lausungi edukuse tingimused — vastavalt sellele on antud väide tõene või lubadus täidetav —, kuid seda ainult tervikliku intentsionaalse süsteemi osana ja vastavate taustvõimete ning -teadmiste alusel. Inimese üldised kultuurilised (näiteks biofüüsikalised hüpoteesid molekulide dünaamikast jne), psühholoogilised ja keelelised teadmised ning võimed määravad konkreetse tõlgenduse. Tähenduse kontekstivaba analüüs on võimatu, kontekst omakorda fikseeritakse veelgi üldisemal taustal. Selles on teatud paralleel artikli viimases osas kõne alla tulevale kahe konteksti hüpoteesile.

2. **Tüübi ja eksemplari erinevus.** Lause (1) Alliksaare käsi-kirjas, luuletuskogus ja käesolevas artiklis esindab ühte lausetüüpi (*type*), kuid selle tüübi kolme eksemplari (*token*) (ehk asetust või näidist). Tüüp on abstraktne mõiste, eksemplar või näidis konkreetne objekt. Näidised on tegelikud ja kordumatud, tüübid korduvad. Sama näidis on teine asi kui sama tüüp; kirjanik loob näidise, näidis loob tüübi, millest igal lugejal on oma koopia kui näidis.

3. **Lause ja lausungi erinevus.** Lause (*sentence*), olgu tüübi või eksemplarina, on formaalne struktuur, **keel** ise. Lause lausung (*utterance*) on enamasti taotlusega **tegu** — keele kasutamine, mis ei ole enam ainult keel. Kuigi iga lausung sisaldab mingi keelelise eksemplari kasutamist, võib üks ja sama näidis mõnikord toimida ka erinevates lausungites. Oletame, et keegi luulesõber on kirjutanud laua kohale loosungi (1). See üks ja sama näidis võib tema erinevatele külalistele taotluslikult mõjuda (esialgu sõnasõnalisel tasandil) osana sootuks erinevatest kõnetegudest: väitena, meenutusena, ennustusena, lubadusena, töotusena, kinnitusena või hoiatusena, miks ka mitte üleskutsena või päevakäsuna (kui on teada luulesõbra kaldumus norutundele), enesediagnoosina (kui tegu on koleerikuga), uurimistulemuse raportina (kui kirjutaja on bioloog või keemik) või lihtsalt rõõmu- või nõrdimusavaldusena, või vastavalt kiitlemise või kurtmise-na jne. Lauseeksemplar on sama, lausungid aga täiesti erinevad. Kui aga oletada, et loosung realiseerub eranditult väidetena (teda

külastavad vaid kainikud), siis on tegu sama lauseeksemplari ja sama kõneaktiga, kuid erinevate lausungiaktidega (*utterance act*). Lause (või mis tahes sümboli) ja taotlusega lausungi identsuskriteeriumid on üsna erinevad.

4. Kasutuse ja tsiteerimise erinevus. Eelnevalt oli tegu lause kasutusjuhtudega (*use*), kui aga öeldakse, et *Olen viimse molekuli mobiilne* sisaldab neli sõna ja 28 tähte, siis on tegu lause tsiteerimise või mainimisega (*mention*). Väljendit võib ühes lausungis samaaegselt nii kasutada kui mainida, näiteks (2): *Ša ütled: "Miks sa piidled mu seeliku veert, kas sul kõrgemaid huvisid ei olegi?"* Kui nõustuda, et Alliksaare luuletused on sageli sisevestlused virtuaalsete osalejate vahel, siis kohtab seal tihti samaaegselt kasutamist ja mainimist. On tõenäoline, et keelekasutus luule laias kontekstis (millest tuleb juttu hiljem) — tegelikus autor-teosluigeja maailmas — rakendabki tänu keelelisele eneseleotsutamisele eeskätt mainimist, saavutamaks sõnasõnalisusest abstraheeritud retoorilisi efekte; kitsas kontekstis — võimalikus (fiktsionaalses) maailmas — aga valitseb vahetu otsene kasutus (selle illusiooni taotlus).

5. Kompositsioonilisus. Keelemõistmise oluline põhimõte on kompositsioonilisus. Süntaktiliselt tähendab see, et laused moodustatakse sõnadest vastavalt grammatikale, semantiliselt, et lausetähendus on määratud lause koostisosade tähenduse ja asetusega. Lause (3) *Mobiilne viimse olen molekuli* väljendab sama propositsiooni nagu lause (1) ja tal on samad leksikaalmorfoloogilised elemendid, kuid need on erinevalt kombineeritud ja seega on neil erinevad tähendused; esimene markeerib pigem G. Suitsu kui Alliksaare stiili. Lõplikust sõnavarast ja ühendusreeglitest võib tuletada lõputult lauseid: võtta tuttavate tähendustega tuttavad sõnad (sõnaosad, fraasid) ja saada uudselt seostades täiesti originaalsed semantiliselt ühikud, enneolematud laused nagu Alliksaarele iseloomulik, millest me aga täiesti vabalt aru saame tänu keele kompositsioonipõhimõtte valdamisele. See näitab ühtlasi, miks tähendust ei saa kunagi lõplikult määrata tegeliku kõneleja tegelike taotlustega: sest on olemas lõputu hulk tähendusrikkaid lauseid *à la* (1), mida ükski kõneleja ei ole kunagi ütelnud ega ütle iialgi mis tahes kavatsusega.

Keele kompositsioonilisuse, selle süntaksi ja grammatika eksplitseerimine on üks Alliksaare põhilõbusid foneetiliste ja semantiliste mängude kõrval. Võib oletada, et sageli ei ole ta silmas pidanud mingeid konkreetseid tähendusi, vaid lihtsalt komponeerinud vastavalt eesti keele kõlalistele, vormi-, tuletus- ja lauseõpetuslikele mudelitele ja retoorikareeglitele, et siis vaadata, mida tähenduslikku, paradokslikku või varem olematut sellest välja tuleb. Näiteks: (4) *Iga maja ei ole majakas, / iga kaja ei ole kajakas, / iga kasu ei ole kasukas. / Miks peakš vasarat hoitama tingimata vasakus käes?!* Võiks isegi arvata, et siin on enne üteldud, kui (ranges mõttes) mõeldud; lausete tähenduse kõrval taotletud tähelepanu juhtida ka nende kompositsioonile. Nagu ka süntaksile projitseeritud paradigmalisele ühtsusele, loomaks lauseüleseid tähendusi ja struktuure — eriti tarvilikke mitmeliigilist temaatilist kuhjumist (häälikuline, morfoloogiline, sõnavaraline (sünonüümika jm), fraasiehituslik, positsiooniline jms kooskõla) ja kordusi armastavas luules. See seletab, miks teksti terviktähendus ei võrdu üksikute lausungite või lausetähenduste summaga, vaid tuleb arvestada ka väljendustevahelise sarnasuse ja koherentsiga — romanjakobsonlik viljakas idee (vt ka Fowler 1986: 69–84).

Keele refleksiivsus (kirjeldatav ka kui poeetiline funktsioon) võimendub luules tugevasti referentsiaalse funktsiooni kõrval või arvel — ilukirjandusega suheldes ei huvita meid sageli ju, kes või mis ehk prototüüp, vaid kuidas, milliste keeleliste vahendite ehk stiiliga on osutus saavutatud. Keeleline eneseleosutamine luules on ülioluline, sageli prevaleeribki see objektidele (olgu vaimsetele või füüsilistele) viitamise ees. Poeetilise lausungi olemuseks ongi ju sageli mingi seniolematu objekti (mentaalse, abstraktse, võimaliku) olemasolu esmane kehtestamine (see nähtus on ammendumatu imetluse allikas hermeneutikutest keelefetišistidele), olles seega loomult deklaratiivne tegevus kirjanduse kui erilise institutsiooni piires. Ja isegi siis, kui midagi ei kehtestata, jääb talle tema eneseleosutav iseväärtus — retooriline vorm ühes tegelikkuses enamasti rahuldamata tõetingimustega (eriti sürrealistlikkuse või fiktiivsuse puhul), kui küsimus tõetingimustest üldse kerkibki (eriti häälikuluule puhul).¹

¹ Keeleline eneseleosutus toob õieti kaasa sügava filosoofilise küsimuse, kas lausungi edukustingimuste (ja lause tõetingimuste) hulka ei

6. **Lausetähenduse ja kõnelejatähenduse erinevus.** Väga oluline on eristada lausetähendust (*sentence meaning*) sellest, mida kõneleja lausega silmas pidas või tähendas (*speaker meaning*).² Lause sõnasõnaline tähendus selgub selle sõnade tähendusest ja nende ühendamisreeglitest. Tavaliselt kaldub lausetähendus kõnelejatähendusega kokku langema, kuid sageli peavad kõnelejad ka midagi muud silmas kui lause tavatähendus. Nii võib väitlause (1) lisaks literaalsele kasutusele väitmisel, kus lausetähendus ühtib kõnelejatähendusega, kasutada ka lubaduse või tõotuse sooritamiseks (näiteks olla kellegi teenistuses jms) — seega **kaudse kõneaktina**, kus kõnelejatähendus ületab lausetähenduse. Keegi raskesti voodisse aheldatu võiks lauset (1) kasutada ka **irooniliselt** — risti vastupidi tavatähendusele, näiteks musta huumorina. Luuletuse “Variatsioone eternse teema eeterlikult efemeerseile detailidele ettevaatlikus esituses” paslikus pickwicklikus kontekstis on selle lause mõte muidugi eeskätt **metafoorne**, osutamaks lüürilise tegelase üldisele entusiasmile, valmisolekule kasvõi tantsida või matkata, kuid see on idee, mida lausetähendus kindlasti ei sugereeri. Kõik, mida lause literaalselt ütleb, käib ainult kõneleja molekulaarse kvaliteedi kohta. Kuid see on ainult üks osa sellest, mida kõneleja lausega (1) ütleb — konkreetne kõnelejatähendus ei ammendu lause konventsionaalse tähendusega, kuigi tõukub sellest, olles viimase funktsiooniks. Kaudne kõneakt, iroonia ja metafoor, suur osa kujundlikust keelekasutusest üldse on vestluse implikatuuri (P. Grice’i termin — *conversational implicature*) juhtumid, mille vaatlus on uue pragmaatikaalase artikli teema.

Lausete püsiv tavatähendus võimaldab neile anda kontekstistundlikke juhutähendusi; teiselt poolt on just kõneleja oma taotlusega see, kes valib konkreetnes olukorras väljendusvahendiks mingi kindla lause. Lausetüübid on püsivad võimalused kavatsetavaks kõneaktiks. Keelepragmatika aspektist on esmaseks kõ-

peaks kuuluma ka lausung (lause) kui niisugune ise, mis viib tsirkulaarsuseni või Russell’i paradoksini. Teatud tüüpi intentsionaalne teooria peaks suutma aga selle probleemi inkorporeerida.

²Ligikaudu sama tähistavad eesti keele käsiraamatu mõisted *tavatähendus* ja *juhutähendus*, ainult et kui grammatikat huvitavad pigem keelendid, siis filosoofiat laused — juba Frege jaoks oli sõnal ainult lauses tähendus.

nelejatähendus, semantika mõttes aga lausetähendus: ei või öelda mida tahes ja sellega edastada mis tahes pähe torganud mõtet. On täiesti mõeldav, et lausega (1) saab keegi uhkustada oma heade telefonide üle, vaevalt võib ta aga lause (1) abil kohvikust saia osta. Kõnelejatähendus on lausetähendusest tuletatav mõningate printsiipide ja strateegiatega abil, s.t et nende vahel valitsevad kindlad seosed. Ka kõige pöörasemad alliksaarelikud mõtteuperpalid on ikkagi jälgitavad, lähtudes kasutatud lausete tähendustest, virtuaalselt konstrueeritud (luule)kontekstist ja implikatuuri strateegiatega valdamisest — jälgimiseks läbi kunstipäraste takistuste nad ju mõeldud ongi. Konventsioonide rikkumine, vastuvõtja taju aeglustamine ja harjumusest võõrutamine on üks kunsti põhiolomusi — defamiliarisatsioon ehk harjumuspäratustamine on juba vana šklovskilik idee (vt ka Fowler 1986: 39–52; samuti Merilai 1997c).

Printsiip 6 näitab, et ainult semantika raames ei ole tõlgendus võimalik: tähendused tuleb taandada kasutuse tasandile. “Tähendus on kasutus,” on hilise Wittgensteini ilmselt üsna fregelik seisukoht, kusjuures kujundlik keelekasutus on eriti selgelt kõnelejatähenduse probleem (vt ka Searle 1989d: 76–116, 1989e: 117–136; Grice 1989a: 22–40). Kui keegi tõdeb, et Teele on jääpurikas, siis ei pea ta tõenäoliselt silmas, et Teele on läbipaistev ja teravnenud otsaga piklik külmunud keha, mis ripub ohtlikult räästa küljes ja koosneb peamiselt H₂O molekulidest, vaid vastavalt olukorrale pigem seda, et Teele on jäiselt ükskõikne või külmavereline või siis pika kondiga tüdruk, et tal on parajasti nohu vms. Kui Teele uisutades just jääauku ei kukkunud, siis võib kindel olla, et seda, mida üteldi, otseselt ei mõeldud.

7. Ontoloogia ja epistemoloogia erinevus. Tuleb eristada seda, mis on olemas, sellest, kuidas seda teatakse. Keelefilosoofiline lähenemine huvitub keele ontoloogiast, sellest, et lausungitega seostuvad laused, tähendused ja taotlused; tunnetuslikud küsimused, kas me neid asju mõnel konkreetsel juhul teame või ei tea, huvitavad kirjandusloolasi ja -kriitikuid. Loogiline positivism ei osanud seda vahet teha, kuid sellel on tähtsus tekstikriitikas: sageli ei ole meil piisavaid tõendeid autori kavatsuste kohta ja me oleme episteemilises kimbatuses (kes on Alliksaar, milline on tema vaim ja taust, keda esindavad tema luuletuste lüürilised

tegelased jne). Selle kohta saab tõendeid juurde hankida, näiteks: milline oli autori ligilähedane suhe kvantmehaanikaga, kui ta kirjutas lause (1); kas kõik luuletused või nende osad *Päikesepillajas* on ikka Alliksaare omad, jne? See teadmatus ei ole teadmatus põhimõtteliselt — faktid eksisteerivad sõltumata sellest, kas me neid parajasti teame või ei, aga me võime neid teada saada. Kui ei ole aga võimalik analüüsida, milliseid konkreetseid kõnetegusid luuletustes täpselt sooritatakse või kas luule puhul saab üldse tegelikest või lihtkõnetegudest rääkida (võib-olla seal ainult markeeritakse neid, kui üldse), siis on see ontoloogiline määramatus, mille puhul ajalooliste lisatõendite otsimine on mõtetu. Deiksise puhul nägime, et sageli ei olnud võimalik määrata meie-origo indeksit — millise referentgrupi nimel just parajasti kõneldi —: ka tõendite olemasolu (selged teadmised Alliksaare meie-taotluste kohta) ei välista ju määramatust tekstis. Kuid ka määramatust objektist saab metatasandil selgelt rääkida — kui määramatust.

KÕNE KUI TEGU

Loogiline positivism ja L. Wittgensteini *Tractatus logico-philosophicus* (1921) esindasid kahevalentset loogikat. Selle jaoks oli verifitseerimata lause, mis ei ole tõene ega väär, lihtsalt tähenduseta. See sobib matemaatikale, kuid tavakeele uurimisel on see piirang liiga range, sest suur osa igapäevakõnet ei ole ainult väited või kirjeldused. On olemas ka küsimused, hüüatused, lubadused, käsud, kuulutused, lalinad, kordamised jms. Ka enamik eetilisi, esteetilisi, filosoofilisi või religioosseid diskursse oma osutustega abstraktsetele, hüpoteetilistele või olematutele objektidele, meta-keelele jne oleksid niiviisi tähenduseta, sest ei ole oma tões kinditatavad. Kas peaks siis enamasti vaikima? See oleks *reductio ad absurdum*. Sellest kitsikusest pääsemiseks lõi hiline Wittgenstein *Filosoofilistes uurimustes* (1958) keelemängude teooria, mis püüdis seletada lausungi tähendust tegevuse kaudu ja oli märgiks, et semantikast oli välja kasvamas keelepragmatika — keeletegevusõpetus. Tähendus selgub alles praktikas, miski muu ei anna tähendust kui ainult kokkuleppeline kasutus.

laevaregistritesse kanti uus alus, vend sai rikkamaks ja kihlveo kaotaja jäi vaesemaks. Nende lausungite kohta ei kõlba ütelda, et nad olid tõesed või väärad, pigem nad kas **õnnestusid** või **ebaõnnestusid**. Kui sõda läks lahti, siis sõjakuulutamine õnnestus, ei ole päris täpne öelda, et sõjakuulutamine oli tõene. Sobivates tingimustes vallandab väljendus (18) *Ma kuulutan sõja!* tõsise verevalamise (õnnestumise korral võivad sellel lausungil olla kohutavad tagajärjed, nagu süüdimõistmisel kohtusaalis, penalti määramisel pallimängus jne). (19) *Ta kiulutas sõja* on aga ainult süütu tõdemus väljenduse (18) kohta, olenevalt asjaoludest tõene või väär. Tõetingimuste analüüsimise kõrval peab loogika uueks ülesandeks saama lausungite üldisemate **õnnestumise tingimuste** (*felicity conditions*) uurimine, millest tõetingimused on vaid teatud abstraheeritud, rangemate piirangutega liik. Kusjuures viimastegi määramine jääb alati sõltuvaks pragmaatilisest kontekstist. Nii on väide (20) *Prantsusmaa on kuusnurkne* tõene kindralile, kuid absurdne geograafile. Kuigi kõnetegude teooria loobub kahevalentsest loogikast informaalsema meetodi kasuks, jääb see teooria taustana siiski ka edaspidi juhtivasse osasse (kõnelemata sellest, et teooria esitusviis peab olema loogiline).

Kõneakti õnnestumise tingimused määrab Austin negatiivselt ebaõnnestumiste (*infelicities*) doktriini abil. Näiteks kui keegi purustab šampanjapudeli vastu ellingutel oleva laeva parrast ja lüües kiile lahti kuulutab pidulikult: (21) *Mina nimetan selle laeva Här-ra Smuuliks*, siis tekib suur skandaal, kui ristija ei olnud selleks volitatud isik või kui ta eksis laevaga, laeva nimega või kellaajaga, jättis toimingu pooleli, polnud teovõimeline vms. Ilmselt kukkus laeva ristimine läbi, kui rikuti laevade ristimise üldist korda. Kui kirikuisa laulab pingviine, siis kas see ei sobi seetõttu, et hoolimata frakist pingviine ei laulatata (vt A. (ii)), või seetõttu, et ei ole olemas pingviinide laulamise tunnustatud viisi (vt A. (i))? Kui katoliiklane ütleb oma naisele, et ta lahutab temast, siis on ta alles pika ja okkalise tee alguses; osal musulmanidest tarvitseb seda aga vaid kolm korda teatada ja juba nad sooritavadki abielulahutuse *ipso facto*. Ei saa kokku leppida, kui kaaslane ei ole nõus; ei saa parteisse astuda, kui juba ollakse selle liige — kõnetegu äpardub. Võidakse ju muigutada suupäraselt “jah” (näiteks altari ees või piinamisel), aga kui ise mõeldakse südames “ei”, siis kõneakt küll

sooritatakse (erinevalt täielikust katastroofist, kui laulatusel öeldakse "ei"), kuid see on ebasiiras või tühi (vt C). Performatiivid peavad seega täitma järgmisi tingimusi, et olla edukad:

- A. (i) peab leiduma kokkulepitud toiming kokkulepitud mõjuga, mis näeb ette teatud sõnade lausumist teatud isikute poolt teatud tingimustel;
- (ii) isikud ja olukorrad peavad olema toimingule vastavad;
- B. (i) toiming tuleb läbi viia korralikult ja
- (ii) täielikult;
- C. (i) sageli nõuab toiming, et osalejatel oleksid vastavad mõtted, tunded ja kavatsused, mistõttu nad peavad neid ka omama ja
- (ii) selle tulemusel vastavalt käituma.

A ja B tingimuse rikkumisi pidas Austin äpardusteks (*misfires*), kus tegu oli ehk soovitud, aga ei kehti; C tingimuse rikkumised on kuritarvitused (*abuses*), kus tegu kuulutati küll välja, on aga tühi või ebasiiras. Selle õpetuse alusel märgib Austin, et kõneteadod on erilised: esiteks, nende väljendamisel mitte lihtsalt ei **öelda**, vaid **tehakse midagi**; nad ei ole mitte **tõesed** või **väärad**, vaid pigem kas **edukad** või **ebaedukad**. Konstatiiv (22) *Ta jookseb* on tõene parajasti siis, kui osutatu jooksebki; performatiivi (23) *Jookse!* puhul aga teeb alles lausungi edukus jooksmisest kirjeldatava fakti. Kui keegi ütleb kellelegi Paul Ariste moodi (24) *Palabandust!* või kasutab mingil oletatavasti kurval põhjusel väljendust (14), siis ta mitte ei kirjelda oma tegevust, vaid täidab vabanduse või kaastundeavalduse seltskondlikku kommet. Teiseks — performatiivsed lausungid **saavutavad** vastava tegevuse seetõttu, et nendega on seotud erilised **konventsioonid**, nad on teatud keelekokkuleppelised tseremooniad, mis kas õnnestuvad või mitte, aga ei ole tõesed või väärad.

Performatiivide kohta öeldu kehtib üldistatult mis tahes kõnejõulise lausungi jaoks keeles (ka konstatiivid on liik performatiive), kusjuures mis tahes implitsiitset performatiivi võib **performatiivse verbi** või muu vastava **kõnejõu märkija** (*illocutionary force marker* — Vandervekeni termin) abil eksplitseerida. Näiteks lausungit (25) *Hunt tuleb* saab performatiivse verbi abil eksplitseerida kui tõdemust kujul (26) *Ma väidan (arvan, kinni-*

illokutiivsete tegude nõrgema variandi või teesklusena (vt Currie 1990). Lause (25) muutmine fiktsionaalse operaatoriga lausungiks *à la* (35) (*Mängult* —) *hunt tuleb!* (kus ei peeta silmas hundi päris tulemist, vaid ainult mängu) näib viivat ennast taandava kõneteoni (*self-defeating speech acts* — Vandervekeni termin), mille ülesandeks on end tegelikus ja sõnasõnalises usumaailmas läbi kukutada, kehtestumaks implikatuurselt mingis võimalikus mängult uskumise alas.

Teiseks. Lokutiivse teo sooritamine on üldjuhul *eo ipso* ka **illokutiivne tegu** (*illocutionary act*) ehk kõnetegu kitsamas mõttes — samuti nagu seinatades ehitatakse ka maja ja maja ehitades ühtlasi ka seinat. Seega, lausudes mingit lauset, enamasti alati ühtlasi kirjeldatakse, küsitakse, vastatakse, teatatakse, kästakse, kuulutatakse, defineeritakse midagi. S.t et lauseid väljendatakse mingi **kokkuleppelise jõuga**, mis näitab, kuidas tuleb vastavat lausungit võtta, millise teo sooritamiseks antud lause väljendamist antud tingimustes peetakse. Üteldes midagi ollakse ühtlasi midagi teinud, mis ei ole sõna otseses mõttes enam keel, vaid tehtud tegu: küsilause abil küsitud, väitlausega väidetud, teatud, meenutatud, ennustatud, määratud jne. Illokutiivne akt sisaldab Austini järgi ka kolme liiki konventsionaalseid **mõjusid** või tulemusi: esiteks kuulajapoolse arusaamise kavatsuslikku kindlustamist (*securing of uptake*) — idee, mille ilmne mõjutaja ja väljaarendaja oli P. Grice; teiseks tulemuseks on mingi asjaolu muutmine või jõustamine maailmas (*taking effect*); ja sageli lisandub neile ka vastuse esilekutsumine (*inviting a response*).

Kolmandaks. Erinevalt neist kõneteoga sisimalt kaasnevatest mõjudest kuulajatele käivad kõneteoga kaasas ka välised mittekonventsionaalsed mõjud, mida nimetatakse **perlokutiivseteks tegudeks** (*perlocutionary acts*). Kõneleja võib oma väidetega küll taotleda kuulaja veenmise mõjutegu, kuid selle saavutamine ei ole kokkuleppeliselt tagatud — kuulaja ei pruugi tema juttu uskuda, ta võib hoopis vastupidises veenduda, lihtsalt ära tüdineda, solvuda vms konkreetset. Austin illustreerib: lausungil (36) *Shoot her!* võib teatud tingimustel olla käsu, soovitus või anumise jõud, millega tehakse kuulajale ettepanek temake maha lasta, kuid kuuletumise, kõhklemise, veendumuse või ehmunise perlokutiivne mõju. Või nagu pareeris üks feminist: kui ta aitab jah-ütlemisega

kaasa oma laulatamise teole, siis ta rõõmustab oma peigmeest ja lõbustab publikut, kuid šokeerib ema — üks kõneakt, erinevad mõjuteod (vt Langton 1993). Seni on kõneaktide teooria raskuspunkt olnud muidugi illokutiivsel aktil ja mõjuakti on uuritud vähem. Mõjuakti oma kontekstitundlikkuses on ka raskemini formaliseeritav, ent vestluse kui terviku uurimisel ei saa sellest enam mööda minna, sest perlokutiivsed aktid kujundavad oluliselt konversatsiooni kulgu (tööd selles suunas teevad argumentatsiooni- loogikud Fräns H. van Eemeren, Rob Grootendorst jt, kelle töid on mõtet lugeda). Niisiis võib Austini järgi perlokutiivset akti võtta õeldu konsekventsina või siis kõige sellena, mis kuulaja vaimus sünnib, kui ta on aru saanud, et kohtunik on ta süüdi mõistnud või kui ülemus on ta ministriks määranud.

Lõpuks esitab Austin illokutiivsete aktide esialgse klassifikatsiooni, leides, et neid võiks ingliskeelses sõnaraamatus esindada umbes 10^3 tegusõna⁵ — arvatavasti on see Wittgensteini mõju, kes arvas, et keelemänge on lõputu hulk (vt Wittgenstein 1968: ljj). Ta saab viis verbide klassi, mille piirid ei ole alati selged, võimaldades üleminekuid ja kattumisi:

1. **Verdiktiiivid** ehk otsuseaktid. Verdiktiiivide sisuks on ametliku või mitteametliku otsustuse või hindamise avaldamine ja neid nimetavad sellised tegusõnad nagu *hindama*, *iseloomustama*, *kirjeldama*, *leidma* (süüdi või õige olevat jne), *määrama*, *sätetama*, *tõlgendama* jm.

2. **Eksertsitiivid** ehk võimuaktid. Eksertsitiivide sisuks on võimu praktiseerimine, tegusõnadeks *anuma*, *erru astuma*, *esitama* (kandidaadiks jm), *hoiatama*, *keelduma* ja *keelama*, *kinnitama*, *korraldama*, *kuulutama* (avatuks, suletuks jm), *käskima*, *lubama*, *määrama* (ametikohale jm), *nimetama*, *nõustuma*, *paluma*, *soovitama*, *sundima*, *trahvima*, *tühistama*, *vallandama*, *väljaheitma* jt.

3. **Komissiivid** ehk kohuseaktid. Komissiivid kohustavad kõnelejat midagi tegema: *kihla vedama*, *kohustuma*, *leppima*, *luba-*

⁵See on muidugi liig (lisaks sellele samastas ta illokutiivsed tegusõnad ekslikult illokutiivsete tegudega) — Vandervekeni käsitlus analüüsib siiski vaid ligikaudu kolmesada inglise verbi.

filosoofia senist seisu üldistaval Martin Daviesel (vt Davies 1981) ning hilisel Stephen Schifferil (vt Schiffer 1989), kes seavad samuti kahtluse alla kogu nn Grice'i programmi, kus tähendusi püütakse taandada taotlustele ehk psühholoogia mõistetele, viimaseid vahel omakorda närviimpulsside füsikalismile, mõttekeelele ehk nn mentalesile (vt Fodor 1975). Tegelikult seatakse kogu kommunikatsiooni senine mudel aeg-ajalt kahtluse alla, kuigi uued asendavad tervikpildid ei ole veel kujunenud — fikseerigem praegunegi seis. Samas on see rohkem üldfilosoofiline problemaatika, mis kahtlemata mõjutab, kuid oluliselt ei takista kõneteo kui sellise konkreetset analüüsi — küsimus on rohkem selles, millisele filosoofilisele taustale viimane projitseerida. Ja omaette küsimus on, kuidas seda kõike rakendada luule uurimisel.

Searle'i artiklid "Mis on kõneakt?" (What Is a Speech Act?, 1965), "Illokutiivsete aktide taksonoomia" (A Taxonomy of Illocutionary Acts, 1975), "Kaudne kõneakt" (Indirect Speech Act, 1975), raamatud *Kõneaktid* (Speech Acts, 1969) ja keelefilosoofiale üldisemat vaimufilosoofilist põhjendust pakkuv *Intentsionaalsus* (Intentionality, 1983) on teooria selle etapi põhiteosed (vt Searle 1989a, 1991a, 1991b ja 1992). Kaudsest kõneaktist tuleb eraldi lähemalt juttu edaspidi — implikatuuri (kaudse, vihjava ja kujundliku keelekasutuse) käsitluses. Searle lähtus eeldusest, et mis tahes keeleline suhtlemine sisaldab kõneakte, kusjuures mitte sõna, lause või märk ei ole keelelise suhtlemise põhiühikuks, vaid nende kasutus kõnetegu sooritades. Konkreetse lause produtseerimine teatud tingimustel on kõnetegu ja see ongi kommunikatsiooni vähim ühik. **Kõneakt on tegu, mida juhivad kasutusreeglid.** Searle'i taotluseks oli eksplitseerida kõneteo mõiste, esitades hulga tarvilikke ja piisavaid tingimused mõne konkreetse akti sooritamiseks, mille alusel võiks edasi tuletada väiksema hulga semantilisi reegleid, mis iseloomustaksid mingi väljendi lausungit just vastavat liiki illokutiivse aktina. See annaks mudeli ka ülejäänud illokutiivsete aktide selektamiseks. Selleks on aga vaja kõigepealt selgitada põhimõisteid nagu **reeglid** (*rules*), **propositsioonid** (*propositions*) ja **tähendus** (*meaning*).

Esiteks. Mingi väljenduse kasutamisel võib eristada kahte tüüpi reegleid: a) käitumist korraldavad ehk regulatiivsed ja b) käitu-

mist võimaldavad ehk konstitutiivsed reeglid. Esimesed, näiteks etiketireeglid, korraldavad inimsuhteid n-õ tagantjärele, kuna tegevus ise on neist loogiliselt sõltumatu. (37) *Teed või kohvi juues ära jäta lusikat tassi*, (38) *Jõhkarditele tere ei ütelda*, (39) *Tantsides hoiab noormees parema käega neuu piha ümbert tugevasti kinni* jne. Konstitutiivsed reeglid on aga tegevusele nii eelduseks kui ka reguleerivad seda: (40) *Mats (kull) on see, keda eelmine mats (kull) on käega puudutanud*, (41) *Värav on siis, kui mängija ületab, pall käes, vastaste väravajoonel*. Ilma nende reeglitega ei oleks ei matsu ega jalgpalli. Teatud tautoloogilisus või kokkuleppelisus ongi konstitutiivsuse võtmeks. Esimesed reeglid keelefilosoofiat ei huvitavat, keele semantikat vaadeldakse konstitutiivsete reeglite süsteemina ja kõnetegusid kui tegevusi, mida tehakse vastavalt neile reeglitele.

Teiseks. Erinevatel kõnetegudel on sageli palju ühist, näiteks:

(42) *Kas Jaan tuleb tupp?*

(43) *Jaan tuleb tupp*

(44) *Jaan, tule palun tupp!*

(45) *Tuleks see Jaan ometigi tupp!*

(46) *Kui Jaan tuleb tupp, siis mina lahkun*

Lauseid (42)–(46) võib kirjeldada kui küsimust, tõdemust, palvet, meeoleluväljendust ja lubadust. Kuigi erinevad kõneaktid, on neil kõigil ühine **propositsiooniakt** (referentsi- ja predikatsiooniakt) — et osutatakse Jaanile ja omistatakse talle omadus tupp tulla. Seega on igas näites olemas teatud ühine sisu või osa sellest — et Jaan tuleb tupp, mis on tõene parajasti siis, kui nimi Jaan osutab tõepoolset poisile, kes kuulub antud lausungi kontekstis tuppatalijate ekstensiooni. Seega on Vandervekeni järgi nendel kõnetegudel erinevad edukuse, kuid samad rahuldamise tingimused. Seda ühist sisu nimetatakse propositsiooniks; laused (42)–(46) väljendavad kõik sama propositsiooni, kuid ainult lause (43) väidab seda — propositsioon ei ole väide, vaid pigem väite sisu või objekt, millele väite jõud rakendub. Kuigi propositsiooniakt on illokutiivse akti osa, andes sellele propositsioonilise sisu (mõnedel kõnetegudel ei ole seda sisu, näiteks lausel (47) *Hõissa!* või lausel (48) *Ai!*), läheb tervikakti kirjeldamiseks vaja veel mõistet **kõnejõud** (*illocutionary force*). Rakendades illokutiiv-

Sellest, koos oma teiste uskudega, kuulajad (mitteteadlikult ja kohe) järeldavad, et kõneleja usub, et ta on entusiastlikult aktiivne ja et see usk on mingil viisil põhjustatud (näiteks viibimise tõtu kõrgendatud meeleoluga seltskonnas) või põhjendatud (näiteks oma meeleolude jälgimisega selles seltskonnas). Sellest, koos oma teiste uskudega, kuulajad (mitteteadlikult ja kohe) järeldavad, et kõneleja on entusiastlikult liikumisaldis — valmis kasvõi tantsima. Et vastuvõtjad käitused just nii, nagu väljendaja taotles, öeldes (1), siis, vastavalt definitsioonile, pidaski ta sellega silmas (*meant*), et ta on aktiivselt liikumisaldis.

Seega — tähenduse edastamisel töötab korraga terve taotluste kimp. Eelnevas versioonis on muidugi juba arvestatud ka Searle'i tüüpi lisandust, nimelt et kõneleja peaks ühtlasi taotlema, et tema poolt lausunud väljendi kasutamise reeglid seoksid selle väljendi taotletud mõju tekitamisega. S.t seda, et tähendus ei ole ainult taotluste küsimus, nagu nägi ette Grice'i esialgne määratlus, vaid ka konventsiooni oma; põhjus, miks väljendiga (1) ei saa kohvikust saia osta (sellega võib küll edukalt ettekandjat ähvardada), on selles, et kõnelejatähendus peab olema väljendi tähenduse funktsioon. Kuigi tähenduse selline reduktsionistlik analüüs on tõsiste filosoofiliste vaidluste objekt (alati võib konstrueerida vastunäiteid, mis tõestavad, et definitsioon on ebapiisav, isegi kui see on tarvilik (vähemalt filosoofi keelekasutust see ometi kirjeldab, kui tavakõnelejad niisugust järeldusprotsessi just ei läbi) jne) —, laias laastus midagi sellist on ometigi nõutud tähendusest kõnelemisel. Nende mõistete alusel võib asuda illokutiivsete aktide analüüsi juurde, mida Searle teeb *lubaduse* näitel.

KUIDAS LUBADA?

Kõneteo näidiskäsitluseks pakub Searle *lubadust* kui kohustumise analüüsi. Muidugi mitte selle igas kõnekeele aspektis nagu näiteks väljendeis *lubab vihma* (ennustus tõdemusena), *lubab minna* vms (s.t keelu eitus — juhis) jt. Kuigi, nagu Vanderveken kirjutab, peab lubaduse puhul silmas pidama, et see ei ole illokutiivse märkija või lausetüübina süntaktiliselt realisee-

ritud.⁷ See kas sooritatakse *kaudselt*, mittesõnasõnaliselt ehk väitlausega kellegi tulevase teo kohta (vormiga (51) *Ma teen selle teo A*), või (komissiivse) deklaratsioonina — sõnasõnaliselt tugevama teona ehk (eksplitsiitselt) performatiivse lause abil (vormiga (52) *Ma luban, et ma teen selle teo A*) (Vanderveken 1990: 74–75). Kuid miski ei sega, sellele võimalusele vihjab ka Vanderveken, vastavaid kaudse kõneakti tunnuseid (needki ju mahuvad Φ sisse) Grice'i maksiimide vaimus samuti illokutiivse jõu märkijateks pidamast; eriti sobib see eesti keelele, kus tulevik nagunii valdavalt implitseeritakse väitlause olevikuvormist. Vastavalt Grice'ile võiks seda pidada konventsionaalseks implikatuuriks (*conventional implicature*, Grice 1989a). Seega võiks öelda, et komissiivses või direktiivses kontekstis väljendatud väitlause olevikuga implitseeritakse eesti keeles konventsionaalselt tulevik. Seetõttu on vastavad lausungid, eriti nõrgalt või ähmaselt fikseeritud kontekstis, vahel kahemõttelised — neid on kerge pidada lihtsalt tõdemusteks tuleviku kohta (näiteks ennustusteks) *à la* (53) *Juba homme viin ma emale lilli* ja (54) *Juba homme viid sa emale lilli*. Kuidas tõlgendada Alliksaare lauset (55) *Täna ma tungin su hinge keelutsoonidesse, et puruneks veel mõni püha ja pidulik piin* — on see lubadus, tõotus, hoiatus, ähvardus, teade, oletus või ennustus?

Mis on lubadused? Vasaku suunatule plinkima hakkamine on lubadus pöörata vasakule, ühtlasi juhise teistele liiklejatele seda silmas pidada. (56) *Täna ma ruudustan ringi* ja (57) . . . *kummutan Gödeli teoreemi* on ennast tühistavad kõnetead, sest lubavad vastuolulisi asju. Millised on tarvilikud ja piisavad tingimused lubaduse sooritamiseks, et neist saaks tuletada vastavad kasutusreeglid? Olgu nii, et kõneleja S lausub kuulajale H lause *x* — ütleme näiteks (1). Siis, öeldes *x*, S lubab H-le siiralt (ja keeleliselt veatult), et *p* (antud juhtumil seega, et tema, kõneleja, kohustub

⁷ Ainult korea keeles olevat *promissiivne* lausemall realiseeritud (hiina keeles pole jällegi optatiivset lausetüüpi soovi väljendamiseks) — ülejäänud maailma keeltes ollakse lubavate lausete süntaksisse viimise-ga igaks juhuks ettevaatlikud; arusaadav, miks (Vanderveken 1990: 21). Kui vaja lubadust rõhutada, siis kasutatakse performatiivset verbi, kui ei, jääb tegu väitlause tarvitamise tõttu ambivalentseks.

eest võib tüssaja vastutusele võtta, kohtu tingimustes sageli lausa drastilisel kombel.

Siin näeme vahet: luuletamine ei ole valetamine, sest esimese puhul väljendatakse mänguusku, kirjeldamaks enamasti mingit võimalikku (vaimset) maailma, teise puhul, hoolimata teesklu- sest (või just tänu sellele), on aga asi tegelik ja tõsine — siiruse tingimused ja seega ühtlasi kõnetead (ning nende punktid) on erinevad. Ja erinevad ka institutsioonid, mille piires neid te- gusid saavutatakse — on tobe neid segamini ajada. Teistsugused siiruse tingimused iseloomustavad ka erinevaid kõnetegude klas- se. Kuid — *audiatur et altera pars* — Segerdahl protesteerib, süüdistades hüpostaseerimises. Kui veenev ta on?:

... on viga mõista uske keele-eelsete vaimsete seisunditena, samuti kui on viga mõista neid kasutuse tingimustena. Usud on läbi põimitud keelekasutuse vormidega ja sellistena ei saa nad kuuluda keelekasutuse üldisesse seletusse (Segerdahl 1996: 157);

Siiruse ja ebasiiruse eristus eksisteerib vaid tavalise keele- kasutuse taustal. Tavaliselt ei ole meie kõne ei siiras ega ebasiiras. Järelikult ei saa meie väiteid ammendavalt jagada siirasteks ja mittesiirasteks. Tavaline keelekasutus on palju põhilisem, kui siiruse ja ebasiiruse eristus. [---] lihtsalt väita, et sajab vihma ja valetada, et sajab vihma, on kaks keelemän- gu. Olla siiras ei ole kolmas keelemäng ega esimese mängu komponent, vaid arusaam, millel on mõtet olukordades, kus kõnelejat võib kahtlustada vales. Neis olukordades me kasu- tame sõna "siiras", et teatada faktist, et kõneleja mängib esi- mest, põhilist keelemängu, ja mitte teist, modifitseeritud. [---] "vale" on keelemängu liiginimi, "siirus" ei ole (Segerdahl 1996: 160–161).

7. S taotleb, et x-i lausung asetaks talle kohustuse teha A. Meest sõnast, härğa sarvest. Lubaduse olemuseks ehk **illokutiiv- seks punktiks** on, et see tähendab võtta omale kohustus sooritada vastav tegu. Näiteks suitsetama hakata, emale lilli viia, käituda tantsupõrandal entusiastliku hooga nagu tõeline lõvi jne. Kohu- setundlik inimene täidab oma lubadusi, kui raske tal ka oleks, või vähemasti teatab teistele, et ei tule oma ülesandega toime; ettevaatlik inimene ei luba midagi, et pärast ei peaks täitma hak-

kama jne. Just see tingimus on *locus crucis*, mis eristab lubadusi, töotusi, vandeid jt kohustumisi ehk komissiive muudest kõneaktidest. Kui antud taotlust ei ole, siis saab tõestada, et öeldut ei või võtta lubadusena. Kahjuks ei suutnud mr. Pickwick, kelle lausung osutus kontekstis kahemõtteliseks, seda tõestada kohtuvaidluses mrs. Bardelliga ja sattuski võlavanglasse. See on **olemustingimus** (*essential condition*). Ladinakeelne sentents *dicere non est facere* ei ole selles teoorias päris õige, *dictum factum* (öeldud-tehtud) aga küll.

8. **S taotleb, et x-i lausung tekitaks H-s usu, et tingimused 6–7 kehtivad, selle usu tekitamise taotluse mõistmise alusel.** See nõue, olles sisuliselt tingimuse 1 osa, toob selgemalt esile lubaduse taotlusliku tuuma, nagu seda esitati eespool tähenduse definitsioonis. Tegelikult ei nõuta muud, kui et kõneleja ja kuulaja teaksid, mida lause konventsionaalselt tähendab, et selle alusel taotleda või järeldada sõnasõnaline või kaudne kõnelejatähendus, ja et kõneleja väljenduks (vähemasti implikaadi tasandil) siiralt — ülejäänu on keelekasutajalt eeldatud.

9. **S-i ja H keele semantilised reeglid on sellised, et x-i lausung on korrektne ja siiras parajasti siis, kui tingimused 1–8 kehtivad.** See tingimus fikseerib, et antud keele semantiliste reeglite juures saab tarvitatud lausega lubada. Laused (1), (46), (51)–(53) ja (55) on kahtlemata lausetüübid, millega saab eesti keeles sooritada lubadusi (töotusi, ähvardusi, samuti kui oletusi, ennustusi või teisi tõdemusi); lausete (42)–(45), (54), (56) ja (57) abil aga sõnasõnaliselt mitte. Tingimused 8 ja 9 põhjendavad ka, miks lause (1) abil ei saa kohvikust saia osta — raha peab olema.

Mis puutub **kõnejõu märkijate kasutusreeglite** sõnastamisega, siis selleks ei ole vaja tingimusi 1, 8 ja 9, mis kehtivad mis tahes kõneteo kohta. Lubaduse erireeglid saame tingimustest 2–7. Laused 2 ja 3 annavad **propositsioonireegli**, eeltingimused 4–5 **eeldusreeglid**. Tingimusest 6 tuleneb **siirusereegel** ja tingimusest 7 **olemusreegel**. Nagu pragmaatikas ikka, ei ole tegu mingite rangete ettekirjutustega, pigem säästlike keeletegevusjuhistega, mida tavaline ja mõistlik suhtlus üldjuhul alati arvestab; kui mitte, siis kõneakt ebaõnnestub või on sellel muu tähendus — alus implikatuuridele. Reeglid on järjestatud: viimased rakenduvad vaid siis, kui kehtib propositsioonireegel; olemusreegel vaid siis,

state). Isegi olles ebasiiras väljendab ta ikkagi vastavat seisundit, kuigi tal ei ole seda. Et kõnetegu sisaldab psühholoogilise seisundi väljendamist ehk siirusetingimust, peaks seletama Moore'i paradoksi, miks ei saa tõsimeeli öelda (10) *Kass on matil, kuid ma ei usu seda* — ma väidan, et p, aga ma ei usu, et p — kuigi näiliselt see ei ole vasturääkiv. Ei saa seetõttu, et väide sisaldab veendunud usku väidetavasse, oletus ebakindlat usku: usutingimusest taganemine viib ennasttühistava kõneaktini — mitte enam tõdemus, vaid näiteks nali või mäng selle arvel, mis on juba uute operaatorite või modifitseerijate rakendamise tulemus. Lisaks neile kõige tähtsamatele tuleb klassifitseerimisel arvestada veel üheksa järgneva eristusega.

4. **Erinevused kõnejõu tugevustastmes.** Ettepanekul ja nõudel (nõrk ja tugev juhis) ning oletusel ja kinnitusel (nõrk ja tugev tõdemus) on samad punktid, kuid erinev tugevuste (*degree of strength*).

5. **Erinevused kõneleja ja kuulaja staatuses.** Kui kindral soovib reamehelt, et see toa ära koristaks, siis on see käsk või käsklus, kui aga reamees soovib seda kindralilt, siis on see palve või soovitus. See käib eeltingimuste kohta nagu järgnevgi. *Quod licet...*

6. **Erinevused lausungi seotuses kõneleja või kuulaja huvidega.** Kiitused ja laitudused, kiitlemised ja kurtmised, õnnitlused ja kaastundeavaldused näitavad hästi, mis on ja mis ei ole kellegi huvides.

7. **Erinevused seotuses ülejäänud diskursiga.** Mõned kõneteed seovad lausungi diskursi teiste osadega: lisandus, kordus, lõpetus, järelsus, vastuväide, nõustumine, keeldumine jm, teised ei. See on tegelikult deiktiline probleem — tuletame meelde, et iga kõnetegu on *eo ipso* ka kontekstis (olgu keelelises või mitte) orienteerumise akt, mina-siin-praegu-sulle-sellest-orientatsioonitegu (vt Merilai 1995a: 2090).

8. **Erinevused kõnejõu poolt määratud propositsioonilises sisus.** Ennustus käib tuleviku ja meenutus mineviku kohta, kuna teade võib käia nii mineviku kui oleviku kohta (erinevalt eelteatest, näiteks kontserdikuulutusest, mis käib tuleviku kohta). Võrdle näiteks ilmateadet ja -ennustust. Kohustumised (lubadu-

sed, ähvardused, töötused jm) ning juhised (soovitused, palved, käsud jm) nõuavad kõik propositsioonilise sisuna tulevikku.

9. Erinevused tegude vahel, mis on alati kõneteod, ja nende vahel, mis ei ole. Klassifitseerida võib nii sõnaliselt kui ka lihtsalt asetades karvased kassid ühte ja triibulised kassid teise kasti. Järeldada, et kõrvalistuja on purjus, või diagnoosida, et hull, saab (erinevalt käsust või deklaratsioonist) ka ilma kõneteota. Tervitada saab nii lausega (61) kui ka lihtsalt kübara kergitamisega, anuda, töötada või väita aga üldjuhul verbaalselt. Selleks et kellelgi midagi teha lubada, ei pea tingimata suud pruukima — (kuri)teo mittetakistamine on ka (kuri)tegu ja selleks ei peagi häält tõstma.

10. Erinevused tegude vahel, mis nõuavad keelevälist korda, ja nende vahel, mis seda ei nõua. Enamik kehtestusi (õnistanamine, ristimine, süüdimõistmine, parandamine, edutamine, sõjakuulutamine, platsilt eemaldamine jne) nõuavad kõneteoks keelevälist korda ja üldiselt ka kõneleja või kuulaja erilist asendit selle sees. Tõdemuseks aga on vaja ainult keelereegleid täita — kas sooritatakse neid 0-institutsiooni piires või on keel ise kõige algsem institutsioon? Keeleväline kord (kas ka keel ise — meta-keelena — ei võiks olla üksiklausungite keeleväliseks korraks?) kirjutab sageli ette osalejate positsioonid, kuid viimased ei ole alati institutsionaalsed. Relvaga ähvardades võib küll käskida, kuid siis ei põhjusta käsku keeleväline kord. Sõjavägi aga on institutsioon, mis muudab käsud käsklusteks, nagu kohus teeb väidetest tunnistused. Kirik, õigus, eraomandus, poliitika, sotsiaalsed grupid, teadus. . .

Ka kirjandus ja luule on keelevälised institutsioonid, mis jagavad ühiskonna autoriteks, lugejateks ja kriitikuteks (koos vastavate volituste ja staatusega); selle raames sooritatud kõneteod prefikseeritakse vahel teeskluse ehk pretensiooni või väljamõeldise ehk fiktsiooni operaatoritega. Ilukirjanduse alas sooritatud kõnetegusid saab sageli võtta teatud liiki deklaratsioonidena: (62) *Siin ei kehti usk, vaid usu mäng*. Tõde kui illusioon ja fantaasia kui tegelikkus, võimalikkude maailmade metafüüsika: (63) *Olgu meil mängult fiktsioon Z ja selles asjaolu: "Kui Arno isaga koolimaja jõudis, olid tunnid juba alanud."* Juba teose pealkiri ise on kehtestav kuulutus, mis teatab tavakonteksti väljavahetamisest ja implitseerib juhise: võtke järgnevat kui kirjandust või luulet, mis

teised nagu (70) *Kas sa mind ka kutsud?* või (71) *Kas sa oled nõus?* ootavad direktiivseid või komissiivseid vastuseid jne.

Mõni kõnetegu jääbki erinevate punktide vahel ambivalentseks: näiteks hoiatus võib samaaegselt olla nii tõdemus, et oht on päevakorral, kui ka juhis kuulajale midagi ette võtta selle vältimiseks; ähvardus on nii konditsionaalne kohustumine (teha kuulaja suhtes midagi vaenulikku) kui ka käitumisjuhis kuulajale (vt ka Vanderveken 1990: 166jj). Väga palju puututakse ambivalenttsuse ja mitmepunktilisusega kui ontoloogiliste küsimustega kokku ilukirjandusliku või luuleteksti analüüsi juures, kus teatavasti väga mitmed tõlgenduskontekstid on loomulikud ja sageli taotluslikudki. Mitmetähenduslikkus ei põhjusta siiski veel tagasikohkumist analüüsi ees, sest sageli on mitut tähendust võimalik ühesemateks paralleeltähendusteks lahti harutada. Kuidas teisiti saakski teada, et miski on mitmetähenduslik, kui selle intuiitvused komponendid ei oleks näha?

Austini esialgsete klasside nõrkusteks oli, et tema nimekiri oli õieti kõnejõuliste tegusõnade (mõned neist nagu *kavatsema* ei olnud illokutiivsedki), mitte aga kõnetegude nimekiri. (Kuid ka Searle ja Vanderveken, lähtudes keelefilosoofia dogmadest, ehitavad teooria üles verbidest alustades, mis siis omakorda *nimetavad* vastavaid kõnetegusid.) Eri keeltes on väga erinevaid verbe, kuid teooria eeldab, et kõneteod on igas keeles üldjoontes või ligilähedaselt samad. See teeb keelepragmaatilise kihi ka suhteliselt hästi ühest keelest teise tõlgitavaks, täielikku kattumist ei saa loomulikult kunagi olla, isegi võru ja eesti keele kõneteod ei ühti (vt ka Merilai 1997a). Samuti puudusid Austini klassidel ühtsed printsiibid, kuigi kohustumiste puhul kasutas ta juba kõnejõupunkti mõistet, nagu performatiivsuse idee määras ka kehtestuse olemuse. Ka suhted diskursiga, kõneleja ja kuulaja positsioon ja huvid, institutsionaalsus ning hoiakute väljendamine on Austinil fikseeritud, vajades vaid korrastamist. Kuigi tal esineb suuri kattumisi eri klasside vahel (kuid see ongi tavakeele iseloomu arvestades täiesti loomulik) ja heterogeensust nende sees, siis arvestades reaalselt keelt ei ole ka Searle'i klassid neist probleemidest päris vabad (leidub ka teoreetikuid, kes on Searle'i juurest Austini juurde tagasi liikunud, väites et inglise süntaksi süvastruktuur toetab Austini intuitsiooni — vt näit Vendler 1990), ehkki Vandervekeni abil

on ettekujutused muutunud palju lihvitumaks.⁸ Uue taksonoomia aluseks sai **kõnejõupunkt** ja sellega kaasnev **sobitamise suund** ja **siiruse tingimus**, kusjuures määravad ka ülejäänud üheksa eristust. Hiljem näeme, kuidas konstrueerimishüpotees arendab selle idee veelgi täpsemini välja.

Arvestades illokutiivset punkti, selgub, et keelemänge või -kasutusi ei ole lõputu hulk, nagu arvas Wittgenstein, vaid nende arv on üsnagi piiratud:

- 1) me kirjeldame asjaolusid;
- 2) me võtame endale kohustusi midagi teha;
- 3) me püüame panna kuulajad midagi tegema;
- 4) me kehtestame oma lausungitega uusi asjaolusid;
- 5) me väljendame oma hingeseisundeid ja hoiakuid.

See peaks ju hästi peegeldama inimese üldist asetust maailmas, kus ta seisab silmitsi (sageli ebarahuldavate) asjaoludega, mis tekitavad temas tundeid, mõtteid ja hoiakuid ning soovi seda väljendada; kus ta püüab neid asjaolusid ise muuta või selleks teisi kasutada; kuni lõpuks hulgakesi kokku tullakse ja oma hädad voorusteks kuulutatakse.

Näide — talumees raadab põldu. Talle jääb ette suur kivi. Mees ütleb:

- (72) *See on kivi — tõdemus*
- (73) *Küll on suur kivi! — tunde väljendus*
- (74) *Selle kivi ma veeretan metsa — kohustumine*
- (75) *Naabrimees, tule aita kivi veeretada — juhised*

⁸Searle'i standardi võib ju tugevamini vaidlustada. Tema **ekspressiive** võib võtta **assertiivide** allklassina, sest võib väita, et ka need väljendavad asjaolusid — nimelt siseasjaolusid, mida positivistlik traditsioon asjaoludeks ei tunnista —, seega väljendavad need ühtlasi ka usku, et kõnelejal on see-ja-see meeleolu või vaimne seisund. N-ö **behabiitivseid ekspressiive** (tervitus, kaastundeavaldus *etc.*) võib omakorda deklaratiividena võtta. Samuti saab **komissiive** ja **direktiive** käsitada ühe klassi allklassidena, sest neid ei erista sisuliselt muu kui vaid suunatus kas kuulajale või kõnelejale. Seega jääks järele kas neli või kolm klassi viie asemel — tõdemused, kehtestused, juhised/kohustumised (ja meeleoluväljendused), mis vastavad isegi paremini sobitumise suundadele. Selline revisjon ei muudaks aga teooria olemust vähimalgi määral.

VÄRSISÜSTEEMIDEST

Peamiselt eesti ja vene värsi näitel

Mihhail Lotman

Tõlkinud Kajar Pruul

6.2. MS²-le vastavad värsisüsteemid

Teoreetiliselt võimalikke viise MS² realiseerumiseks on loomulikult rohkem kui MS¹ puhul (tõsi küll, juba *a priori* langevad ära VS²-d moorade ja perioodide tasandil — vt 6.1.1 ja 6.1.5 — sest neil tasemeil ei vastandu keeleprosoodikaüksused üksteisele). Näiteks ei takista teoreetiliselt miski MS² realiseerumist sõnu loendaval, süntagmaatilisel ja fraasilisel tasandil. Nii võib fraasilisel tasandil värsijalg 'AB' realiseeruda sel moel, et 'A-le' vastab üht ja 'B-le' teist tüüpi intonatsioonikontuuriga fraas. Selliseid konstruktsioone kohtabki mitut sorti amööbsetes kompositsioonides (nt küsimuste ja vastuste vaheldumise puhul — vt Žirmunski 1921).

Kombinatsioonivõimalusi, mis siit sugenevad, on nii palju, et reaalselt olemasolevais traditsioonides on neist fikseeritud vaid tühine osa. Seetõttu piirdume allpool vaid tähtsaimate VS²-dega —

Algus eelmises numbris. Töö on valminud Fulbrighti stipendiumi toetusel (grant # 19951).

kõik need põhinevad nii või teisiti süllaabilise printsiibi kasutamisel (s.t kõigis neis VSides on meetrilised üksused ühel või teisel moel viidud vastavusse silpidega).

6.2.1. S₁: Kvantiteeriv-syllaabiline värss

Puhtkvantiteeriv värss, mida kirjeldas 6.1.1, moodustus sel teel, et MS¹ elementidele vastasid keeleprosoodika väikseimad üksused — moorad. Kvantiteerivat printsiipi saab kasutada ka teisiti: lisaks vältuste arvule võib arvesse tulla ka nende konfiguratsioon. Kuid selleks tuleb siiski siirduda moorade tasandilt astme võrra kõrgemale — silpide tasandile. Lühikeste ja pikkade silpide vaheldumist saab rakendada mitmesugustes VSides. Nii moodustub antiikheksameeter nn jagamatu vältuse (s.t vältus, mis realiseeritakse pika, kahemooralise silbiga) vaheldumisel jagatava vältusega (s.t vältus, mis realiseeritakse nii ühe kahemooralise kui kahe lühikese, ühemooralise silbiga); samamoodi on ehitatud ka jambiline trimeeter.

Esimeses lähenduses võiks antiikheksameetri tekke skeemi esitada sellisena: kooruvana meetrilisest struktuurist MStr2 vastavusseaduste CR5 abil:²⁸

(MStr2)	&ABABABABAB&
(CR5)	I. Kvantitatiivne printsiip:
	(i) Igale positsioonile 'A' MStr2-st vastab kaks moorat;
	(ii) Igale positsioonile 'B' MStr2-st vastab kaks moorat;
	II. Süllaabiline printsiip:
	(iii) Igale positsioonile 'A' MStr2-st vastab üks ja ainult üks silp;
	(iv) Sümbolile 'B' MStr2-st võib vastata kas üks silp või kahest silbist koosnev silbijada.

²⁸Siin ja edaspidi on eri värsimõõtude kirjeldustel puhtillustriativne eesmärk: nad demonstreerivad VSi moodustumise mehhanismi, aga mõistagi ei pretendeeri vastavate mõõtude kõigi iseärasuste täelikule kajastamisele. Paljude allpool mainitud värsimõõtude kohta leidub täpsemaid, siinse käsitlusega samadest põhimõtetest lähtuvaid kirjeldusi töös Lotman 1995.

sioon 'B') vältuste vaheldumisest, siis S''_2 puhul moodustub ta pikkade ja lühikeste silpide konfiguratsioonist.

- (CR6) I. Stillaabiline printsiip:
 (i) Igale positsioonile 'A' ja 'B' vastab üks silp;
 II. Kvantitatiivne printsiip:
 (ii) Igale positsioonile 'A' vastab prosoodiliselt pikk vältus;
 (iii) Igale positsioonile 'B' vastab prosoodiliselt lühike vältus.

Võrreldes CR5-ga paistavad need vastavusseadused silma lihtsusega, mis kompenseerib meetrilise skeemi suurt keerukust. Näitena toome sapphilise stroofi, mis koosneb kolmest sapphilisest üksteistsilbikust ($-U-x-UU-U-x$) ja viiesilbilisest adoneusest ($-UU-x$):

Ποικιλόθρον' ἄθανατ' Ἀφρόδιτα,
 παι Δίος δολόπλοκε, λίσσομαι σε,
 μή μ' ἄσαισι μηδ' ὀνίαισι δάμνα,
 πότνια, θημον·

$-U-x-UU-U-x$

$-U-x-UU-U-x$

$-U-x-UU-U-x$

$-UU-x$ ³¹

³¹ Siin pole kohane kuigi üksikasjalikult analüüsida sapphilise stroofi struktuuri (vrd West 1987), märgime vaid meie lähenemise põhijooned. Sapphilit stroofi võib esitada järgmise meetrilise struktuurina:

$-U-x-UU-U-x-U-x-UU-U-x-U-x-UU-U-x-UU-x$.

Pole raske märgata järgmiste ahelate korrapärast vaheldumist: $-U-x$, $-UU-U$ ja $-x$, vaid sapphilise üksteistsilbiku ja adoneuse piiril on see korrapärasus rikutud: puudub ahel $-U-x$. Seda vahelejätmist on loomulik interpreteerida sekundaarse delimitaatorina; tähistades nimetatud ahelad sümbolitega A, B ja C, saame järgmise struktuuri: ABCABCABC(A)⁺B.

6.2.3. S''_3 : Aktsendilise-süllaabiline värss

S''_3 -le on iseloomulik aktsendilise printsiibi konstitueeriv osa, nagu oli ka S'_{3a} puhul. Kuid erinevalt S'_{3a} -st pole rõhkudevaheliste intervallide silbikoostis siin suvaline, vaid korrapärastatud erireeglitega, mis on spetsiifilised igale selliste mõõtude rühmale. Nii on rõhkurite puhul vastavusseadused, mis määravad värssi silbikoostise, analoogilised nendega, mis formuleerisime S''_1 tarvis, kuid selle erinevusega, et nüüd pole rütmi stabiliseeriva parameetri rollis mitte vältus, vaid rõhk. Näiteks:

(MStr4) . . . ABABAB. . .

(CR7) I. Aktsendiline printsiip:

(i) Positsioonile 'A' MStr4-st vastab rõhuline silp;

(ii) Positsioonile 'B' MStr4-st vastab kas rõhutu silp, või ühe- või kahesilbisõna rõhuline silp.

II. Süllaabiline printsiip:

(iii) Igale positsioonile 'A' MStr4-st vastab üks silp;

(iv) Igale positsioonile 'B' MStr4-st võib vastata üks või kaks silpi.

Reeglid CR7 (i–iii) kehtivad ka liuguris (Põldmäe 1978: 139), kuid (iv) võtab pisut teistsuguse kuju:

(CR8) (iv) Positsioonile 'B' võib vastata ühest, kahest või kolmest silbist koosnev silbijada.

On selge, et seda tüüpi värssiehituses domineerib aktsendiline printsiip süllaabilise üle.

6.2.4. S''_4 : Süllaabilis-aktsendiline (süllabotooniline) värss

Nendesamade printsiipide teistsugune korrelatsioon iseloomustab näiteks vene ja eesti süllabotoonilist värssiehitust. S''_4 erineb S''_3 -st esmajoones suurema süllaabilise determineerituse poolest: igale sümbolile 'A' ja 'B' vastab üks ja ainult üks silp. Sellega aga lugu ei piirdu: mitte aktsendiline printsiip ei taga silbikoostise stabiilsust nagu S''_3 -s, vaid süllaabiline printsiip täidab S''_4 -s rütmilise stabilisaatori funktsiooni.

Seega väljendab *mutakarib*'i struktuuri järgmine skeem:

U ′ – U ′ – U ′ – U ′ –

Kas toodud kirjelduse alusel tuleks *mutakarib* paigutada süllaabilis-kvantiteeriv-aktsendilisse VSi, on veel vara otsustada.³⁴

6.3. Vastavusseadused kõrgematel tasanditel

Siin esitatud viisi puhul vaadelda VSide probleemi on keskseks lüliks vastavusseadused, mis seovad meetrilisi struktuure keeleüksustega. Kõik eespool vaadeldud vastavusseadused puudutasid üksnes elementaarseid meetrilisi entiteete; muidugi tekib küsimus korrelatsioonist kõrgemate tasandite üksustega. Kuna VSide teooria ja süstemaatika seisukohalt pole sel probleemil olulist tähtsust, siis peatume sellel vaid kõige pealispindsemalt.

Värsijala piire MS²-s üldjuhul spetsiifiliste keeleliste signaalidega ei markeerita. Kuid on mitu tähelepanuväärset erandit. Lihtsaimaks juhtumiks tundub olevat "koltsovilik" viisilbik vene luules: see värsijalg eraldatakse kohustuslikult sõnavahedega; tema skeem oleks

&	A	A	B	A	A	&
#	x	x	′	x	x	#

lik kirjeldada *mutakarib*'i ka põhimõtteliselt teisiti, taandades ta mitte MS²-le, vaid MS³-le:

(MStr4)	&ABCABCABCABC&
(CR12)	(i) Igale sümbolile 'A', 'B' ja 'C' vastab üks silp;
	(ii) Igale sümbolile 'A' vastab lühike silp;
	(iii) Igale sümbolile 'B' ja 'C' vastab pikk silp;
	(iv) Igale sümbolile 'B' vastab rõhulisus.

Millist toodud kirjeldustest tuleks eelistada, on suuresti maitseasi; et sel teemal mingilgi määral argumenteeritult väidelda, tuleks eelnevalt analüüsida vähemalt kogu pärsia aruusi süsteemi. Siinkirjutaja, kes lähtub ainult üldistest kaalutlustest, eelistab põhitekstis esitatud kirjelduspõhimõtet.

³⁴Elkõige pole päris selge aktsendi staatus *mutakarib*'is: kas on ta lingvistiline või muusikaline? Viimasel juhul ei tohiks teda (nagu ka muusikalisi iktusi antiikvärsis) meetrikaanalüüsil üldse arvestada.

(kus # on sõnavahe, x — suvaline silp, $\acute{}$ — rõhuline silp).

Vähe sellest, on täheldatud väga selget tendentsi, et igale Koltsovi viissilbikule vastab süntagma (s.t tema piirid tuleks õigupoolest tähistada märgiga ##).

Huvitavam aga oli lugu antiikluule värsiehituses, kus oldi värsijalavahede suhtes palju tundlikum kui mis tahes uuseuroopa omas. Värsijala piiri võis seal tähistada nõue, et ta *ei ühtiks* sõnavahega; siit sõnavahede jagunemine tsesuurideks, mis värsijala “läbi lõikasid”, ja diereesideks, mis värsijalapiiriga kokku langesid.

Mitmesuguseid morfofonoloogilisi nähtusi poolvärsi- ja värsipiiridel on kirjeldanud Jerzy Kuryłowicz (1975).

6.4. Mitteprosoodilise värsiehituse probleem

Kõik siin vaadeldud VSid rajanesid meetriliste entiteetide kujutusel loomuliku keele prosoodilise süsteemi üksustega. Nüüd tekivad aga niisugused küsimused: esiteks, kas on võimalikud nende kujutused ka loomuliku keele muude kihtide elementidega, ja teiseks, kui on, kas tuleks siis pidada sääraseid vastavusi “värsisüsteemi moodustavaiks”?

Esimesele küsimusele saab kindlasti vastata jaatavalt: on palju näiteid meetrilise informatsiooni kodeerimisest mitteprosoodiliste vahenditega, kusjuures need vahendid võivad olla seotud nii keele fonemaatilise, grammatilise kui semantilise kihiga. Teise küsimusega on lugu keerulisem ja teda allpool vaadeldaksegi.

6.4.1. Meetrilise informatsiooni foneemilise kodeerimise vormid ja tasanditevaheliste vastavuste probleem

6.4.1.1. Riim

Üks levinumaid vorme, mis tekib, kui meetrilised entiteetid kujutuvad foneemilistel, on riim. Veelgi enam, meetrilise informatsiooni seisukohalt on riimil topelfunktsioon: esiteks tähistab ta mingi meetrilise üksuse piiri (see on riimi n-ö morfoloogiline

tuse kontekst aga sunnib oletama, et Alliksaar peab silmas teistsugust, anomaalset silbiliigendust, mis analoogiliselt *tih*-silbiga sõnas *tihkuv* moodustab silbi *tih*- ka sõnas *tihane*.

Lõigus 6.4.1. mainisime teatud korrelatsiooni olemasolu riimi esinemise ja aktsendilise värsiehitusprintsii bi vahel. Sageli on avaldatud arvamust, et ka alliteratsioon on seotud rõhuga. Kuigi põhimõtteliselt pole mõtet säärast seost eitada, osutub hoopis ootamatumaks ja ka tugevamaks korrelatsioon alliteratsiooni ja kvantiteeriva printsii bi vahel (Lotman 1985). Näiteks kui saksa värsis aktsendiline printsii p kvantiteediregulatsiooni jäänukid välja tõrjus, toimus seal ühtlasi üleminek allitereeritud värsilt riimilisele. Mingil määral analoogiline areng toimus ka eesti rahvalaulu värsiehituses: tema hilisemates vormides asendub kvantiteeriv regulatsioonivorm toonilise ja ühtaegu sellega tuleb ka alliteratsiooni asemele lõppriim.³⁵

6.4.2. Meetrilise informatsiooni kodeerimine grammatiliste vahenditega³⁶

Süntaktilise prosodia probleem on aeg-ajalt üles kerkinud värsiõpetuse ääremaadel, kuid pole veel saanud sihiteadliku uurimise objektiks; puuduvad ka katsed sellealaseid nähtusi süstematiseerida või isegi neist ülevaadet anda.

Värsiteadlaste tähelepanu on peatunud eelkõige mitmesugustel süntaktilise parallelismi nähtustel. Näiteks Viktor Žirmunski on mitu korda väljendanud veendumust, et süntaktiline parallelism on nii tüpoloogilisest kui ka ajaloolisest aspektist väga tähendusrikas vorm, sest temast on välja arenenud paljud korrapärastatud

³⁵Huvitav, et sellist lõppriimilist (süllabo)toonilist värsi, mis põhineb murtudjalgsel neliktröhheusel, nimetatakse *vemmalvärsiks*, mis tähendab sõna-sõnalt sedasama mis *Knittelvärs* (kas on see juhuslik kokkusattumus või on eesti nimetus otsene saksa tõlkelaen, pole õnnestunud kindlaks teha).

³⁶Siin nagu kõikjal käesolevas töös peetakse silmas grammatikavaldkonda sõna laias tähenduses, nii morfoloogiat kui süntaksit hõlmavana.

värsi vormid, eeskätt süllaabiline värsiehitus ning riim (Žirmunski 1964a).

Teist süntaktilise prosoodia vormi on kirjeldanud Kiril Taranovsky oma uurimustes kirikuslaavi ja vanavene värsist (Taranovsky 1968); eespool (6.1.4) tegime ettepaneku käsitada tema tõlgendust vanavene värsist kahejalalise vabavärsina. On ilmselge, et Taranovsky ise pidas silmas muud: teksti prosoodilised tunnused määrab ta süntaktiline struktuur. Kiril Taranovsky lähenemisviis kutsus esile mitmeid poleemilisi vastukajaid, kõige põhimõttelisemad neist tunduvad A. Pantšenko ja Mihhail Gasparovi vastuväited (Pantšenko 1973; Gasparov 1989). Vastuväidete sisu taandub sellele, et käsitlusalne vorm polegi üldse värs, eriti ilmekas on Gasparovi arvates selle vormi seos vanasõnadega. Katseid eristada ja kirjeldada spetsiifilist vanasõnamõõtu on korduvalt tehtud ka antiikkirjanduse vallas, kuid ükski neist pole õnnestunud. Kõige tõenäolisemalt on tegu lihtsalt ühega kõnematerjali paigutamise loomulikest vormidest. Siiski näib selline järeldus meile veel pisut enneaegne: eri rahvaste vanasõnad pole meid huvitavast vaatepunktist sugugi ühesugused. Mainitud vormi on seni fikseeritud üksnes indoeuroopa rahvastel. Näiteks pole selline struktuur tervikuna omane eesti vanasõnadele, millest paljud ilmutavad sarnasust regivärsiga: alliteratsioon, meetrilise struktuuri jäänukid. Vorm on põhimõtteliselt teine, kuid seos värsilise korrastusega on ka siin olemas. Ei saa rääkida ühistest rütmitententsidest ka kõigi indoeuroopa rahvaste vanasõnades. Tundub, et ses mõttes pakub suurimat huvi just idaslaavi traditsioon, sest siin saab täheldada selget tendentsi võrdeliste segmentide riimilise toetuse suunas. Kui ka ühestki neist printsiipidest omaette võetuna ei piisa, et täie kindlusega rääkida nende vormide värsilisusest, siis koosinemine paneb teatud skepsisega suhtuma ka nende tõlgendamisse proosana.

Tasub tähele panna, et just Mihhail Gasparov, kes justkui oleks põhimõtteliselt keeldunud tunnistamast süntaktilise prosoodia võimalikkust, on hiljuti kirjeldanud vormi, mida ta määratleb kui süntaktilist logaöödi: selle värsi puhul — mille enamik uuri-
jaid ilmselt paigutaks lihtsalt vabavärsi variantide hulka — on ainsaks korrastusvormiks värsist värssi täpselt korduv eri sõnalii-

LÕPUMÄRKUSED

Siinse töö eesmärgiks oli analüüsida “värsisüsteemi” mõistet tänapäeva värsiõpetuse ja VSide süstemaatika seisukohalt. Erinevalt Jaak Põldmäe, Boriss Jegorovi ja Boriss Buchstabi siin vaadeldud publikatsioonidest ei seadnud me endale eesmärgiks lugeda üles kõiki mingi keele luules *a priori* võimalikke — veel vähem: üldse kõiki võimalikke — värsisüsteeme. Siiski tasub tuua põhiliste VSide nimestik.

1. Puhtkvantiteeriv värs;
2. Süllaabiline värs;
3. Aktsendiline värs;
4. Vabavärs;
5. Süllaabilis-kvantiteeriv värs;
6. Kvantiteeriv-süllaabiline värs;
7. Aktsendilis-süllaabiline värs;
8. Süllaabilis-aktsendiline värs;
9. Aktsendilis-süllaabilis-kvantiteeriv värs.

Nimekiri pole kahtlemata täielik: siit puuduvad aktsendilise ja vabavärsi mitmesugused erikujud, võib-olla oleks mõttekas eristada kvantiteeriv-süllaabilis-aktsendilist värssi jne. Esitatud lähenemisviisi universaalsus on muus: ta võimaldab efektiivselt analüüsida värsiehituse mis tahes vorme ning leida iga analüüsitud vormi loomuliku koha teiste VSide seas.

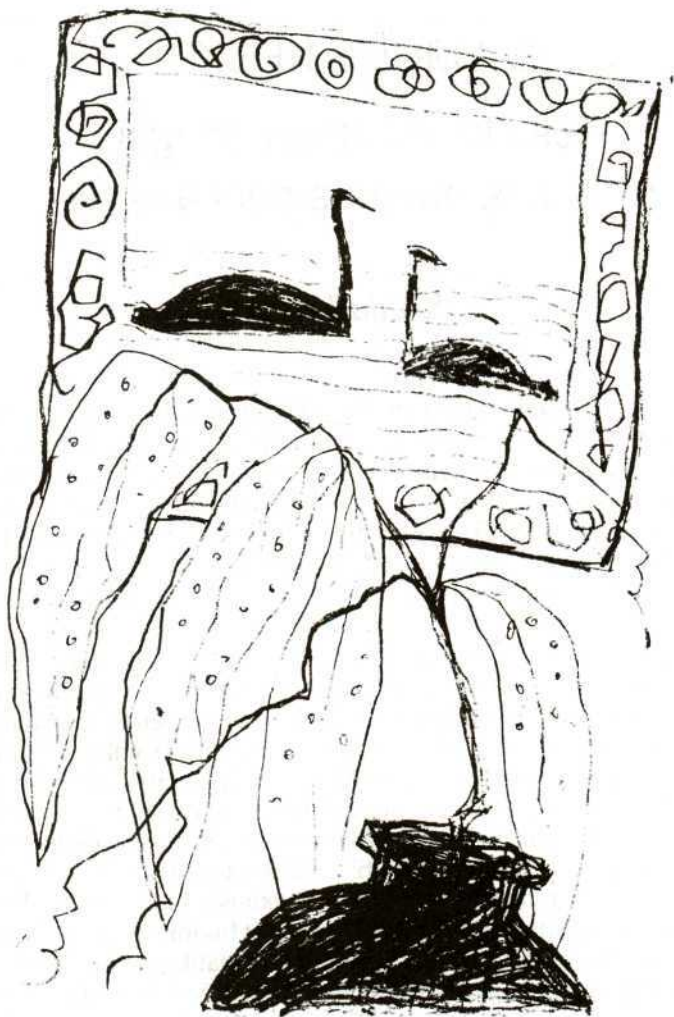
Kirjandus

- Beljajev 1966 = В. Ф. Беляев (сост.). Приложение: Основная терминология метрики и поэтики. — О. С. Ахманова. *Словарь лингвистических терминов*. Москва
- Boldõgeva 1973 = М. А. Болдырева. Некоторые особенности развития индонезийского стихосложения XX века. — *Проблемы восточного стихосложения*. Москва
- Brgjussov 1900 = В. А. Брюсов. О русском стихосложении. — А. Добролюбов. *Собрание стихов*. Предисловие В. Я. Брюсова и И. Коневского. Москва
- Brgjussov 1919 = В. А. Брюсов. *Краткий курс науки о стихе*. Ч. 1: *Частная метрика и ритмика русского языка*. Москва

- B r j u s s o v 1924 = В. А. Брюсов. *Основы стиховедения*. Ч. 1–2: *Общее введение, метрика и ритмика*. Москва
- B u c h s t a b 1969 = В. Я. Бухштаб. О структуре русского классического стиха. — *Труды по знаковым системам*, IV. Тарту
- B u c h s t a b 1973 = В. Я. Бухштаб. Об основах и типах русского стиха. — *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*, XVI
- G a s p a r o v 1974 = М. Л. Гаспаров. *Современный русский стих: Метрика и ритмика*. Москва
- G a s p a r o v 1984 = М. Л. Гаспаров. *Очерк истории русского стиха: Метрика. Ритмика. Рифма. Строфика*. Москва
- G a s p a r o v 1989 = М. Л. Гаспаров. *Очерк истории европейского стиха*. Москва
- G a s p a r o v 1993 = М. Л. Гаспаров. Синтаксические логазды (тезисы). — *Русский авангард в кругу европейской культуры*. Москва
- G a s p a r o v j t 1987 = М. Л. Гаспаров, М. Лотман, П. Руднев, М.Тарлинская. Проблемы стиховедения в работах Я.Р.Пыльдымяэ. — *Studia metrica et poetica: Poettiliste süsteemide dünaamika*. (Acta univ. Tartuensis, 780.) Tartu
- G i n d i n 1970 = С. И. Гиндин. Трансформационный анализ и метрика (из истории проблемы). — *Машинный перевод и прикладная лингвистика*, вып. 13. Москва
- G i n d i n 1973 = С. И. Гиндин. Брюсовское описание метрики русского стиха с точки зрения современной описания. — *Slavic Poetics: Essays in Honor of Kiril Taranovsky*. The Hague—Paris
- H o l š e v n i k o v 1991/1968 = Русская и польская силлабика и силлаботоника.) (К проблеме “Стих и язык”.) — В. Е. Холшевников. *Стиховедение и поэзия*. Ленинград
- H o r v á t h, J. 1969. *Rendszerez magyar vers*. Budapest
- J a k o b s o n 1923 = Р. Якобзон. О чешском стихе преимущественно в сопоставлении с русским. Москва—Берлин
- J a k o b s o n, R., J. Lotz 1941. *Axiomatik eines Verssystems am nordwinischen Volkslied dargelegt*. Stockholm
- J e g o r o v 1973 = Б. Ф. Егоров. Аксиоматическое описание русских систем стихосложения. — *Искусство слово*. Москва, с. 388–392
- K e i t h, A. 1953. *A History of Sanskrit Literature*. Oxford—London
- K i p a r s k y, P. 1989. Sprung Rhythm. — *Phonetics and Phonology*. Vol. 1: *Rhythm and Metre*.

- Žirmunski 1964a = В. М. Жирмунский. Ритмико-синтаксический параллелизм как основа древнетюркского народного эпического стиха. — *Вопросы языкознания*, № 4
- Žirmunski 1964b = В. М. Жирмунский. Стихосложение Маяковского. — *Русская литература*, № 4
- Žolkovski 1962 = А. К. Жолковский. Сопоставление по изучению поэтического языка. — *Машинный перевод и прикладная лингвистика*, вып. 7. Москва
- Taranovsky 1968 = К. Ф. Тарановский. Формы общеславянского и церковно-славянского стиха в древнерусской литературе XI–XIII веков. — *American Contributions of the 6th International Congress of Slavists. I: Linguistic Contributions*. The Hague
- Teeuw, A. 1952. *Taal on versbouw*. Djambatan. Amsterdam
- Timofejev 1928 = Л. И. Тимофеев. Силлабический стих. — *Ars poetica*, вып. II. Москва
- Timofejev 1958 = Л. И. Тимофеев. Очерки теории и истории русского стиха XVIII–XX вв. Москва
- Tomasevski 1957 = Б. В. Томашевский. Рецензия на книгу: В. О. Ungebaun. *Russian Versification*. — *Вопросы языкознания*, № 3
- Tomasevski 1959 = Б. В. Томашевский. *Стих и язык: Филологические очерки*. Москва—Ленинград
- Trubetzkoy 1960 = Н. С. Трубецкой. *Основы фонологий*. Москва
- Vesselovski 1940 = Психологический параллелизм и его формы в отражениях поэтического стиля. — А. Н. Веселовский. *Историческая поэтика*. Ленинград
- Vostokov 1817 = А. Востоков. *Опыт о русском стихосложении*. СПб.
- West, M. L. 1987. *Introduction to Greek Metre*. Oxford

MINNAI LOTMAN (sünd. 1952) on lõpetanud Tartu ülikooli vene filoloogia osakonna 1976. a. Praegu töötab Tallinna Humanitaarinstituudis semiootika- ja kirjandusteooria professorina. *Akadeemias* on avaldanud koos Kalevi Kulliga artikli “*Semiotica Tartuensis: Jakob von Uexküll ja Juri Lotman*” (nr 12, 1995, lk 2467–2483) ning artikli “*Struktuur ja vabadus: Märkmeid Tartu semiootikakoolkonna filosoofilistest alustest*” (nr 9, 1996, lk 1795–1812).

EERO IJAVOINEN

tav, et selline ebamäärane ja antisemitismiga pikitud vihje eesti kunstnike kuidagi mõjutas.

Kõige rohkem spekulēriti — ja seda ei teinud mitte ainult saksa autorid, vaid ka mõned eesti kirjamehed — bolševismivastase võitluse kui eesti rahva ainsa pääsetee teemaga. Peaaegu ainus võimalus kaitsta kodumaad Nõukogude vägede sissetungi vastu oligi Saksa sõjaväkke astumine. Teise võimalusena võis kõne alla tulla illegaalselt Soome minek ja sealseisse relvajõududesse astumine. Aga see oli riskantne ja võis lõppeda vanglaga.

Olgugi et idarindel võitles Saksa vägedes üsnagi edukalt ka eestlastest koosnevaid üksusi, ei leidnud otsene rindeteema eesti kunstnike hulgas poolehoidu. Seda käsitleti ettevaatlikult, enamasti nagu väljaspool aega ja ruumi: kujutatavate eraldusmärgid olid varjatud moondamismantlitega või mingi muu kavala võttega ning figuurid polnud kujutatud tegevuses, vaid seisid sümboolsust taotlevate ilmete ja poosidega. Just selline on Johannes Greenbergi lõuend *Mehed teraskiivreis* (säilib Eesti Kunstimuuseumis (= EKM)), mida Alfred Vaga nimetas 1942. aasta märtsis esimeseks käesoleva sõja kajastuseks meie kunstiloomingus (Vaga 1942). 1942. aasta kevadnäitusel esindas bolševismivastase võitluse teemat Eerik Haameri *Metsavennad* (samuti EKM). Siin muidugi ei mänginud Saksa sõjajõud mingit rolli — see oli puhtalt eestlaste võitlus oma maa ja rahva eest. Kahjuks pole teada ühtegi Günther Reindorffi graafilise lehe *Sõdurid talveriietuses* tõmmist, mis oli eksponeeritud 1942. a algul näitusel “Kolm inimpõlve Eesti kunsti” (Eesti kunst keskmise... 1942). Teatavasti hävis enamik G. Reindorffi varasemast loomingust Nõukogude lennuväe terrorirünnakul Tallinnale 1944. a märtsis — ilmselt ka see teos. Ehkki tunneme G. Reindorffi pigem maastikujoonistajana, on ta just neil aastail tegelnud ka inimese kujutamise, illustreerides 1941. aastal Jack Londoni *Valgekihva*. Võib oletada, et samasugused romantiliselt heroiseeritud ning kerge stiliseeringuga olid figuurid ka *Sõdurites*. Ilmselt kajastus sõda kaudselt ja mitte eriti haaravalt sellistes töodes nagu Karl Burmani (vanema) akvarellis *Sõjavor* ja Hans Tsirgu joonistuses *Ambulants*, mis olid väljas Tallinna kunsti kevadnäitusel 1943. aastal (praegu-seks samuti kadunud). Võrreldes rahvussotsialistliku Saksamaa tuntumate pildiajakirjade *Adleri*, *Signali* või *Berliner Illustrierte* väga osavate ja dünaamiliste rindejoonistega, on meie ainukesed

siinpoolse rindekunstniku Avo Keerendi rindejoonistused *Eesti Pildilehe* 1944. aasta numbrites õige õpilaslikud ega lase veel aimata meie graafika tulevast suurmeisterit.

Hoopis mõjukamalt on meie kunstnikud kujutanud eesti rahva vintsutusi sõjas. Maali alal on kõige haaravamaid lõuendeid sel teemal loonud Johannes Greenberg. 1944. a kolmandas *Eesti Pildilehe* numbris kirjutab arvustaja E. M.: “Greenbergi “Kodutute” masendav traagika sunnib meid hetkeks peatuma, et näha sõja julmust. Varemete keskel istuv kodutute rühm, maalitud Greenbergile omase sissetundmisega, on protestiks julmale ajale” (E. M. 1944: 19). Samas leiab kriitik, et Greenbergi teine maaling *Peavarjuta* “artikuleerib seda inimkonna tumma hädakisa” kunstiliselt veelgi küpsemana. Laialt on tuntud Wiiralti kuiivnõel *Virve* (1943), mis kujutab väikest tüdrukut heitmas kartlikke pilke pea kohal rippuva tumeda pilve poole. Seos Nõukogude pommitajate terrorirünnakutega või laiemas mõttes kogu hädaohuga idast on siin kohe hoomatav. Ekspressiivseid pilte hävitatud Eesti linnadest on teinud Elmar Kits (*Põlenud linn*, 1943, EKM) ja Lepo Mikko (*Pärast hävingut*, 1942). Graafik Hugo Lepik pani 1943. a kevadnäitusele välja lito *Varjendis*, kuid sellegi töö ühtki tõmmist pole allakirjutanu avastanud. Küll on säilinud kiretu virtuoosina tuntud Richard Kaljo tundeküllaseim teos, puugravüür *Sõjapõgenikud* (1942), milles peituvat ärevust süvendavad lisaks ekspressiivselt käsitletud poosidele ja ilmetele ka must-valge lahenduse närviline rütm ja kontrastide tugev rõhutamine.

Ka Kristjan Raud töötas oma viimastel eluaastatel intensiivselt. Talle iseloomulikult on tema joonistuste kangelased asetatud muinaseesti õhustikku või siis ebamaisesse, ajatusse keskkonda. K. Raua 1942. aasta tööd *Kalmude keskel*, *Leinaja* ja *Katk* peegeldavad ta sõjaaegseid muremõtteid. Kuid ta ei langenud täielikku lootusetusse: aastail 1942–1943 valmisid tal sellised joonistused nagu *Kalevipoja kojutulek*, *Kodukaitsja* ja *Kalevi kojutulek*.

Nägemus (või vähemalt lootus) Eesti maa ja rahva raugemast elujõust ja igipüsivusest kõikide kannatuste ja ohtude kiuste innustas ka teisi kunstnikke. Nii sündis Wiiralti *Viljandi maastik* (kuiivnõel, 1943), mille dominandiks on suur tamm — eestlaste põline püha puu. Vähem selgelt (ja võib-olla ka vähem emotsionaalselt) avaldub see idee sama autori *Eesti neius* (värviline akvatinta, 1942).

Selle kõigega seostub kunstiline ülistus Eesti looduse ilule, meie talude põlisusele, isegi meie toonaste linnade rahulikule romantikale. Neil aastail loob G. Reindorff mitmed oma kauneimad estambid: *Hommik metsas* (ofort, 1941), *Tuuleil* (linool, 1943), *Õhtu Vormsi saarel* (metsotinto, 1943). Märt Laarman alustab neil aastail oma tundeküllaseid luikede ja lumisel aiateibal kükitavate vareste sarju. Noore Salome Trei Saksa okupatsiooni aegne looming on isegi nõukogudeaegse *Eesti kunsti ajaloo* arvates täis õrnut ja habrast lüürilisust (1972: 39). Sama raamatu tekstis on muude tööde hulgas esile tõstetud *Mäge linnas*, mis on tõepoolest üks poeetilisemaid linnakujutusi nende aastate eesti kunstis.

Eestlase tööarmastust kui tuleviku panti on kõige ilmekamalt neil aastail kujutanud Eerik Haamer oma monumentaalses *Angerjamõrras* (1942). Erilist rahu ning inimese ja looduse ühtekuuluvuse tunnet õhkub Johannes Võerahansu maalist *Metsatööd* (1942).

Samal ajal piirdus Nõukogude tagalasse mobiliseeritud või evakueeritud kunstnike looming üsna õõnsate propagandateostega, millel puudus nii psühholoogiline kui kunstiline veenvus. Vähestest eranditest võiks mainida Adamson-Ericu mõningaid näitüürmorte, mis hiilgasid koloriidi peenusega. Lisaks on need teosed motiivivaliku poolest omamoodi ajastudokumentideks. Võib imetleda, et Vene tagala ränkadesse tingimustesse sattunud eesti kunstnikud üldse millegi hinnatavaga toime tulid.

*

Samasugust loova tegevuse hoogsust võib Saksa okupatsiooni ajal täheldada ka teistes kunstiliikides.

Raamatute ilmumist tõkestas üsna märgatavalt sõjaaegne paberipuudus. Ometi sündis raamat raamatu järel väärtuslikke uudisteoseid, samuti eesti klassika uustrukke.

Toetudes põhiliselt Eesti Rahvusraamatukogu bibliograafiale, võib koostada järgmise ülevaate Saksa okupatsiooni ajal ilmunud eesti ilukirjandusest:

1941. aastal August Gailiti romaan *Ekke Moor*;

1942. aastal Karl August Hindrey romaan *Taaniel Tümmi tähelend*, August Mälgu romaan *Hea sadam*, Karl Ristikivi romaan *Rohtaed*,

Marie Underi luulekogu *Mureliku suuga*, Heljo Jaigi luulekogu *Kaunimad laulud*, Henrik Visnapuu ballaadikogu *Tuule ema*, Karl Eduard Söödi *Kogutud luuletused*, August Gailiti *Kogutud novellid III*, Hugo Raudsepa jutustustekogu *Kivisse raiutud*, Friedebert Tuglase *Unelmate maa: Tõe ja kujutluse päevik*, sama autori *Valitud novellid ja väikepalad*; noorsooraamatuid Juhan Jaigi *Hunt*, J. Oro (Julius Oengo) *Aastaajad*, Evald Paikre *Raudteevahi poeg* ja *Vana-Valge*, Jüri Parijõe *Teotahelised poisid* (valikkogu, sest autori olid 1941. a mõrvanud enamlased), Marta Sillaotsa *Kolm lugu lastele*, *Salme ootab kevadpühi* ja *Tähekeste juures*; A. Gailiti romaani *Ekke Moor* 2. ja 3. trükk, Albert Kivika romaani *Nimed marmortahvlil 2.*, ümbertöötatud trükk, A. H. Tammsaare *Tõe ja õiguse* I osa 4. trükk, Underi *Mureliku suuga* 2. trükk. Ilmus ka almanahh *Ammukaar I*.

1943. aastaks olid esimesel Nõukogude okupatsiooni aastal laualaekaisse jäänud käsikirjad juba raamatuteks trükitud ja kirjanduse õsu oli kasinam: Albert Kivika romaan *Karuskose*, August Mälgu *Kadunud päike: Jutte minevikust*, Eduard Vilde *Valitud teosed I*, Lydia Koidula *Valitud luuletusi*, August Kitzbergi *Valitud näidendid* ja lastejutt *Pii-belehe neitsi*, F. R. Kreutzwaldi muinasjutt *Udumäe kuningas*, Leida Tigase noorsoojutt *Hunt ja kutsikas*, J. Oro (J. Oengo) lasteraamat *Muna*; A. H. Tammsaare romaani *Kõrboja peremees* 4. trükk, K. Ristikivi romaani *Õige mehe koda* 2. trükk, Helmi Mäelo romaani *Üliõpilane Soomest* 2. trükk, K. E. Söödi *Kogutud luuletuste* 2. trükk, Oskar Lutsu *Kevade* I ja II osa 5. trükk. Ilmus ka *Ammukaar II*.

1944. aasta oli sõjategevusest enam häiritud kui eelmised ning eesti kirjandust ilmus ka napimalt: Ain Kalmuse esikromaan *Soolased tuuled*, Pedro Krusteni novellide ja lühijuttude kogu *Otsiv hää!*, L. Koidula *Kolm juttu ja Säärane mulk*, Juhan Jaigi noorsooraamat *Nõiutud Tuks*, Kersti Merilaasi lastelaulude kogu *Kallis kodu* ning A. Gailiti romaanide *Karge meri* ja *Toomas Nipernaadi* 3. trükk.

Ka neil aastail avaldatud raamatute tiraažid polnud nii väikesed, nagu võiks arvata: K. A. Hindrey *Taaniel Tümmi tähelendu* anti välja 19 000 eksemplari, Lutsu *Kevade* kaht osa vastavalt 34 125 ja 25 125 eksemplari, Kivika *Karuskose* 12 150, Mälgu *Kadunud päike* 12 000, Tammsaare *Tõe ja õigust* 19 000 eksemplari. Populaarsed olid ka luulekogud: K. E. Söödi *Kogutud luuletuste* 9000-eksemplarine esimene trükk müüdi läbi, nii et järgmisel aasta ilmus teine trükk (selle tiraaž pole teada). Gailiti uut romaani *Ekke Moor*, mis oli esimene kirjanduslik uudisteos Saksa okupatsiooni ajal, anti 1941. aasta sügisel välja küll ainult

3200 eksemplari, kuid järgmisel aastal oldi sunnitud tegema isegi kaks uustrükki (mille tiraaži kohta jällegi andmed puuduvad). Oli muidugi ka väiksemaid tiraaže, näiteks anti Koidula *Valitud luuletusi* välja 2500 eksemplari. Praeguste tiraažidega võrreldes on aga sedagi üsna palju (*Eesti raamat*. . . 1997).

Ka raamatute välimus oli üsna meeldiv — paigutisest kehvast paberi kvaliteedist hoolimata. Günther Reindorff lõi neil aastail oma kauneimad kaanekujundused, Viktor Karruse kogu loomingus on üheks parimaks tööks tema illustratsioonid *Toomas Nipernaadi* 1944. aasta väljaandele. Ilusaid saavutusi tolleaegses raamatukujunduses on ka Arkadio Laigol, Märt Laarmanil, Richard Kaljol. (Loodus 1968: 21.)

Mitmed neist teoseist, nagu Ristikivi *Rohtaed*, Gailiti *Ekke Moor*, Mälgu *Hea sadam* ja *Kadunud päike*, Kalmuse *Soolased tuuled*, Tuglase *Unelmate maa*, Underi *Mureliku suuga*, Visnapuu *Tuule ema* ja Merilaasi *Kallis kodu*, said isegi nõukogudeaegse tendentsliku kirjandusajaloo tunnustuse (*Eesti kirjanduse ajalugu* 1987: 52–53). Mitmegi autori esiletõstu takistas nende eitav hoiak Nõukogude režiimi suhtes. Eriti põlatud oli Nõukogude okupatsiooni ajal Albert Kivikas, kes oli Vabadussõja-ainelise romaani *Nimed marmortahvlil* autor ning Saksa okupatsiooni aegse poolametliku ajalehe *Eesti Sõna* peatoimetaja. 1975. aastal väljaantud *Eesti kirjanduse biograafiline leksikon* väidab, et romaanis *Karuskose* kordab Kivikas ilmetult oma asunikuaineliste teoste motiivistikku (1975: 150). Mõni aasta varem Lundis ilmunud Albert Kivika lühimonograafias on Herbert Salu selle teose kohta siiski teisel arvamusel: “Probleemid on suurtes joontes samad kui “Jaanipäevas”. . . Kuid autor on vahepeal saavutanud meisterliku küpsuse jutustamislaadis, see on viimistletud teos. . . Kaasaegne arvustus leidis teose olevat Kivika tippsaavutuse külaelu kujutamise alal (E. Raudsepp, Postimees 11.I.1944) ning et võrreldes sama-ainelise “Jaanipäevaga” on autor vahepeal jõudnud monumentaalse jutustamiskunstini (H. Parrest, Eesti Sõna 3.I.1944).” (Salu 1971: 60.)

Huvitav on võrrelda Kivika romaani *Nimed marmortahvlil* omaaegset menu praeguse vastuvõtuga. Uustrüki ilmumise puhul 1942. a kirjutati: “Nagu raamatukauplustest kuuldub, on nõudmine selle teose järele niivõrd suur, et seda õigupoolest “vabal müügil” ei olevatki. See tähendab, et raamatukauplused on oma

kontingendi ettetellimiste korras ammu enne raamatu ilmumist juba maha müünud. Seejuures ei ole saadud vastu võtta kõiki ettetellimisi, vaid ainult "vanade kundede" omad. Praegu olevat iga teine kaupluse külastaja selle raamatu soovija" (A. Kivika romaanil. . . 1942). Selle Vabadussõja-teemalise romaani taasilmumine polnud Nõukogude okupatsiooni ajal võimalik. Kui see osutus uuesti võimalikuks (1991), siis tuli mõne aja pärast raamatu hinda alandada miinimumini, et raamatukaupluste lettidele jäänud eksemplaridest lahti saada. Kollektiivse mälu (ja maitse) muutused on poole sajandi vältel olnud väga suured.

1944. aastal haarati Eesti juba otsese sõjategevuse sfääri ja sügiseks vallutasid Nõukogude väed kogu Eesti. Üks mu tuttavaist (René Pork) jutustas, et kui ta 1944. aasta hilissügisel Tallinna asudes leidis tööd kirjastuses, siis oli tema esimeseks ülesandeks kirjastuses veel säilinud *Toomas Nipernaadi* eksemplaride põletamine keskkütteahjus.

Nõukogude tagalas aastail 1941–1944 sündinud kirjandusteoste hulgas leidub sootuks vähem väärtuslikku kui samal ajal Eestis kirjutatud luules ja proosas. Põhjus pole mitte niivõrd kodumaale jäänud kirjanike loomingulises üleolekus neist Venemaale läinud küllaltki tuntud literaatidest nagu Mart Raud, Johannes Semper, Johannes Vares-Barbarus jt, vaid sealsetes tingimustes. Nõukogude ideoloogiline sundsuunatus moonutas ka võimekate autorite loomingu sageli lauspropagandaks. Saksa okupatsiooni aegne ideoloogiline surve kirjandusele oli märksa nõrgem, piirdudes ainult natslikele võimudele poliitiliselt vastuvõetamatu tõkestamisega.

Kirjanduslik elevus avaldus ka ühiskonnas laiemalt. Osalt küll uute teoste vähese kirjastamise tõttu, kuid ilmselt ka 1920.–1930. aastail tekkinud kirjanduslembese ühiskonnakihi huvituse tõttu oli ilmuvaile raamatuil enneolematu müügiedu — ilmekas, aga hoopiski mitte ainuke näide selle kohta on *Nimede marmortahvil* menu. Rekordilisele tasemele tõusis ka raamatukogude külastajate arv. Ajakirjanduse andmeil laenutati Tartu raamatukogudest 1939. aastal 142 851 köidet, 1942. aastal aga 245 724 köidet — seega vastavalt 540,3 ja 893,5 köidet keskmiselt päevas; 1943. aasta jaanuaris tõusis aga keskmine päevane raamatute laenus juba 1267,5 köiteni (Elav raamatukogude kasutamine. . . 1943). Väidetavasti oli ka Tallinna keskraamatu-

kogus laenuvajajate hulk suurem kui kunagi varem (Huvi raamatu vastu. . . 1943).

Helikunstiski olid aastad 1941–1944 Eestis eriti viljakandvad. Oma loomingule lisas mitu väärtuslikku teost Eduard Tubin. 1942. aastal valmis tal *I viiulikontsert* (Pärtlas 1995: 20) ja *Kolmas sümfoonia*, 1943. aastal *Neljas sümfoonia* ning *Süit eesti rahvaviisidest viiulile ja orkestrile* (viimane orkestreeritud 1978). Tubina *Kolmas sümfoonia* on eriti rõhutatult programmeeritud teos. Olav Roots leiab, et “Kolmandas sümfoonias kontsentreerub muusikaliseks meelega, trots ja viha, mis valland iseseisvuse kaotand vabadust ihkava rahva. See paisub kirglikuks hümniks, eneseteadvuse ja sisemise jõu võimsaks väljenduseks, heroiliseks apellatsiooniks õiglusele.” *Neljandat sümfooniast* autor ise kõrgelt ei hinnanud, kuid arvustajad on erineval arvamusel (O. Roots, R. Layton). (Vt Pärtlas 1995: 20.)

Eesti heliloomingu aktivasse tuleb arvata Kaljo Raidi *I sümfoonia* 1944. aastast; ka 1942. a valmis tal mitu märkimisväärset teost. Viljakalt töötas Heino Eller, kellel neil aastail valmis arvukalt orkestri- ja kammermuusika teoseid. Muusikateadlane Mart Humal tõstab neist eriti esile aastail 1941–1944 komponeeritud 3-osalist tantsusüiti: “See rahvalik ja meeleolukas teos, mis pärast esiettekannet 1944. aastal langes põhjendamatult unustusse, väärib tänu oma sisukusele ja meisterlikkusele niisama laialdast tunnustust, nagu on osaks saanud samaaegselt loodud “13 klaveripalale eesti motiividel”” (Humal 1987: 57–58). Cyrillus Kreegi tollaegsest arvukast heliloomingust leidsid eriti sooja vastuvõttu 1943. aastal valminud süüdid sümfooniaorkestrile eesti rahvaviisidest, mille esiettekande puhul kirjutab tollane juhtiv muusikakriitik Karl Leichter: “Eriline huvi oli sel õhtul suunatud C. Kreegi väikestele sümfoonilistele paladele. Reekviemi ja koorilaulude peenemaitseline meister on nendega andnud rea lühipalu orkestrile, millede stiilipuhtus, puhas rahvuslik omapära, veetlev orkestraalne koloriit, lõplikult küps vorm ja rahvaliku sisu kunstipeen väljenduslik ütlevus on ülimalt hinnaline ja elamusikoondavalt rikastav” (Leichter 1997/1943a: 213).

Tundub, et tollaegsele heliloomingule on iseloomulik patriootlik-rahvapärane suunitlus. Tubina ja Kreegi teoste kõrval tuleb märkida ka Eduard Oja muusikat August Kitzbergi külaandile *Rätsep Õhk ja tema õnneloos*, mis esietendus Väiketeat-

ris 1943. aastal. Ka see teos saab K. Leichterilt täie tunnustuse (Leichter 1997/1943e: 236–237).

Ainuke muusikažanr, mille loominguline raskuspunkt jäi Nõukogude tagalasse, oli levi- (tookordse nimetusega kerge) muusika ja nimelt selle tõttu, et seal kerkis esile Raimond Valgre. Eestis tegutsenud Paul Tammeveski, Priit Veebeli jt looming Valgre tasemeni ei küündinud (Ojakäär 1996).

Õitseage oli eesti interpretatsioonikunstis. Oma parimasse vormi tõusis dirigent Olav Roots. Karl Leichter kirjutab 1942. aasta oktoobris: “O. Roots ja Ringhäälingu orkester on just sümfooniakontsertidega näidanud kõrgtaset, mis meil vahest mõni aeg tagasi võis tunduda väljaspool saavutatavuse piire. Tugeva tahte ja erakordsete dirigendivõimetele on O. Roots kujundanud arenevõimelisest Ringhäälingu orkestrist väga suutelise ansambli, mis töötab kavasa ettenähtud sümfooniakunstikupset tõlgitsemist veelgi suuremal määral. Senised saavutused on väga kiiduväärised” (Leichter 1997/1942a: 158–159).

1930. aastail esilekerkinud solistidest jõudsid mitmed just Saksa okupatsiooni aastail oma loomingulise tõusu haripunkti: sopran Ida Loo-Talvari, metsosopran Jenny Siimon, baritonid Tiit Kuusik ja Andrei Christiansen, pianist Karin Prii-Raudsepp, viiuldajad Carmen Prii-Berendsen, Celia Uhke-Aumere ja Hubert Aumere jt.

Muusika kui politiseerimisele raskemini alluv kunstiliik sai ka Nõukogude tagalas mõnevõrra suurema mänguruumi, kuid sellest hoolimata olid saavutused sealpool rindejoont napid, sest kõigepealt üritati ka heliloojatelt saada kindla ideoloogilise suunitlusega programm-muusikat. Aastate sõelale jäävad siin eeskätt ehk mõned Ernesaksa ja Lepnurme helindid.

Aksel Küngas on nentunud, et erakordsetest tingimustest hoolimata käis sõja-aastatel Eestis vilgas **teatritegevus**. Suudeti säilitada enne uue okupatsiooni kehtestamist kujunenud, sõjajärgne teatrisüsteem ja selle žanriline struktuur, loominguline kaader ja üllatavalt suur publikuhuvi. A. Küngas konstateerib ka, et mõjustest hoolimata ei saanud teatrist järjekordsete võõrvõimutsejate truualamlikku teenrit (Küngas 1998).

Tolleaegses ajakirjanduses on andmeid eriti muusikateatri edukusest,² kusjuures võrdlusena on mainitud publiku arvukust ka kinodes: “Esmakordselt tänavu mängib Tartu ainuke teater ainult täissaalile. Teisel pühäl läks 3. korda ooper “Marta”. . . juba nädal aega ette olid kõik piletid müüdnud. . . Ette välja müüdnud on alati, nagu Tallinnaski, kõik kinod” (Mte. 1942). *Eesti Sõna* teatab aga: “Estonia teatri küllastajate arv on viimasel ajal nii tohutult kasvanud, et enamik etendusi juba pääsmete eelmüügi esimesel päeval viimase kohani välja müüakse ja kõik hilisemad tulijad kassa juurest pettunult tagasi peavad pöörduma. See nähtus on publikus tõsist pahameelt tekitanud ja paljud on niihästi kirjallikult kui ka suusõnal teatri direksiooni poole pöördunud, nõudes selles asjas mingit lahendust. Teatri direksioon on kaalunud kõiki temast olenevaid võimalusi ega ole leidnud seisukorrast muud väljapääsu kui katsetada etenduste arvu suurendamisega. Seni andis Estonia teater nädalas 8 etendust (tööpäeviti 1 etendus ja pühapäeviti 2 etendust), tulevast nädalast aga hakkab teater andma 10 etendust nädalas” (“Estonia” suurendab. . . 1942). Publikumenu kohta on andmeid ka Pärnust: “Möödunud teatrihooaeg kujunes Endla teatrile rekordiliseks nii ettekannete, publiku osavõtult kui ka läbikäigult — kogu kolmekümneaastase tegevuse jooksul. Teater andis hooaja kestel 138 etendust 55 000 vaatajale ja sai pääsmete müügist 78 000 rmk. . . Seni oli parimaks hooajaks Endlas 1936/37, mil anti 101 etendust 30 000 vaatajale. Kui varasemal aastail teatrisaali keskmiseks publikuks oli 100–150 inimest, siis möödunud hooajal tõusis see 400” (Rekordiline teatrihooaeg. . . 1942).

Kultuurielu aktiivsus peegeldub ka tolelaegses ajakirjanduses. Juhtiv ajaleht *Eesti Sõna* avaldas lisaks igas numbris ilmuvale kultuurikroonikale pikemaid kirjutusi kõigilt kunstialadelt. Eriti palju ruumi anti kujutavale kunstile. Agaraim oli toona kunstiajaloolane Alfred Vaga, kellelt ilmus *Eesti Sõnas* aastatel 1942–1943 keskmiselt kord kuus peaaegu leheküljepikkune artikkel. *Eesti Sõnas* kirjutasid ka teised eesti kunstiteadlased ja kunstnikud: Helmi Üprus, Voldemar Erm, Aleksander Tassa, Ants Murakin,

²Omaette käsitlust vääriksid tolle aja sõnalavastused, muu hulgas mõned tähelepandavad algupärandid (H. Raudsepa *Vaheliku vapustused*, A. Mälgu *Lõunatuul* ja *Ellen Paas*). Mõelda võiks kuuldemängudele (nt G. Helbemäe omad).

ka saksa kunstiteadlane Konrad Strauss. Nagu Rein Loodus on osutanud, oli Tallinna saksakeelse ajalehe *Revaler Zeitung*'i kunstiosa enamasti asjatundjate kirjutatud ning vägagi sisukas. Selle lehe veergusid täitsid tunnustatud kunstiteadlased nagu Niels von Holst, Konrad Strauss, Carl Brinkmann jt. (Loodus 1998.) Isegi õbluke *Eesti Pildileht* avaldas tõsiseid kunstiajaloolisi artikleid, näiteks vähetuntud Tallinna skulptorist Johann Gottfried Exnerist. Trükitehnoloogidest raskustest hoolimata avaldati ajakirjanduses arvukalt eesti (ning saksa) kunstnike teoste võrdlemisi korralikult trükitud reproduktsioone.

Võiks tuua veel näiteid teistelki loomekultuuri aladelt. Kasvõi meie balletist, kus 1943. aastal esietendus esimene eesti algupärane ballet — E. Tubina *Kratt*. “Vanemuises” toimunud esiettekandele järgnes “Estonia” lavastus, kus ühe oma parima rolli tantsis Boris Blinoff. Kuid ilmselt annavad juba needki faktid tunnistust intensiivsest loometegevusest sakslaste poolt okupeeritud Eestis.

*

Sakslaste poolt okupeeritud Prantsusmaal oli olukord analoogne. Andrei Hvostov väidab, et aastatel 1940–1944 kuulus teaduslike ja ilukirjanduslike publikatsioonide trükkimise rekord okupeeritud Prantsusmaale — Ameerika Ühendriikides ilmus neil aastail 8320 publikatsiooni, Suurbritannias 6705, Prantsusmaal 9348! Ta lisab, et sel ajal elati Prantsusmaal enneolematult intensiivset kultuurielu — unustamata mainida, et Poolas samal ajal suitsesid ööpäev läbi surmalaagrite korstnad (Hvostov 1997). Mitmesugustest asjaoludest sõltuvalt oli Teise maailmasõja aastail natsliku Saksamaa poolt okupeeritud aladel erineva rangusega režiim. Kuulunuks Eesti kõige rangemasse kategooriasse, polnuks meie kultuurielu sugugi nii elav, kui ta neil aastail tegelikult oli.

Püüdes selgitada selle fenomeni tekkepõhjust, satume tervele põhjuste kompleksile ning on raske otsustada, milline neist on määrav. Kõigepealt mängis kindlasti kaasa vabanemistunne, n-ö painajalikust unest ärganu rõõm. Karl Leichter ütleb ühe 1941. aasta detsembris toimunud meeskoorikontserdi puhul otse välja: “Paljude laulude kuulamine on peale keeluaega eriti värskendav ja ülendav” (Leichter 1941). Sellise tunde põhjustas muidugi asjaolu, et võrreldes Nõukogude terrorit 1940. ja veel

Kinnitamaks kirjalikke teateid muusikapubliku innukuse kohta, võiks tuua ka muusikahuvilise Helga Viira mälestusi tollasest kontserdi- ja lavaelust. Ta töötas Saksa okupatsiooni ajal Tallinna raadios tõlgina ja tema meenutuste järgi olnud eriti armastatud nn *Bunter Abend*'id, mis sisaldasid nii ooperi kui operetimuusikat, aga väga raske oli saada pileteid ka ooperietendustele ja tõsise muusika kontsertidele isegi temal, ehkki ta töötas samas Estonia hoones, kus toimusid nii teatrietendused kui ka sümfooniakontserdid. (Vestlus Helga Viiraga 10. XI 1997.)

Ühe paradoksaalse, kuid hoopiski mitte kõrvalise tegurina tuleks mainida Saksa okupatsiooni aegset majanduslikku olukorda. Toidu- ja tarbekaupade rangelt limiteeritud müük, samas ka paljude muude praegu enesestmõistetavate rahakulutussviiside äralangemine sõja tõttu (ehitustegevus, ettevõtlus, turism) tekitas olukorra, kus rahva käes oli üsna palju vaba raha. Olgugi et need olid väikese usaldusväärsusega idamargad, olid nad ometi käibevahendid, mille eest võis osta kino-, teatri- ja kontserdipileteid, raamatuid ning kunstiteoseidki.

Helga Viira juhtis allakirjutanu tähelepanu veel ühele nende aastate kunstielevust selgitavale asjaolule. Ta mainis väga poeetilises sõnastuses, aga sisuliselt täiesti õigesti, et kunst oli tollal inimeste elupide. Tööpoolest — kunsti toetavat, lohutavat, julgustavat, isegi lootustandvat toimet vajati väga.

Püüdes lähemalt analüüsida kunsti “elupideme funktsiooni”, jõuame esimesena äratundmiseni, et see avaldub õige tüsilikult, omavahel läbipõimunud tegurite kompleksina. Kõigepealt annab kunst teadmise, et sõja kõrval eksisteerib ometi ka üks teine maailm ja et ikka veel on endiselt olemas ilu, poeetilisus, inimsus. Et veel pole kõik kadunud. Sellega seostub kunsti lõõgastav toime, võime anda inimesele võimalus kasvõi mõneks hetkeks unustada jõhkral reaalsust. Aga kunst loob ka uue reaalsuse — unistuste ja lootuste maailma, kus endise, sõjaeelse kodumaa orgaanilise jätkuna sünnib uus kodumaa. Siin võtab kunst endale juba poliitilise funktsiooni. Selles osalevad kõik kunstiliigid. Harri Kiisk on seda tajunud ja märkinud, et E. Tubina *Kolmas sümfoonia* on omamoodi muusikaliseks paralleeliks Underi “Sõduri emale” ning Wiiralti *Virvele* ja *Viljandi maastikule* (vt Pärtlas 1995: 20). Sellise patriootilise hoiakuga loomingust peaks eespool olema näiteid piisavalt.

Tundelis-patriootlikud ideed esinevad kõige enam romantilises rüüs. Ja nii sündisid neil aastail romantilise hingestusega teosed nii poeesias kui proosas, maalikunstis kui graafikas, nii orkestri-, kammer- kui lavamuusikas (vt ka Kirme 1998).

*

Mõistagi ei saanud selline loominguline palang kesta Saksa okupatsiooni viimaste päevadeni. 1944. aasta kevadel toimunud Nõukogude lennuväe terrorirünnakud Tallinnale ja teistele meie linnadele löid mõrad kogu Eesti tollasesse elukorraldusse, muidugi ka kultuuriellu. Sügisepoole muutus olukord kriitiliseks ning *Eesti Sõna* kultuuriellu rubriigis asendab järjest vähenevaid kohalikke teateid kultuurikroonika teistest Euroopa riikidest — Saksamaalt, Soomest, Itaaliast ja mujalt. Lähemale tulev sõda hakkab üha enam loometegevust häirima. Augusti teise poole “Kultuuriellu” rubriigi üksikteadete pealkirjad on “Kirjandust haavatuile”, “Kontsert haavatuile heaks”, “Meelelahutuskontsert haavatuile Viljandis” (vt *Eesti Sõna*, 19., 24., 27., 30. VIII 1944). Samal ajal kui septembri algul teatatakse Eesti rindetruppide esinemisest sõjaväele ja eraisikutele (1. IX 1944), ilmuvad sõjateadete leheküljele sõnumid, et “Loode pool Tartut paisati enamlased üle Emajõe tagasi” (2. IX 1944). Järgnevad kultuuriteated on juba kaunis lohutud: “Vanemuine lõpetab tegevuse” (5. IX 1944), “Ugallased sõjaväes, omakaitses ja eritöödel” (8. IX 1944), ilmub ka teade, et kunstinäitused ja kunstitellimused katkestatakse haridusdirektori korraldusel 1. septembrist seoses kogu tööjõu säästmisega totaalseteks sõjapanuseks (samas). Viimane teadaolev kunstinäitus Tallinnas enne Nõukogude vägede sissetungi on aga siinsete vene rahvusest kunstnike A. Vladovski, N. Rooti, P. Kurbatovi jt tööde näitus (*Eesti Sõna*, 3. IX 1944). 13. septembril teatab *Eesti Sõna*, et ilmumise on lõpetanud *Eesti Pildileht* ja *Ajakiri Naisele*. Selle kõige kõrval toimub ka pidu katku ajal: 12. septembril teatatakse ajalehes, et Draamateatris toimus “rütmiüllane operetiõhtu” ja saal oli täidetud viimse kohani. 15. septembril kirjutab *Eesti Sõna*, et algavad Tallinna kontserdid 1944/45 ja 17. septembril teatatakse käesoleva hooaja esimesest sümfoonia-kontserdist — jällegi Draamateatris, sest “Estonia” oli 9. märtsist peale varemeis.

Eesti Sõna 1944. aasta kausta viimane number Akadeemilises Raamatukogus kannab 20. septembri kuupäeva. Sealgi on kultuurielu rubriik, milles on viis teadet: "Kirikumuusika õhtu Oleviste kirikus", "Eesti Tervishoiu Muuseum töötab edasi", "Tartu kunstibüroo jäi evakueerimata", "Valga teatri büroo asub ajutiselt Tallinnas", "85 aastat Jaan Spuhl-Rotalia sünnist". Tartu kunstibüroo kohta kirjutatakse: "Tartu Kunstibüroo, mis töötas kunstikool "Pallase" hoones, jäi tehnilistel põhjustel evakueerimata. Kõik kunstnike poolt müügiks toodud maalid, etüüdid, gravüürid ja muud kunstitööd jäid Tartu. Nende hulgas oli muude seas Viiralti "Berberi tüdruk kaameliga" ja "Lõvipea", Võerahansu, Mikko, Kaljo, Laigo, Pirgi ja teiste tööd. Kogusummas ligi sada mitmesugust kunstitööd. Tartusse jäi ka Kunstibüroo materjalide ladu, milles leidis kunstnikele vajalikke maalimistarbeid" (*Eesti Sõna*, 20. IX 1944).

Kaks päeva hiljem, 22. septembril, tungisid Nõukogude väed Tallinna.

Kirjandus

- A. Kivika romaanil "Nimed marmortahvlil" haruldane minek. 1942. — *Eesti Sõna*, 9. IV
- Eesti kirjanduse ajalugu*. 1987. V köide, I raamat, Tallinn
- Eesti kirjanduse biograafiline leksikon*. 1975. Tallinn
- Eesti kunst keskmise ja noorema sugupõlve kandel: Põgus pilt väljapanekuile Kunstihoones. 1942. — *Eesti Sõna*, 14. II
- Eesti kunsti ajalugu kahes köites*. 1972. Teine köide. Tallinn
- Eesti kunsti ootab õitseng: Avati kunstinäitus "Kolm põlve Eesti kunsti". 1942. — *Eesti Sõna*, 13. II
- Eesti raamat 1941–1944: 1941. a. september–1944. a. september*. 1997. Koostanud Janika Toomingas. Tallinn
- Elav raamatukogude kasutamine Tartus. 1943. — *Eesti Sõna*, 11. II
- E. M. 1944. Talvine kunstinäitus Tallinna Kunstihoones. — *Eesti Pildileht*, nr 3
- 'Estonia' suurendab etenduste arvu. 1942. — *Eesti Sõna*, 14. XI

- Humal, Mart 1987. Ülevaade Heino Elleri loomingust. — *Heino Eller oma aja peeglis*. Tallinn
- Huviraamatu vastu kasvab. 1943. — *Eesti Sõna*, 17. VIII
- Hvostov, Andrei 1997. Vene aja liivajooksud õppetunnid. — *Sirp*, 7. XI
- Ideekavandite võistlus kunstnikele. 1942. — *Eesti Sõna*, 28. IV
- Kirme, Kaalu 1998. Eesti sõjaaegse kunsti emotsionaalne tonaalsus. — *Kultuur Eestis sõja-aastail 1941–1944*. (Tallinna Pedagoogikaülikooli Toimetised. A 10. Humaniora.) Tallinn, lk 31–40
- Kunsti kevadnäitusel oli 5000 külastajat. 1943. — *Eesti Sõna*, 22. VII
- Kunstinäitust külastas 5300 inimest. 1943. — *Eesti Sõna*, 23. I
- Kunstinäitust külastati elavalt. 1944. — *Eesti Sõna*, 17. II
- Küngas, Aksel 1998. Sõja-aastate teatrielu üldkorraldus ja selle kaudjuhtimine. — *Kultuur Eestis sõja-aastail 1941–1944*. (Tallinna Pedagoogikaülikooli Toimetised. A 10. Humaniora.) Tallinn, lk 72–81
- Leichter, Karl 1941. Eesti Laulumeeste 27. kontsert. — *Linna Teataja*, 2. XII
- Leichter, Karl 1997/1942a. Kammermuusikaõhtu. — *Eesti Sõna*, 13. XI 1942. Tsiteeritud teosest: Karl Leichter. *Keset muusikat*.
- Leichter, Karl 1997. *Keset muusikat*. Koostanud Maris Kirme. Tartu
- Leichter, Karl 1997/1942b. Kolm eesti sümfooniast. — *Eesti Sõna*, 11. X 1942. Tsiteeritud teosest: Karl Leichter. *Keset muusikat*.
- Leichter, Karl 1997/1943a. Dohnányi sümfoonia ja C. Kreegi orkestripalad. — *Eesti Sõna*, 11. V 1943. Tsiteeritud teosest: Karl Leichter. *Keset muusikat*.
- Leichter, Karl 1997/1943b. IV kammermuusikaõhtu. — *Eesti Sõna*, 2. IV 1943. Tsiteeritud teosest: Karl Leichter. *Keset muusikat*.
- Leichter, Karl 1997/1943c. Prof. E. Erdmanni kontsert. — *Eesti Sõna*, 17. IV 1943. Tsiteeritud teosest: Karl Leichter. *Keset muusikat*.
- Leichter, Karl 1997/1943d. "Sevilla habemeajaja". — *Eesti Sõna*, 27. I 1943. Tsiteeritud teosest: Karl Leichter. *Keset muusikat*.
- Leichter, Karl 1997/1943e. Õhk-rätsepa õnneloos. — *Eesti Sõna*, 28. IX 1943, tsiteeritud teosest: Karl Leichter. *Keset muusikat*.
- Loodus, Rein 1968. *Eesti raamatugraafika*. Tallinn
- Loodus, Rein 1998. Ajalehe "Revaler Zeitung" kunstikirjutistest aastail 1942–1944. — *Kultuur Eestis sõja-aastail 1941–1944*. (Tal-

- linna Pedagoogikaülikooli Toimetised. A 10. Humaniora.) Tallinn, lk 50–55
- M t e . Piik kevade-eelsesse Tartusse. 1942. — *Eesti Sõna*, 10. IV
- N ä i t u s ‘ ‘ E e s t i m a a j a l i n n ’ ’ o l i e d u k a s . 1942. — *Eesti Sõna*, 1. V
- O j a k ä ä r , Valter 1996. Isiklikke mälestusi Eesti levimuusikast aastail 1941–1944. Ettekanne 7. V 1996 TPÜ teaduskonverentsil “Kultuur Eestis sõja-aastail 1941–1944”.
- P ä r t l a s , Margus 1995. *Eduard Tubina sümfooniad: Teemastik ja vorm*. Tallinn
- R e k o r d i l i n e t e a t r i h o o a e g P ä r n u s : “E n d l a ” t e a t r i s k ä i s m ö ö d u n u d h o o a j a l 55 000 i n e m e s t . 1942. — *Eesti Sõna*, 17. VII
- S a l u , Herbert 1971. *Albert Kivikas: Lühimonograafia*. Lund
- T a m v e r k , J. 1944. J. S. Bachi *h-moll mess*. — *Eesti Sõna*, 18. VI
- T a r t u k u n s t i b ü r o o m ü ü s 4000 r m k . v ä ä r t u s e s k u n s t i t e o s e i d . 1942. — *Eesti Sõna*, 10. IV
- T a r t u k u n s t i n ä i t u s e l t r e k o r d i l i s e l t o s t e . 1942. — *Eesti Sõna*, 1. V
- V a g a , Alfred 1942. “Kolm inimpõlve Eesti kunstis”: Nooremate kunstnike looming. — *Eesti Sõna*, 8. III
- V i l j a n d i k u n s t i n ä i t u s o s t e t i t ü h j a k s . 1943. — *Eesti Sõna*, 31. XII
- V i l j a n d i k u n s t i n ä i t u s t k ü l a s t a s ü l e 1000 i n e m e s e . 1943. — *Eesti Sõna*, 5. I

KAALU KIRME (sünd. 1928) on lõpetanud 1954 ERKI nahkehistöö erialal, oli 1954–1961 Kunstide Valitsuse kujutava kunsti vaneminspektor, 1961–1964 Ajaloo Instituudi aspirant, kunstiteaduste kandidaat 1965. Töötas 1964–1980 Ajaloo Instituudi kunstiajaloo sektori teadurina, a-st 1980 Tallinna Pedagoogikaülikooli õppejõud, a-st 1992 professor ja kunstiajaloo õppetooli juhataja. *Akadeemias* on avaldanud kaks retsensiooni (nr 6, 1994, lk 1304–1309; nr 11, 1995, lk 2418–2421).

KUIDAS ÜHISKONDLIKUD MUUTUSED MÕJUTAVAD SOTSIAALSEID REPRESENTATSIOONE: ETTEKUJUTUSED ÜHISKONNA KIHISTUMISEST

Andu Rämmer

SISSEJUHATUS

1980. aastate lõpus põhjalikult Ida-Euroopat raputanud ja Nõukogude Liidu lagunemiseni viinud sündmuste tagajärjel on Eesti ühiskonna elus leidnud aset suured muudatused. Institutsionaalsel tasandil on nõukogudeaegsed poliitilised, administratiivsed ja juhtimisstruktuurid asendunud nüüdisaegsetega (Lauristin 1997). Samas ei osutu uued struktuurid kuigi efektiivseks, kui nad ei leia toetust uudse mõtteviisi poolt, mis seisneb esmajoones demokraatlikus tsiviilkultuuris, ärietikas ning inimestevahelises usalduses (Sztompka 1996b). Kesk- ja Ida-Euroopa maade üleminek

Käesoleva artikli esialgne ingliskeelne versioon on esitatud stendiettekandena 23.–26. augustil 1997 Jönköpingis toimunud rahvusvahelisel konverentsil “Social Representations and Communicative Processes” ning selle üksikasjalisemad tulemused kanti ette 9.–15. mail Tartus korraldatud konverentsil “Culture and Human Development, Contradictions and Challenges in the Transformation of Social Practices”.

totalitarismilt ja posttotalitarismilt demokraatiale ei seisne nende maade kodanike jaoks mitte ainult ideoloogilistes, majanduslikes ja poliitilistes muudatustes, vaid avaldab ka kultuurilist ja sotsiaalpsühholoogilist mõju (Markova 1997b).

Originaalseid sotsiaalsete muutuste seletamiseks kohaldatavaid käsitlusi on tekkinud eelkõige Lääne-Euroopas. Tajfeli poolt Inglismaal ja Moscovici poolt Prantsusmaal teostatud teoreetilistes ja empiirilistes töodes tõstetakse esiplaanile selliseid mõisteid nagu gruppidevahelised suhted, sotsiaalne kategoriseerimine, sotsiaalne identiteet, sotsiaalsed representatsioonid, vähemuse mõju (Plichtova, Erös 1997). Moscovici (1990) näeb Ida-Euroopa riikide muutusteprotsessi perspektiivse sotsiaalpsühholoogilise uurimisvaldkonnana. Kõige olulisemaks ülesandeks peab ta kollektiivse mälu rekonstrueerimist. Uurida tuleks niihästi vana-
de müütide ja ideoloogiate hääbumist kui ka kaua domineerinud ainuvalitsevate ideoloogiate asendumist pluralistliku mõtlemisega.

Samaaegselt majanduslike, sotsiaalsete ja poliitiliste ümberkorraldustega Eestis muutub ka inimeste arusaam ühiskonnas toimuvatest protsessidest. Käsilähes ühiskondlike murrangutega muutub ka inimeste mõtlemine, pidevalt toimub sotsiaalsete nähtuste ümberhindamine. Kiirete ühiskondlike muutuste ajal puutuvad inimesed kokku uudsete sotsiaalsete nähtustega. Ühiskondlik kihistumine süveneb, rikaste elu kajastatakse järjest tihedamini massimeedias, edukaid inimesi tuuakse sageli teistelegi eeskujuks kui uute oludega paremini kohanenuid. Kuid seda, kas kõik inimesed näevad sotsiaalseid muutusi ühtemoodi, pole Eestis seni kuigi põhjalikult uuritud.

Käesolev artikkel kirjeldab uurimust, mille eesmärgiks on teada saada, kuidas inimesed hindavad ühiskondlikku kihistumist. Ühiskonna sotsiaalses struktuuris peegelduvad poliitilise, majandusliku ja kultuurilise mõjuvõimu erinevused. Eri sotsiaalsete gruppide võimalused mõjutada ühiskonnas toimuvaid protsesse pole võrdväärised. Seni pole käsitletud eestlaste sotsiaalse struktuuri tajul põhinevaid ettekujutusi ühiskonnast, kus elame, mille suunas liigume, kust oleme tulnud.

Küll on postkommunistlikku Eestit sotsioloogilisest vaatepunktist põhjalikult käsitlenud Marju Lauristin ja Peeter Viha-

lemm (Lauristin, Vihalemm 1998). Nad kirjeldavad Eesti ühiskonna arenguid siirdeprotsessidena läänestumise suunas. Üleminekut käsitletakse teatavat tüüpi institutsioonide, elulaadi ja kultuuriväärtuste teisenemise ja väljakujunemisena.

Kohn jt (1997) leidsid 1992. aastal Poolas ja Ukrainas tehtud uurimuse põhjal, et asukoht sotsiaalses struktuuris (elukutse või tegevusala positsioon) mõjutab sotsiaalseid muutusi läbielavate inimeste ettekujutusi ühiskonnast isegi tugevamani kui stabiilsetes, nii kapitalistlikes kui ka sotsialistlikes ning läänelikes ja mitteläänelikes ühiskondades. Elukutsete struktuuri muutused ja üleminekuühiskondi iseloomustavad riski ning ebakindluse faktorid osutusid mõlema maa andmete põhjal sotsiaalse struktuuri ja ettekujutuste vaheliste seoste kirjeldamisel teisejärguliseks.

Peamise tulemusena täheldasid Kohn jt üleminekuühiskondade inimeste ühiskondlike ettekujutuste lähenemist stabiilsete kapitalistlike ühiskondade inimeste ettekujutustele. Kui Poola oli 1992. aastaks kiire ümberkorralduste perioodi läbinud ja poolakate ettekujutused sotsiaalsest struktuurist ei erinenud põhimõtteliselt kapitalistlike maade inimeste omadest, siis ukrainlaste ettekujutused ühiskonnast alles lähenesid kapitalistlikule mudelile, sellal kui Ukraina reformid olid suures osas alles algusjärgus.

Kohni ja Evansi uurimused näitasid, et ettekujutused ühiskonnast sõltuvad rohkem hindajate asukohast sotsiaalses struktuuris kui valitsevast sotsiaalpoliitilisest korrast ja et ukrainlaste ettekujutused ühiskonnast erinesid lääneriikide inimeste ettekujutusest rohkem kui poolakate omad. Teised uurimused Ida-Euroopa reformiriikides viitavad sotsiaalsete ettekujutuste püsivale, ettekujutuste sisust sõltumatule kognitiivsele struktuurile (Forgas jt 1995). Seega on alust arvata, et ettekujutusi ühiskondlikust kihistumisest tajuvad inimesed sarnastes kategooriates, kuid konkreetsete ettekujutuste sisu kujuneb sõltuvalt positsioonist sotsiaalses struktuuris.

Sotsiaalset tunnetust käsitlevates õpikutes on ümbritsevat sotsiaalset maailma sageli käsitletud stiimulina tunnetusprotsesside uurimisel üksikinimese tasemel (Augoustinos, Walker 1996). Kuigi ühelt poolt tunnistatakse teiste isikute ja kultuuri mõju isiksusele, on sotsiaalset mõju käsitletud sageli reaalsete konstruktide tasemel, tegeldud on ainult indiviidi- ehk isiksusepsühholoogiaga.

Sotsiaalsed mõju uurivatest sotsiaalpsühholoogiakäsitlustest on üha enam poolehoidjaid võitmas sotsiaalsete representatsioonide teooria, mis ühendab sotsiaalsete ettekujutuste psühholoogilisi tunnetusmehhanisme ja kultuurilisi levikumehhanisme (Flick 1992, 1995; Rämmer 1997).

Sotsiaalsed representatsioonid

Sotsiaalsed representatsioonid on sotsiaalses grupis loodud ja omaks võetud tavateadmised (näiteks väärtused, kujutuspildid). Sääraseid representatsioone luuakse gruppi kuuluvate inimeste poolt nende vahelise sotsiaalse suhtlemise kaudu edastatud sõnumite vahendusel. Seda laadi kommunikatsiooni tagajärjel muutub tundmatu informatsioon tuttavaks ja arusaadavaks. Representatsioonid hõlbustavad nii grupisest infovahetust kui ka individuaalsete ja grupieesmärkide saavutamist (Moscovici 1984). Moscovici (1961) uurimuste kõrval, mis käsitlesid psühhoanalüütiliste teadmiste levikut ja teisenemist, on tuntumate uurimuste teemaks ettekujutused tervisest (Herzlich 1973) ja vaimuhaigustest (Jodelet 1991). Samuti on uuritud uue tehnoloogia mõju igapäevaelu tõlgendamisele (Flick 1994) ning ettekujutusi intelligentsusest (Snellmann 1995) ja meeste ning naiste vahelistest erinevustest (Campbell jt 1994).

Moscovici ja Pérez (1997) võrdlesid seitsmel maal levinud eelarvamusi mustlastest ja leidsid, et seda laadi representatsioonid ei tulene mitte niivõrd individuaalsetest kogemustest kui sotsiaalsetest teguritest. Suhtumise määramisel vähemusgruppi on oluline osa ettekujutusel ühiskonnasisestest suhetest gruppide vahel.

Sotsiaalsete representatsioonide teooria uurib igapäevaelu sündmustes orienteerumiseks kasutatavaid teadmisi. Tavateadmiste uurimisel lähtub ta sotsiaalsest grupist (Flick 1992). Et sotsiaalsed representatsioonid on sotsiaalses grupis loodud, siis võib grupiliikmete ettekujutusi kirjeldada suhteliselt ühtsetena (Doise, Clemence, Lorenzi-Cioldi 1993). Et representatsioonide sotsiaalsus ei seisne mitte nende grupisiseses omaksvõetuses, vaid nende kujunemises grupisiseses arutelu ja infovahetuse käigus (Harré 1985), siis võimaldab sotsiaalsete representatsioonide teooria kõrvutada eri gruppide ettekujutusi ühiskonna kihistumisest.

Ettekujutused ühiskonna kihistumisest

Et Moscovici ja Pérezi (1997) uurimus vaatleb eelkõige suhtumist vähemusgruppidesse, siis pole nad ka ühiskondlikku kihistumist puudutavate ettekujutuste uurimist omaette eesmärgiks seadnud.

Ühiskonna kihistumisele on sotsiaalteadustes siiski küllaldast tähelepanu pööratud, sotsiaalset struktuuri on käsitletud mitmel eri viisil. Objektiivsete, ühiskonnas väärtustatavate oluliste hüvede ja ressürsside jaotumist ning majanduslikku ja sotsiaalset ebavõrdsust kirjeldavate tööde kõrval (vt Grusky 1984) on uuritud ka subjektiivseid ettekujutusi ühiskonna hierarhiast. Originaalsetest sotsiaalse struktuuri tajuga tegelevatest töödest haakuvad sotsiaalsete representatsioonide käsitlusega eelkõige Austraalias ja Ungaris (Evans, Kelley, Kolosi 1992; Evans, Kelley 1995), kuid ka teistes maades (Kangas jt 1995) tehtud uurimused.

Evans jt (1992) on varasemaid sotsiaalse struktuuri taju käsitlevaid uurimusi analüüsides leidnud, et ettekujutused klassidest on kergesti visualiseeritavad. Klassihierarhia tõlgitsemisel ja uurimisel kasutatava terminoloogiaga kaasneva politiseerituse vältimiseks töötati välja algupärane visuaalne diagrammududel (vt lisa 1). Ka teised uurijad (Neuberg, Newsom 1993) on täheldanud ümbritseva maailma tunnetamist lihtsustatud struktuuride kaudu.

Evansi jt (1992) uurimuse tulemused kinnitasid, et austraallaste ja ungarlaste ettekujutused sotsiaalsest struktuurist langesid üldjoontes kokku. Mida kaugemal minevikus ühiskond asus, seda ebavõrdsemaks teda peeti. Aja jooksul usuti ebavõrdsust vähenevat ja "täna" ühiskonda peeti mõlemal maal arvuka keskklassiga ühiskonnaks.

Kõige suuremad erinevused olid tulevikukujutluses. Kui ungarlased olid arvuka keskklassiga ühiskonna võidukäigu suhtes üldiselt optimistlikud, siis austraallased olid oma tulevikuhinnangutes ettevaatlikumad. Üksmeele puudumisele vaatamata ei välistatud kummalgi maal ebavõrdsuse suurenemise võimalust tulevikus.

Evansi jt uurimustulemused on saanud eriilmelistest ühiskondadest, sest 1987. a Ungari ja 1989. a Austraalia erinevad teineteisest nii geograafia, ajaloo, majanduse arengutaseme kui ka majan-

dussüsteemi poolest. Mõlemal maal leiti inimeste ettekujutustes peegelduvat keerukat segu reaalse elu kogemustest, oma miljöõ subjektiivsetest projektsioonidest ja ühistest elukutsete hierarhia kujutlustest. Vaatamata Austraalia ja Ungari 1980. aastate lõpu ühiskonna erinevustele polnud kumbki maa viimaste aastakümnete jooksul märkimisväärsed sotsiaalseid vapustusi läbi elanud.

Evans jt (1992) leidsid oma töödes, et inimestel on kujutlused ühiskondlikust kihistumisest, mida on võimalik uurida ülalkirjeldatud diagrammide abil.

Et ülaltoodud uurimuste tulemused osutavad sotsiaalsete ettekujutuste sisu sõltuvusele asukohast sotsiaalses hierarhias, siis võib ülalkirjeldatud diagrammide abil visualiseeritavaid ettekujutusi käsitleda sotsiaalsete representatsioonidena. Erinevalt Austraalias ja Ungaris esindusliku valimiga teostatud uurimusest, on selle artikli eesmärgiks kõrvutada eripalgelistesse sotsiaalsetesse gruppidesse kuuluvate eestlaste kujutlusi eri ajastute ühiskondadest nendes gruppides käibivate representatsioonide võrdlemise kaudu. Sotsiaalsete gruppide vahelisi erinevusi pole ülalkirjeldatud uurimustes teistegi maade puhul piisavalt käsitletud. 1994. aastaks ellu viidud ja suure osa eestlaste hulgas toetust leidnud radikaalsete majandusreformide foonil kogutud andmete põhjal võiks arvata, et ettekujutust Eesti tulevikühiskonnast nähakse lähenemas arvuka keskklassiga Soome ja Rootsi omale. Et minevikusündmuste konstrueerimisel toetutakse eelkõige kollektiivsele mälule (Flick 1995), siis võiks arvata, et ettekujutused minevikühiskondadest on ühiskonnas erinevatel positsioonidel olnud eestlastel suhteliselt konfliktsed.

Üleminekuprotsessidega kaasnevat sotsiaalse tunnetuse muutumist ning sotsiaalsete mõistete sisu teisenemist on mitmes töös käsitletud ka teiste Ida-Euroopa riikide sotsiaalpsühholoogid (Markova 1997b; Klicperova, Feierbend, Hofstetter 1997; Laszlo, Farkas 1997; Plichtova, Erös 1997). Nende töödes on kirjeldatud inimestevahelises suhtlemises kasutatavate tähenduste kujunemist sotsiaalsetes ja kultuurilistes protsessides.

MEETOD

Katseisikud

Käesolev uurimus on osa projektist, mis käsitles sotsiaalse tunnetuse muutusi postsotsialistlikus Eestis. Andmete kogumine algas 1994. a septembris ja kestis sama aasta detsembri lõpuni. Sotsiaalsest struktuurist ülevaatliku pildi saamiseks küsitleti erineva sotsiaalse staatusega gruppidesse kuuluvaid inimesi. Vastajad valiti kümnest eri straadist (ühiskonnakihist), nende seas oli riigikoguliikmeid 49; ajakirjanikke mitmest päeva- ja nädalalehest, raadiojaamadest ja telekanalitest 90; majanduseksperte (pangajuhid suurematest Eesti pankadest) 69; õppejõude Tartu Ülikooli, Tallinna Tehnikaülikooli ja Eesti Põllumajandusülikooli teaduskondadest 99; kooliõpetajaid 85; lihttöölisi 113; talunikke 73; pensionäre 66; töötuid 73 ja kinnipidamiskohtades viibivaid vange 72. Kokku oli vastajaid 789.

Mõõtmisvahend

Andmete kogumise meetodika järgib üldjoontes Evansi jt (1992) poolt sotsiaalse struktuuri taju uurimiseks Austraalias ja Ungaris kasutatud uurimisvõtteid.

Intervjuu käigus täidetavas küsimustikus näidati vastajatele Evansi jt (1992) poolt väljatöötatud erinevaid ühiskonnatüüpe visualiseerivat 5-astmelist diagramm-mudelit (vt lisa 1). Käesolevas uurimuses kasutatud diagrammid kujutavad eri tüüpi, peamiselt arenenud ühiskondade sotsiaalseid struktuure, kuid ettekujutustest selgema pildi saamiseks on ühel diagrammil kujutatud keskaegset agraarühiskonda meenutavat elitaarset ühiskonda. Tüüp A ("elitaarne") kujutabki väga elitaarset ühiskonda väikesearvulise eliidiga tipus ja väheste inimestega keskel. Inimeste põhimass on all, ühiskonna hierarhia madalamatel astmetel. Tüüp B ("püramiid") on püramiidisarnane ühiskond väikesearvulise eliidiga tipus. Ka tüüp C ("vahetüüp") on püramiidisarnane ühiskond, aga selle erinevusega, et väga väike hulk inimesi on päris all. Tüüp D ("ekvaalne") on ühiskond, milles enamik inimesi

on keskmistel positsioonidel. Tüüp E ("ideaal") kujutab ühiskonda, kus paljud inimesed on tipu lähedal ja ainult vähesed jäävad allapoole.

Vastajatel paluti leida, millist tüüpi diagramm kujutab Eesti ühiskonda hetkel kõige paremini, milline oli Eesti 10 ja 60 aasta eest ja milline pilt võiks kujutada Eestit 30 aasta pärast ning milline peaks olema ideaalne Eesti ühiskond.

Andmeanalüüs

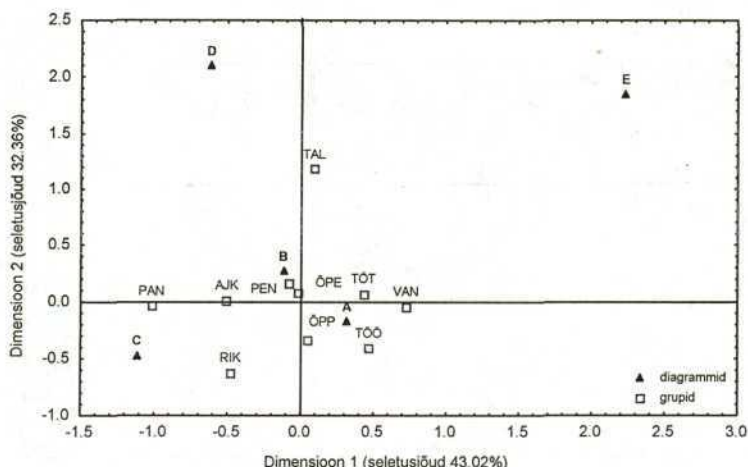
Andmeanalüüsi käigus kõrvutati gruppide hinnanguid korrespondentsanalüüsi abil. Viimane on uudne, sotsiaalsete representatsioonide uurimisel laialt kasutatav ja hea seletusjõuga meetod (Doise jt 1993). Korrespondentsanalüüs visualiseerib grupi, kuhu isik kuulus seoses kõigi samasse gruppi kuulujate poolt küsimusele vastuseks valitud diagrammidega kahemõõtmelistel "korrespondentskaartidel". Gruppide seosed nende poolt valitud ühiskonnatüüpidega avalduvad kaugustena uutel telgedel (mõõtmel, dimensioonidel). Mida tugevamas koosluses kategooriad (grupid ja diagrammid) asuvad, seda lähemal teineteisele nad ka graafikul paiknevad. Gruppide ja diagrammide koordinaate uutel telgedel käsitletakse skaalapallidena.

TULEMUSED

(i) Eesti täna

Korrespondentsanalüüsi neljamõõtmelisest 100%-lise seletusjõuga lahendist käsitletakse suurema selguse ja ruumi kokkuhoiu pärast kaht esimest, seoste tugevusest vastavalt 43% ja 32% haaravat mõõdet (joonis 1.1). Esimene mõõde osutab kõige suurematele erinevustele pangajuhtide (-1,021) ja vangide (0,721) hinnangute vahel. Teises, 32%-lise seletusjõuga dimensioonis eristub teistest suhteliselt lähestikku paiknevatest gruppidest talupidajate grupp (1,184). Valdaval enamikul gruppidest peegeldasid "tä-

nast" Eesti ühiskonda kõige paremini "elitaarne"¹ ja "püramiidi" tüüp.

Joonis 1.1. Eesti "täna". Gruppide ja diagrammide skaalapallid.

Grupid: AJK = ajakirjanikud; PAN = pangajuhid; PEN = pensionärid; RIK = riigikoguliikmed; TAL = talunikud; TÖT = töötud; TÖÖ = töölised; VAN = vangid; ÕPE = kooliõpetajad; ÕPP = ülikoolide õppejõud.

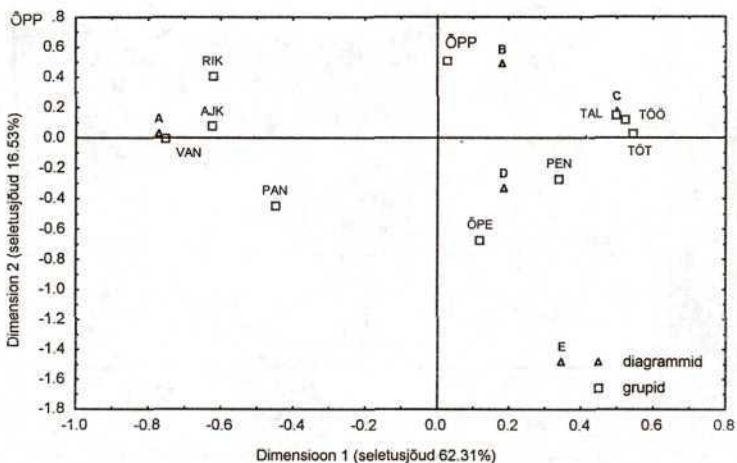
Diagrammid: A = "elitaarne"; B = "püramiid"; C = "vahetüüp"; D = "ekvaalne"; E = "ideaal".

(ii) Eesti 10 aasta eest

Ka siin käsitletakse ainult kaht esimest dimensiooni, sest need hõlmavad seoste tugevusest vastavalt 62% ja 17% (joonis 1.2). Kui esimeses dimensioonis on kõige suuremad kaugused vangide (-0,755) ja töötute (0,542) vahel, siis teises asetses suhteliselt lähestikku asetsevatest gruppidest veidi kaugemal õpetajate oma (0,668). Lähiminevikule antud hinnangutes olid gruppidevahelised erinevused kõige suuremad. Kõige valdavamad olid

¹Kõigile diagrammitüüpidele omistatud nimed on tinglikud ja välja mõeldud alles tulemuste interpreteerimise käigus.

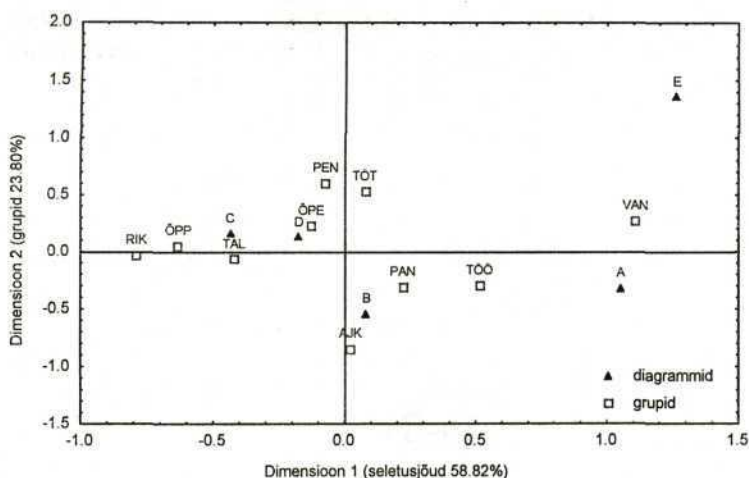
“elitaarne” (riigikoguliikmed, ajakirjanikud, pangajuhid, vangid) ja “ekvaalne” tüüp (õpetajad, töölised, talupidajad, pensionärid, töötud).

Joonis 1.2. Eesti “10 aasta eest”. Gruppide ja diagrammide skaalaligid.

(iii) Eesti 60 aasta eest

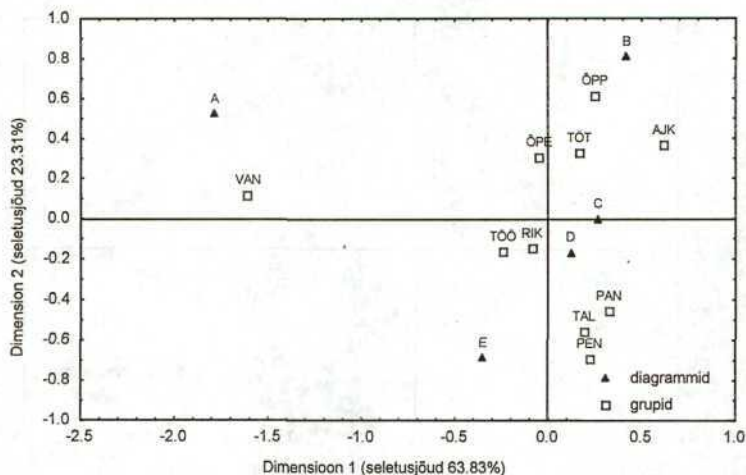
Joonisel 1.3 esitatud korrespondentsanalüüsi kahemõõtmeline lahend näitab gruppidevahelisi erinevusi kaugemale minevikule antud hinnangutes. Esimene, 59%-lise seletusjõuga mõõde osutas suurimale kaugusele vangide (1,107) ja riigikoguliikmete (-0,790) hinnangute vahel. Teises, 24%-lise seletusjõuga dimensioonis olid kõige suuremad kaugused ajakirjanike (-0,843) ja töötute ning pensionäride (0,607) hinnangute vahel. Eelostatumaks tüübiks oli vangidel “elitaarne”; töolistel, pankuritel ja ajakirjanikel “püramiid”; riigikoguliikmetel, õppejõududel ja talunikel “vahetüüp”; õpetajatel, töötutel ning pensionäridel “ekvaalne”.

Joonis 1.3. Eesti "60 aasta eest". Gruppide ja diagrammide skaalapallid.

(iv) Eesti 30 aasta pärast

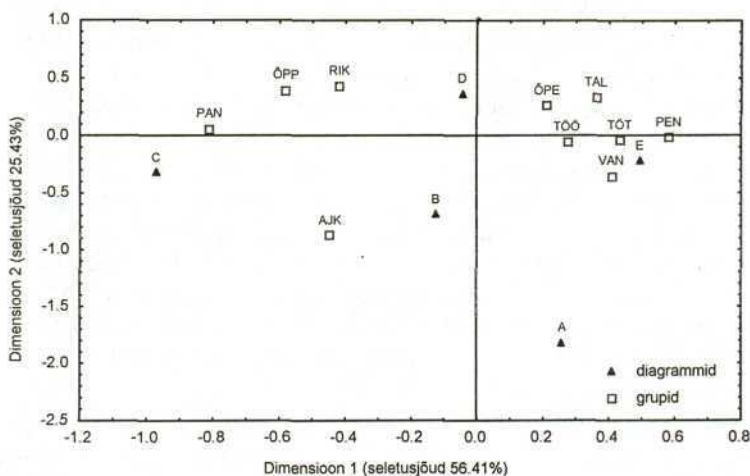
Gruppide hinnangud tulevikuühiskonna suhtes olid mineviku- perioodidele antutest üksmeelsemad (joonis 1.4). Erinevalt "täna- sest" ühiskonnast ei nähtud tulevikuühiskonda enam mitte "eli- taarse", ebavõrdse sotsiaalse struktuuriga kooslusena, vaid arvu- kate keskmiste klassidega "ekvaalset" tüüpi ühiskonnana. Vaid vangide grupi hinnangutes ilmses kõigi teiste gruppide taustal silmatorkava erinevusena tugev kõrvalekalle elitaarse tüübi suu- nas. Korrespondentsanalüüsi esimene, 64%-lise seletusjõuga di- mensioon näitab suurimat kaugust vangide (-1,611) ja ajakir- janike (0,615) hinnangute vahel. Teine, 23%-lise seletusjõuga dimensioon viitab suurimatele kaugustele pensionäride (-0,691) ja õppejõudude (0,615) hinnangute vahel.

Joonis 1.4. Eesti “30 aasta pärast”. Gruppide ja diagrammide skaalapallid.

(v) *Õiglase Eesti*

Hinnangud õiglaseks peetavale ühiskonnale on suhteliselt lähedased tulevikuühiskonnale antavatele hinnangutele. Eesti ühiskond peaks vastama eelkõige “ekvalsele” tüübile, mis oli vangide, pensionäride ja töötute seas tugevat poolehoidu leidnud “ideaalse” tüübi kõrval ülejäänud gruppide arvates sobivaim tüüp (joonis 1.5). Korrespondentsanalüüsi esimene, 56%-lise seletusjõuga dimensioon näitab kõige suuremaid erinevusi pangajuhtide (-0,813) ja pensionäride (0,581) grupi hinnangute vahel. Teises, 25%-lise seletusjõuga dimensioonis eristuvad ülejäänud suhteliselt ühtsest klastrist vangide (-0,349) ja eriti ajakirjaniike (-0,873) seisukohad.

Joonis 1.5. "Ideaalne Eesti". Gruppide ja diagrammide skaalapallid.

ARUTELU

Samaaegselt ühiskonnas toimuvate kiirete üleminekuprotsessidega muutuvad ka inimeste ettekujutused nii sotsiaalsetest sündmustest kui ka nende sündmuste põhjuslikkusest. Havel kirjutab (*cit.*: Markova 1997b), et ükski ühiskondlik muutus ei toimu ilma muutusteta inimestes.

Järjest rohkem räägitakse Eestiski indiviidist kui oma käekäigu ja sotsiaalsete olude kujundajast. Massimeedia vahendusel levib läänelikes ühiskondades domineeriv mõtteviis individuaalseid väärtusi ja püüdlusi rõhutavast "õiglasest maailmakorraldusest", mis on tulenenud ettekujutusest, et raske töö ja vaev ükskord tasutakse ning inimesed pälvivad seda, mille nad on oma tegevusega ära teeninud. Ettekujutus maailmakorra õiglasest võimaldab käsitleda ümbritsevat füüsilist ja sotsiaalset keskkonda stabiilse ja korrastatuna. Töötuse, vaesuse ja nendega samalaadsete sotsiaalsete nähtuste individualistlikud ja ratsionaalsed tõlgendused seosuvad läänelikes ühiskondades levinud mõtteviisi konservatiiv-

sete väärtustega (Augoustinos, Walker 1996). Sellise mõtteviisi kujunemine on tingitud eelkõige mõttevahetusest ühiskondlikul tasemel ja kokkupuudetest läänelikult, eriti ameerika kultuurilt saadud mõjutustega. Selliseid muutusi võib vaadelda kollektiivsel ja ühiskondlikul tasemel õppimisena. Uued, turumajanduslikus ja demokraatlikus ühiskonnas toimetulekuks vajalikud teadmised seostuvad varem olemasolevate ettekujutusüsteemidega. Koos uute institutsioonidega tekivad ka uued elustiilid ja sotsialiseerumisviisid. Õppimisest vähem oluline pole oskus öelda lahti uutes oludes orienteerumiseks kasutust ja eksitavast informatsiooni (Kupferberg 1996). Ühiskondlikud ümberkorraldused ei pälvi inimeste toetust ilma identiteedi ümberkujunemiseta, sotsiaalsete ettekujutuste teisenemiseta.

Meie ajaarvamise teise aastatuhande viimase aastakümne alguses otsustavalt turumajanduslikku ja kiiresti globaliseeruvasse infoühiskonda astunud Eestis on järjest enam väärtustumas säärares keerukas ühiskonnas toimetulekuks vajalike uute teadmiste õppimine ja oskuste omandamine. Haaratakse kinni kõigest, mis võiks aidata paremini orienteeruda ja asja seletada. Sageli tekitavad uued teadmised segadust ega sobi vanadega kokku. Vanadest mõttemallidest loobumine sõltub sotsiaalsest mälust. Ülemineku-protsessides on edukamad sellised kultuurid ja sotsiaalsed grupid, kellele uued teadmised ja kogemused pole täiesti võõrad. Sztompka (1996a) arvates oli Ida-Euroopa maades nõukogudeaegne kultuur jagunenud nõukogulikuks, rahvuslikuks ja läänelikuks. Varasemat demokraatiakogemust on peetud edukate reformide eeltingimuseks (Klicperova jt 1997). Eesti tugev läänelik kultuuripõhi peaks seega võimaldama suhteliselt kiire(ma)t ja valutu(ma)t lääneliku demokraatliku ühiskonnakorra omaks võtmist. Ometi ei kulge liikumine demokraatliku ühiskonnakorralduse poole tõrgeteta — osalt sellepärast, et paljude eestlaste kollektiivses mälus säilitatud mõistete 1930. aastaist pärit sisu on kaasaja maailmas juba tunduvalt muutunud.

Eesti ühiskonna muudatusi 1990. aastail ei tuleks vaadelda laiemas plaanis mitte niivõrd tagasipöördumisena Läände kui lahtiütlemisena vanadest nõukogulikest mõttemallidest. Pigem on tegemist lülitumisega Lääne tsivilisatsioonis toimuvasse mo-

derniseerumisprotsessi, integreerumisega kaasaegset ühiskonda iseloomustavasse globaalsesse avatusse.

Sotsioloog Marti Taru (1998) on analüüsinud eliidi formeerumist. Inimesed ei ole võrdsed oma võimalustes osaleda erinevates eluvaldkondades. Üheks olulisemaks mõõtmeks on tema arvates võimalus mõjutada inimhulki ja juhtida suurte rahasummade liikumist. Sotsiaalsete muutuste tagajärjel on sotsiaalsete gruppide roll ja nendesse kuuluvate inimeste mõjukus ühiskonnas muutunud. Näiteks 1992. a rahareform ja sellele järgnenud edukad majandusreformid tõid massimeediasse diskursuse pankuritest. Pankurid kui sotsiaalne grupp seostub tugevasti üleminekuaja rangete rahanduspoliitika ja devalveerunud rublat asendanud stabiilse Eesti krooniga. Laiemas plaanis on pankureid seostatud nii Eesti majanduse kiire arenguga kui ka nende muutustega kaasnenud majandusliku ebavõrdsuse süvenemisega.

Käesoleva uurimuse tulemused näitavad, et sotsiaalse struktuuri taju seostub vastajate grupi positsiooni ja mõjukusega ühiskonnas. Ühiskondlikku kihistumist võidakse hinnata vägagi erinevatelt seisukohtadelt. Näiteks ühelt poolt riigikoguliikmete ja pangajuhtide ning teiselt poolt tööliste või töötute ligipääs ressursside kasutamisele ja võimule on üsna erinev.

Moscovici ja Pérez (1997) leidsid, et suhtumist teistesse gruppidesse dikteerivad niihästi grupi senised käitumismallid kui ka nendega seonduvad uskumused, mis on "õige" ja mis "vale". Samas on märgitud (Lauristin, Vihalemm 1998) siirdeühiskonna vastuolu valitsevate ettekujutuste ja reaalse elu vahel, sest materiaalne ja sotsiaalne keskkond areneb juba uute reeglite järgi, ettekujutuste aluseks olevad kultuurilised arusaamad, tõlgendusmallid ja väärtushinnangud on sageli pärit hoopis teistsugusest kontekstist.

Uurimuses osalenud gruppide ettekujutuses peaks ideaalis enamus Eesti inimesi asuma valdavalt ühiskonna keskmistel positsioonidel. Korrespondentsanalüüs toob suhtumises õiglaseks peetavasse ühiskonda esile võimudimensiooni. Pangajuhtide, parlamendisaadikute ja õppejõudude ettekujutuses peaks suhteliselt vähe inimesi paiknema ühiskonna ülemistes kihtides. Kui riigikoguliikmed ja pankurid võisid kujutleda end enamikust gruppidest kõrgemal seisvana, siis õppejõudude puhul võis arvata, et

nende representatsioon peegeldab ettekujutust akadeemiliste isikute mõjukusest ühiskonnaelus. Ka ajakirjanike representatsioon osutus küllaltki elitaarseks. Ajakirjandus on Eesti ühiskonna moderniseerumise käigus muutunud järjest kaalukamaks jõuks ja see annab ajakirjanikele võimaluse tunnetada oma mõjukust. Seevastu töötute, vangide ja pensionäride ettekujutuses võiks enamus inimesi asuda ühiskonna kõrgematel positsioonidel, tipu lähedal, mida tõendab nende gruppide lähedus ideaaltüübile joonisel 1.5. Selline idealiseerimine pole sugugi üllatav. Arvestades, et need grupid on ühiskonnas madalatel positsioonidel, pole raske arvata, millised grupid peaksid nende arvates paiknema kõrgemal.

Tabel 1

Ettekujutused praegusest ühiskonnast*

Riik	Tüüp A	Tüüp B	Tüüp C	Tüüp D	Tüüp E	Valim
<i>Lääneriigid:</i>						
Austraalia	10	28	30	32	1	2217
Kanada	23	33	21	20	3	949
Itaalia	14	34	21	23	9	996
Soome	13	24	24	38	1	1658
Uus-Meremaa	24	39	23	13	1	1189
Norra	8	16	25	49	3	1397
<i>Ida-Euroopa:</i>						
Bulgaaria	59	24	7	9	1	995
Tšehhi	28	39	12	19	3	1066
Ungari	50	33	7	7	3	1155
Poola	53	28	9	8	3	1821
<i>Eesti:</i>						
riigikogu	52	26	22	-	-	46
ajakirjanikud	48	29	18	5	-	87
pangajuhid	34	38	25	3	-	65
õppejõud	56	32	12	-	-	96
töölised	71	21	7	1	-	108
vangid	63	28	6	-	3	68
<i>Arenguriigid:</i>						
Filipiinid	44	27	10	12	8	1179

*Uurimistulemused aastatest 1992–1995. Protsendid näitavad iga maa vastajate eelistusi. Kohandatud Kangase jt uurimusest (1995).

Kõik grupid tajusid üleminekuaja Eestit ideaalseks peetud tüübist oluliselt erineva, valdavalt elitaarse sotsiaalse struktuuriga ühiskonnana. Uurimuses osalenute hinnangud olid sarnased teiste üleminekuühiskondade ettekujutustega, mis olid kogutud sama meetoodikaga (tabel 1).

Tulles tagasi Eesti uurimuse juurde, võib joonise 1.1 põhjal täheldada, et pankurid ei näinud üleminekuaja Eesti ühiskonda nii elitaarsena kui teised grupid. Korrespondentsanalüüsi esimest mõõdet võiks käsitleda vabaduse või võimaluste dimensioonina. Uurimuses osalenud gruppide hulgas erineb pankurite representatsioon ideaaliks peetust kõige vähem. Kuigi sellise kujutluspildi põhjal ei saa veel öelda, et pankurite arvates peakski ühiskond sellelaadse ülesehitusega olema, näevad nad üleminekuaja Eestis võrreldes teiste gruppidega keskkihte suuremana. Ka riigikoguliikmed ja ajakirjanikud näevad üleminekuaja Eestis ülejäänud gruppidest arvukamaid keskkihte. Võib arvata, et need grupid tajusid ühiskondlike ümberkorraldustega kaasnevat ebavõrdsust teistest vähem. Arvatavasti avaldus pangajuhtide ettekujutus püramiiditüüpi ühiskonnast ka kalduvus hinnata üle enda lähikonda kuuluvate inimeste arvukust. Kui pangandus on peetud 1992. a rahareformile järgnenud ajal Eesti majanduses kõige kiiremini arenenud sektoriks, siis võis see olla täiendavaks põhjuseks, miks pankurid tajusid keskkihte suuremana kui teised grupid. Samas on pankurid majandusliku võimueliidina üsna hästi informeeritud ühiskondlikest protsessidest. Ka meedia oli läbi teinud arengu valitseva režiimi hääletorust vaba ajakirjanduseni. Ajakirjanikud tunnetasid oma võimu ja rolli nii avaliku arvamuse kujundamisel kui ka pöördelise üleminekuaja sündmuste talletamisel. Et riigikogu 1994. a koosseis oli esimene sõjajärgse iseseisvusperioodi vabalt valitud parlament, tuli just tema liikmetel kiires korras vastu võtta kaasaegse iseseisva riigina eksisteerimiseks vajalikke seadusi.

Käesoleva uurimuse tulemuste valguses tajuvad ühiskondlike muutustega kaasnevat ebavõrdsust teistest gruppidest rohkem töölisel, töötud ja vangid. Vangid kannatavad vabaduse puudumise tõttu tõenäoliselt mis tahes ühiskondlikes oludes stressi all. Üleminekuaja töötud on enamasti töö kaotanud töölisel ja ka nende representatsioonid ei erine kuigi oluliselt. Üleminekuga

turumajanduslikule tootmisele kaasneb nõukogude perioodist erinev töökultuur. Töölistele tähendavad sellised muutused raskesti aimatava ja ebakindla tuleviku kõrval sageli ebamugavat täiend- ja ümberõpet, samuti on oma jälje jätnud tööliste deklareeritud staatuse muutumine nõukogude ajaga võrreldes. Talunike sotsiaalsete representatsioonide mõningat erinevust teiste gruppide ettekujutustest joonise 1.1 teises dimensioonis võiks seletada maa—linna vaheliste erinevustega. Talunike representatsioon on vastuoluline. Ühelt poolt tehakse rasket maatööd, teiselt poolt ollakse ettevõtja: ollakse tehnika omanik, kasutatakse maad, käsutatakse tööjõudu.

Tõenäoliselt avalduvad üleminekuaja ettekujutuste erinevustes peamiselt niihästi reformide eest makstav hind kui ka võimalused muutunud oludes midagi ära teha. Plichtova ja Erös (1997) osutavad küll ebakindlastest oludest, kuritegevuse kasvust ning riskikeskkonnale omasest alkoholi ja uimastite kuritarvitamisest tingitud individuaalsete eesmärkide ja püüdluste sagedasele nurjumisele, küll kuristikule soovitu ja tegelikkuse vahel.

Kümne aasta tagust perioodi käsitlevaid representatsioone võib joonise 1.2 põhjal pidada antud uurimuses vaadelduist kõige konfliktsemaks. Korrespondentsanalüüsi esimene mõõde näitab, millised grupid tajusid kümne aasta tagust ühiskonda repressiivsemana. Tööliste, töötute ja talunike üsna selgepiirilise arvamuse kohaselt oli ühiskonna tollane sotsiaalne struktuur kõige lähedasem uurimuses kasutatud "vahetüübile". Nende arvates eksisteerisid küll märkimisväärsed kõrgemalseisvad kihid, kuid ka kõige alumist kihti ei peetud kuigi arvukaks. N. Liidu ajal Eestis valitsenud suhtelise majandusliku jõukuse hääbumisega on tunduvalt muutunud tollaste tööliste positsioon. 1980. aastatel ei pidanud muretsema töö pärast ja ka paljude tänaste talunike sissetulek tollastes kolhoosides-sovhoosides ületas sageli tööstustööliste palku. Igapäevane sissetulek, kuigi tagasihoidlik, oli garanteeritud. Ka haridustöötajad ja pensionärid on tõenäoliselt kaks turumajanduslikes tingimustes halbadesse oludesse sattunud gruppi. Kümne aasta tagune suhteline jõukus võib igapäevastes üleminekuaja kitsamates majanduslikes oludes tunduda tagasilangusena järjest rohkem.

Seevastu vangide, ajakirjanike, pankurite ja parlamendisaadikute arvates oli 1980. aastatel tegemist valdavalt elitaarse ühiskonnaga. Selliseid suundumusi võiks samuti seletada vahepeal toimunud sotsiaalse grupi rolli muutustest tulenevatena. Et riigikogu valimistel domineeris kommunistlikku riigikorda kriitiliselt suhtuv ja iseseisvuspüüdlusi rõhutav retoorika, siis hinnati minevikku eelkõige repressiivseks. Sotsiaalsete muutustega kaasa toodud ajakirjandusvabaduse taustal tundusid tollased olud allasurututena. Pangajuhid seevastu nägid tollast aega isikliku initsiatiivi piiravana — iga katse eraettevõtlusega tegelda oli karistatav. Võrreldes näiteks pangandusega on haridussüsteem olnud viimastel aastatel mõnevõrra inertsem. Õpetajad tajusid koolihariduse rolli muutumist. Kui seni oli üldine koolikohustus enam-vähem toimunud, siis üleminekuageg pakkus hulgaliselt näiteid vähese kooliharidusega “uusrikastest”. Õppejõudude representatsioon kümne aasta tagusest Eesti ühiskonnast oli teistest gruppidest konfliktsem. Ühelt poolt tajuti nõukogudeaegset vaba mõtlemise piiramist, teiselt poolt oli veel värskelt meeles tollast aega iseloomustav suhteline majanduslik stabiilsus. Ilmselt kõige eraldiseisvamad representatsioonid sotsiaalsest struktuurist kõigi aegade suhtes olid vangidel, kes kaldusid mis tahes ajaloo-perioodil nägema suurt sotsiaalset ebaõiglust. Säärased vastuolud soovitatava ja oletatava vahel on tingitud tõenäoliselt oma miljöö projektsioonidest.

Sotsiaalsetes representatsioonides kümne aasta tagusest ühiskonnast peegelduvad gruppidele iseloomulikud kogemused ja mälestused nõukogudeaegsest Eestist. Lauristin ja Vihalemm (1998) märgivad, et nõukogudeaegse mentaalse maailma asendumine uute mõttemallidega ei saa siirdeühiskonnas toimuda järk-järgult, vaid see leiab aset hüppeliselt, valusalt, pettumuste ja sisemiste konfliktide kaudu. Plichtova ja Erös (1997) lisavad ühistele kogemustele individuaalsed sotsialiseerumiskogemused. Sotsiaalsel näitelaval etendatud sotsiaalsetest rollidest saadud kogemustest tulenevalt ei omanda inimesed ühesuguse kergusega kaasageses ühiskonnas toimetulekuks vajalikke mõttemalle, hoiakuid, käitumis- ja toimetulekuviise. Sellised läbielamised peegelduvad ka representatsioonide erinevuses. Minevikku ei hinnata enam kümne aasta eest käibinud kategooriate, vaid rekonstrueeritud

mälu põhjal, mida on mõjutanud ka värskemad kogemused. Eri-
nevatel sotsiaalsetel positsioonidel olevatel inimestel on erinevad
hinnangud, kogemused ja mälestused Eestis toimunud ühiskond-
like muutuste kohta ning sellest tulenevalt varieeruvad ka nende
representatsioonid.

Gruppidevahelised erinevused 1930. aastaid käsitlevate repre-
sentatsioonide vahel on joonisel 1.3 toodud korrespondentsana-
lüüsi lahendi põhjal väiksemad kui lähiminevikku puudutavatel.
Et valdav enamus respõndentidest polnud tollal veel sündinud,
siis puudusid neil ka isiklikud kogemused ning representatsioon
konstrueeriti varem olemasolevate esimest iseseisvat Eesti Vaba-
riiki käsitlevate ettekujutuste baasil. Ettekujutused 1930. aastate
ühiskonnast on lähemal joonisel 1.5 esitatud ettekujutustele õiglase-
st Eestist kui representatsioonid kaasaegsest üleminekuühis-
konnast.

Esimese Eesti Vabariigi aegset Eesti ühiskonda ei tajuta kuigi
elitaarsena. 1930. aastate Eesti Vabariigis kehastus paljude vasta-
jate meelest läänelikku tüüpi ühiskond. Ettekujutus 1930. aastate
Eestist sarnanes kohati rohkem kaasaja Soome ja Rootsi ühiskon-
naga kui tollase suuresti agrarise ja patriarhaalse Eestiga. Kor-
respondentsanalüüsi esimene mõõde joonisel 1.3 peegeldab teatud
nostalgiat, pöördumist Esimese Eesti Vabariigi aegade olude poo-
le. Pensionäride arvates oli tegemist suhteliselt õiglase ühiskon-
naga. Tõenäoliselt ei tähenda see kujutluspilt mitte niivõrd tollaste
olude õiglaseks pidamist kui seda, et on olnud vähe võimalusi uue
ühiskonna loomisel kaasa lüüa. Sellelaadne ettekujutus võib aval-
duda ülesehitatava ühiskonna vanale vabariigile vastandamises ja
viimase idealiseerimises. Õpetajate ettekujutuses kehastab tollast
aega eelkõige ekvaalne tüüp. Tõenäoliselt on sellise represen-
tatsiooni konstrueerimisel oluline roll eesti kirjanduses kultivee-
ritud ettekujutusel õpetaja lugupeetud rollist tolleaegses Eestis.
“Laulva revolutsiooni” ajal oli hästi tuntud ettekujutus 1930. aas-
tatest kui emakeelse hariduse õitseajast. Ka riigikoguliikmete
ja õppejõudude sotsiaalsed representatsioonid 1930. aastate Eesti
ühiskonnast olid lähedased nende ettekujutustele ideaalsest ühis-
konnast. Võib arvata, et sellised suhteliselt sarnased ettekujutused
on kujunenud erinevail põhjusil. Kui seadusandjad võisid näha
tollases riigikorras teatud ideaali, mille poole pürgida, siis õppe-

jõudude meelest võis olla tegu eelkõige ühiskonnaga, mis emakeelset haridust arendas ja läänelikke väärtusi rõhutas. Pankurite, tööliste ja ajakirjanike ettekujutuses asus siiski enamik tolle aja inimesi sotsiaalse hierarhia alumistel positsioonidel. Pankurite kui majandusjuhtide arvates kaasneb kapitalismiga inimeste kihistumine. Ajakirjanike ettekujutus kuuekümneme aasta tagusest ühiskonnast on suhteliselt kriitiline. Arvatavasti on nad analüüsinud üsna põhjalikult esimeses Eesti Vabariigis valitsenud olusid ning teavad, et ajakirjandusvabadusest seisis 1930. aastate lõpu Eesti üsna kaugel.

Sotsiaalsed representatsioonid tuleviku Eestist olid kaugemat minevikku käsitlevatest veelgi ühetaolisemad. Korrespondentsanalüüsi tulemused joonisel 1.4 osutavad, et tulevikuühiskonnas nähakse palju inimesi sotsiaalse hierarhia kõrgematel positsioonidel. Suurem osa grupe nägi Eestit 30 aasta pärast suhteliselt optimistlikult arvuka keskklassiga ühiskonnana. Kuigi nii tööliste kui ka riigikoguliikmete grupid nägid tuleviku Eesti ühiskonnas enamikku inimesi kesketel positsioonidel, võib arvata, et need representatsioonid on tekkinud erinevalt, sest sotsiaalne keskkond ja selles käibivate kategooriate baasil kujunenud tavaarusaamad on eri gruppidel erinevad. Parlamendisaadikud näeksid oma sidet õiglase tulevikuühiskonnaga selle arhitektidena. Töölistel võiks olla tegemist nende ideaalile lähedase ettekujutusega suure keskklassiga Soome ja Rootsi tüüpi ühiskonnast. Taas olid pankurite sotsiaalsed representatsioonid teiste gruppide omadest veidi eliitsemad. Ka tulevikus loodetakse säilitada enda juhtrolli majanduses. Õppejõudude representatsiooni mõningases lahknevuses arvuka keskklassiga ühiskonna tüübist võib peituda tõdemus, et infoühiskonnas nähakse tekkivat uusi, Eestis seni vähe tuntud protsesside tagajärjel tekkivaid hierarhiid. Kõrged positsioonid sellistes hierarhiates sõltuvad otseselt nii edukaks toimetulekuks vajalikust heast haridusest kui ka sellest tulenevast infoseleksiooni ja -analüüsi oskusest. Ka ajakirjanike arvates võib tuleviku maailmas orienteerumiseks ja toimetulekuks muutuda üha olulisemaks kiire informatsioonis orienteerumise ja selle analüüsimise oskus.

Representatsioonid ühiskonna kihistumisest olid mõjutatud uurimuses osalenud gruppide käekäigust sotsiaalsetes muutustes.

Kümnendi alguse majandusliku languse, poliitilise ebakindluse ja kultuuriliste väärtuste muutumise taustal tajuti siirdeaja Eestit gruppide suhteliselt üksmeelse kujutluse kohaselt elitaarse ühiskonnana. Võimu arvati koonduvat väikesearvulise eliidi kätte. Kui suhtumine minevikku, eriti lähemasse, on erinevatel gruppidel vastakas, siis tulevikuühiskonda nähakse ideaalseks peetud ühiskonnast kõige vähem erinevana. Kui minevikusündmuste hindamisel toetatakse nii isiklikele kogemustele kui ka eesti rahva kollektiivsele mälu, siis tuleviku puhul pole täielikku üksmeelt selles, milline ta peaks olema. Ühiskondlike muutuste käigus toimub kollektiivse mälu ümberkorraldamine ja ümbermõtestamine märksa kiiremini kui nendele eelnenud oludes. Representatsioonid tuleviku Eestist kujunevad eelnevate kogemuste põhjal. Kui ühed grupid on olnud sunnitud sotsiaalsete muutuste eest kõrgeimat hinda maksma ja parema tuleviku nimel püksirihma pingutama, siis teised näevad oma mõjukuse püsimist ka tulevikus.

KOKKUVÕTE

Käesoleva uurimuse tulemused kinnitasid hüpoteesi mineviku-ettekujutuste konfliktisusest. Uurimuses käsitletud ajaperioodidest olid kõige konfliktsemad representatsioonid kümne aasta tagusest ühiskonnast. Representatsioonide konstrueerimisel olid olulised isiklikud kogemused, sest inimesed on ise aktiivselt või passiivselt osalenud lähimineviku sündmustes. Iga grupp on oma kollektiivsete kogemuste põhjal ise loonud talle omase representatsiooni. Ülemineku perioodi representatsioonid käsitlesid gruppide suhteliselt üksmeelse arvamuse kohaselt valdavalt arvukate madalamatel kihtidel paiknevate klassidega ühiskondi. Siin olid olulised hinnangud hetkeolukorrale. 1930. aastate ühiskonna representatsioonid polnud enam nii selgepiirilised ja vastukäivad, sest nende loomisel osales kollektiivne mälu, representatsioonid loodi varem olemasolevate representatsioonide tõlgendamise kaudu.

Arvuka keskklassiga tulevikuühiskonna ootus leidis mõõdukat kinnitust enamiku gruppide juures. Tõenäoliselt osalesid sarnase sisuga representatsioonide konstrueerimises nii igapäevased kogemused kui mitmesuguse iseloomuga meedia kaudu levivad diskursused. Antud töö tulemused näitavad, et kõige vähem

varieerusid ühiskonnas dominantsematel positsioonidel asuvate gruppide representatsioonid, kusjuures nende aluseks olevad ettekujutused ühiskonnast olid teiste gruppide omadest sisult veidi elitaarsemad. Selle uurimuse tulemuste valguses tundub, et ei kollektiivsed mälestused eri tüüpi ühiskonnakorraldustest ega sotsiaalsete muutuste aeg ei ole põhjustanud kuigi suuri erinevusi suuremat võimu omavate sotsiaalsete gruppide ettekujutustes Eestis eri aegadel domineerinud ühiskondadest. Ülemineku eest kõrgemat hinda maksvate gruppide representatsioonid varieerusid suhteliselt rohkem, ulatudes "täna Eestit" käsitlevatest äärmiselt elitaarse sisuga representatsioonidest ideaalsele tüübile lähedaste tulevikunägemusteni.

Ehkki mineviku suhtes olid gruppide arvamused lahknevad ja kohati ka vastandlikud, tajuti olevikku selgelt ebavõrdsena. Samas olid kõik grupid peale vangide Eesti arengu suhtes valdavalt optimistlikud. Tulevikuühiskonda nähti kõige lähemalseisvana ideaalseks hinnatule. Sellelaadsed sotsiaalsed representatsioonid pole kujunenud mitte ainult grupi objektiivsest positsioonist olenevalt, vaid ka erineva iseloomuga, peamiselt massimeedia vahendusel avalduvate sotsiaalse mõju mehhanismide toimel. Teistest gruppidest eripalgelisemad representatsioonid olid vangidel, kes tajusid mis tahes ajastu ühiskonda elitaarsena. Ilmselt valitsesid nende kujutluspildis kõige suuremad vastuolud soovitu ja tegelikkuse vahel.

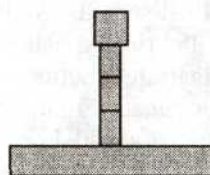
Ülaltoodud tulemuste valguses on sotsiaalsete representatsioonide teooria rakendamine ühiskondliku kihistumise taju uurimustesse ilmutanud sobivust ka teoreetiliselt, tuues välja isikliku kogemuse põhjal moodustunud representatsioonide konfliktse iseloomu nüansid ja kollektiivse mälu põhjal loodud representatsioonide suhtelise hegemoonilisuse.

LISA 1

VASTAJATELE EKSPONEERITUD DIAGRAMM-MODEL

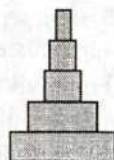
Tüüp A:

Väikesearvuline eliit on tipus, suhteliselt vähe keskel ja inimeste põhimass on all.

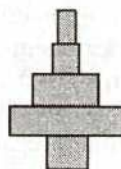
Tüüp B:

See on püramiidisarnane ühiskond: väikesearvuline eliit ülal tipus, rohkem inimesi keskmistel, aga kõige enam alumistel positsioonidel.

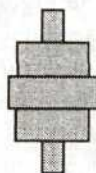
Tüüp C:

Samuti püramiid, aga selle erandiga, et väga väike hulk inimesi on päris all.

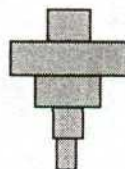
Tüüp D:

Ühiskond, milles enamik inimesi on keskmistel positsioonidel.

Tüüp E:

Paljud inimesed on tipu lähedal ja ainult väga vähesed on allpool.

Kirjandus

Augustinos, Martha, Iain Walker 1996. *Social Cognition. An Integrated Introduction*. London: Sage Publications

- Campbell, Anne, Steven Muncer, Alison Guy, Maura Banim 1994. Social representations of aggression: Crossing the sex barrier. — *European Journal of Social Psychology*, 26, pp. 135–147
- Doise, Willem, Alain Clemence, Fabio Lorenzi-Cioldi 1993. *The Quantitative Analysis of Social Representations*. New York: Harvester Wheatsheaf
- Evan's, M. D. R., Jonathan Kelley 1995. Inequality as we see it: Images of class in Australia. (Käsikiri)
- Evan's, M. D. R., Jonathan Kelley, Tamas Kolosi 1992. Images of class: Public perceptions in Hungary and Australia. — *American Sociological Review*, 57, pp. 461–482
- Farr, Robert M. 1990. Social representations as widespread beliefs. — *The Social Psychological Study of Widespread Beliefs*. Eds. G. Caskell and C. Fraser. Oxford: Clarendon Press, pp. 47–64
- Flick, Uwe 1992. Everyday knowledge in the history of social psychology: Styles and traditions of research in Germany, France and the United States. Special Issue: Social psychology and its history. — *Canadian Psychology*, 33, pp. 568–573
- Flick, Uwe 1994. Technischer Wandel im Alltag: Soziale Repräsentationen in Deutschland und Frankreich. Habilitationsschrift
- Flick, Uwe 1995. Social Representations. — *Rethinking Psychology*. Eds. A. Smith, R. Harre and L. van Langenhove. London: Sage Publications, pp. 70–96
- Forgas, Joseph P., Janos Laszlo, Istvan Siklaci, Stephanie J. Moylan 1995. Images of politics: A multidimensional analysis of implicit representations of political parties in a newly emerging democracy. — *European Journal of Social Psychology*, 25, pp. 481–497
- Grusky, David B. 1984. The contours of social stratification. — *Social Stratification: Class, Race and Gender in Sociological Perspective*. Ed. D. B. Grusky Boulder: Westview
- Harré, Rom 1985. Review of *Social Representations* (Eds. R. M. Farr and S. Moscovici. Cambridge University Press). — *British Journal of Psychology*, 76, pp. 138–140
- Herzlich, Claudine 1973 [1968]. *Health and Illness: A Social Psychological Analysis*. London: Academic Press
- Jodellet, Denise 1991 [1989]. *Madness and Social Representations*. Trans. T. Pownall. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf
- Kangas, Olli, Heikki Ervasti, Krzysztof Zagorski, Jonathan Kelley 1995. Finland 1994: International survey of economic attitudes, Round 2. — *Codebook and Machine Readable Data File*. Turku: University of Turku

- Klicperova, Martina, Ivo K. Feierbend, C. Richard Hofstetter 1997. The meanings of the community and of the individual in Slovakia and in Scotland. — *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 7, pp. 19–38
- Kohn, Melvin L., Kazimierz M. Slomczynski, Krystyna Janicka, Valeri Khmelko, Bogdan W. Mach, Vladimir Paniotto, Wojciech Zaborowski, Roberto Gutierrez, Cory Heyman 1997. Social structure and personality under conditions of radical social change: A comparative analysis of Poland and Ukraine. — *American Sociological Review*, 62, pp. 617–638
- Kupperberg, Feiwei 1996. From “Information Control” to “Creative Chaos”. — *The Changing Role of Information in the Process of Transformation. Social Sciences in Transition*. Eds. H. Best, U. Becker and A. Marks. Bonn: Informationszentrum Sozialwissenschaften, pp. 219–247
- Laszlo, Janos, Andras Farkas 1997. Central-Eastern European collective experiences. — *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 7, pp. 77–88
- Lauristin, Marju 1997. Context of transition. — *Return to the Western World*. Tartu: University Press, pp. 25–40
- Lauristin, Marju, Peeter Vihalem 1997. *Return to the Western World*. Tartu: University Press
- Lauristin, Marju, Peeter Vihalem 1998. Postkommunistlik siirdeaeg Eestis: tõlgendamisvõimalusi. — *Akadeemia*, nr 3–4, lk 675–701, 899–916
- Leyens, Jacques-Philippe, Benoit Dardenne 1996. Basic concepts and approaches in social cognition. — *Introduction to Social Psychology*. Eds. M. Hewstone, W. Stroebe and G. M. Stephenson. Oxford: Blackwell Publishers, pp. 109–134
- Markova, Ivana 1997a. Democracy: An ideology or a social representation? — *Social Representations and Communicative Processes: The Second Conference in a Northern Context*, Jönköping
- Markova, Ivana 1997b. The individual and the community: A post-communist perspective. — *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 7, pp. 3–18
- Moscovici, Serge 1961. *La psychoanalyse, son image et son public*. Paris: Presses Universitaires de France
- Moscovici, Serge 1984. The phenomenon of social representations. — *Social representations*. Eds. R. M. Farr and S. Moscovici. Cambridge University Press, pp. 3–69

- Moscovici, Serge 1988. Notes towards a description of social representations. — *European Journal of Social Psychology*, 18, pp. 211–250
- Moscovici, Serge 1990. The new tasks of social psychology in the new Europe. Paper presented in the Henri Tajfel memorial lecture at the *General Meeting of the European Association of Experimental Social Psychology*, Budapest
- Moscovici, Serge, Juan A. Pérez 1997. Representations of society and prejudices — *Papers on Social Representations*, Vol. 6, pp. 1–2
- Neuberg, Steven L., Jason T. Newsom 1993. Personal need for structure: Individual differences in the desire for simple structure. — *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, pp. 113–131
- Phillips, Dianne 1995. *Correspondence Analysis*. (Social Research Update, 7.) Guildford: University of Surrey
- Plichtova, Jana, Ferenc Erös 1997. The significance of political and economic change in two generations of Slovaks and Hungarians. — *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 7, pp. 89–101
- Rämmer, Andu 1997. Kuidas seletada üldlevinud arusaamade kujunemist. — *Akadeemia*, nr 12, lk 2582–2619
- Snellman, Leila 1995. Conceptions of intelligence as social representations. — *European Journal of Psychology of Education*, Vol. X, No. 3, pp. 273–287
- SPSS Categories*. 1994. Chicago: SPSS Federal Systems
- STATISTICA for Windows (Computer Program Manual)*. 1997. Tulsa, OK: StatSoft, Inc.
- Sztompka, Piotr 1996a. Looking back: The year 1989 as a cultural and civilizational break. — *Communist and Post-Soviet Studies*, 29, pp. 115–129
- Sztompka, Piotr 1996b. Trust and emerging democracy: Lessons from Poland. — *International Sociology*, 11, pp. 37–62
- Taru, Marti 1998. Eliidi formeerumine Eestis. (Käikiri)

ANDU RÄMMER (sünd. 1964) lõpetas TÜ psühholoogiaosakonna 1994. a. Sama osakonna magistrant ja Eesti Sotsiaalteaduste Andme-
arhiivi projektijuht. *Akadeemias* avaldanud artikli “Kuidas seletada
üldlevinud arusaamade kujunemist” (1997, nr 12, lk 2582–2619).

HUMANITAARNE INTERVENTSIOON: Õigusfilosoofiline vaidlus rahvusvahelise õiguse normide üle

Lauri Mälksoo

Alates võrdõiguslike rahvusriikide kujunemisest Euroopas ja nende riikide vahelisi suhteid reguleerinud *jus publicum Europaeum*'i tekkest on rahvusvahelise õiguse uurijad vaielnud küsimuse üle, kas relvajõu kasutamine välisriigi vastu inimelude päästmiseks on õiguspärane või mitte. Sealjuures on õigustatult peetud vajalikuks eristada humanitaarset interventsiooni, s.o relvastatud sekkumist interventsiooni sihtriigi kodanike põhiliste inimõiguste rikkumise peatamiseks ja välisriigi interventsiooni oma hädas olevate kodanike kaitseks (Malanczuk 1993: 11).

Kaasaegne juriidiline diskurss on eelkõige keskendunud küsimusele, kas rahvusvahelises õiguses on lubatud unilateraalne interventsioon, s.t riigipoolne relvajõu kasutamine vastavate volitustega rahvusvahelise organisatsiooni mandaadita. Vähem vaidlusi on tänapäeval tekitanud multilateraalse, ÜRO Julgeolekunõukogu volitatud humanitaarse interventsiooni võimalus. Tegelikult on ÜRO Julgeolekunõukogu võimaldanud relvajõu kasutamist tähtsaimate inimõiguste kaitseks siiski väga harva. Kindlasti eelkõige arvestades poliitilisi lahkarvamusi ÜRO Julgeolekunõukogu alaliste liikmete vahel, ent ka ÜRO Harta 2. artiklis (lg 7) sisalduvat normi, mis keelab ÜROl segada end asjadesse, "mis oma loomult kuuluvad iga riigi sisekompetentsi". ÜRO Julgeolekunõukogu võib multilateraalset interventsiooni inimõiguste kaitseks algatada üksnes siis, kui see on vajalik "rahvusvahelise

rahu ja julgeoleku säilitamiseks või taastamiseks” (Harta 42. artikkel).

Alates 1970. aastatest on vaidlus inimõiguste kaitseks toimepandava unilateraalse interventsiooni õiguspärasuse üle kujunenud üheks kõige elavamaks rahvusvahelise õiguse teaduses. Külma sõja ajal soodustas debatti ÜRO Julgeolekunõukogu suutmatuse adekvaatselt reageerida inimõiguste ulatuslikele rikkumistele, näiteks genotsiidile Indoneesias 1965. a, Nigeerias 1968. a ja Burundis 1972. a. Vaidluse sisuliseks tuumaks on konflikt kahe kaasaja rahvusvahelise õiguse tugisamba, riikide suveräänsuse ja inimõiguste kaitse vahel. Kumba tuleks kollisioonisituatsiooniesmaseks pidada, kas inimõiguste või suveräänsuse kaitset — see on dilemma, mida on peetud olemuslikuks tänapäeva rahvusvahelisele õigusele (Reisman 1990; Lillich 1984: 417).

NORMID, FAKTID JA NENDE TÕLGENDAMINE

Relvajõu kasutamist inimõiguste kaitseks puudutab otseselt tähtsaimas multilateraalses lepingus, ÜRO Hartas, sisalduv nn univertsaalne vägivalakeeld. ÜRO Harta 2. artikli lg 4 sätestab: “Kõik ÜRO liikmed hoiduvad oma rahvusvahelistes suhetes jõuga ähvardamisest või jõu tarvitamisest nii iga riigi territoriaalse puutumatus, poliitilise sõltumatuse vastu kui ka mõnel muul viisil, mis ei ole kooskõlas ÜRO eesmärkidega.” ÜRO Hartas on *claris verbis* mainitud vaid kaks üldise vägivalakeelu erandit: 1) õigus individuaalsele või kollektiivsele enesekaitsele (51. artikkel) ja 2) ÜRO Julgeolekunõukogu õigus kollektiivseteks vastuabinõudeks rahvusvahelise rahu ja julgeoleku ähvardamise korral. Kolmas põhimõtteline võimalus, aktsioonid Teise maailmasõja algatanud riikide vastu, on tänaseks oma tähtsuse minetanud.

Enamik juhtivaid autoreid on seisukohal, et unilateraalne humanitaarne interventsioon pole ühitatav ÜRO Harta vägivalakeeluga ja on seega õigusvastane (Akehurst 1984: 106; Beyerlin 1992: 928; Randelzhofer 1995: 124). See positsioon on kommentaarideta selge: kui riigi vastu on keelatud relvajõudu kasutada, siis on relvastatud sekkumine teise riigi poolt keelatud ka inimõiguste kaitseks. Teistmoodi tõlgendavad vägivalakeelu ulatust unilateraalse humanitaarse interventsiooni õiguspärasust

pooldavad teadlased. Nende järgi tuleneb ÜRO Hartast, et inimõiguste kaitse on maailmaorganisatsiooni üks peamisi ülesandeid, mitte vähema tähtsusega eesmärk kui relvastatud konfliktide ärahoidmine. Michael W. Reisman ja Myres S. McDougal jõuavad järeldusele, et kui ÜRO Julgeolekunõukogu ei astu vastavaid samme põhiliste inimõiguste kaitseks ÜRO Harta VII peatüki alusel, siis muudab ÜRO Harta inimõigusi käsitlevate artiklite 1, 55 ja 56 "kumulatiivne efekt" unilateraalse humanitaarse interventsiooni legaalseks (Reisman, McDougal 1973: 176). Samuti on unilateraalse humanitaarse interventsiooni poolehoidjad väitnud, et kui sekkumise eesmärk on inimõiguste kaitse, siis ei rünna "riigi territoriaalset puutumust ega poliitilist sõltumatust", mistõttu ÜRO Harta 2. artikli lg 4 vägivallakeeld sellist interventsiooni ei hõlma (Reisman, McDougal 1973: 177). Need unilateraalse humanitaarse interventsiooni toetajate tõlgendused ja argumendid pole kirjanduses tunnustust leidnud. ÜRO Harta loojad tõstsid inimõiguste kaitse kvalitatiivselt uuele tasemele, kuid sellegipoolest ei saa ÜRO Harta inimõiguste-alastest sätetest tuletada erandit vägivallakeelust. Harta teksti ei kirjutatud ÜRO-välist hädamehhanismi juhuks, kui ÜRO Julgeolekunõukogu ei suuda lahkhelide tõttu takistada põhiliste inimõiguste rikkumist mõnes riigis. Samuti tuleb pidada eksitavaks väidet, et sekkumine inimõiguste kaitseks ei riiva "riigi territoriaalset puutumust ega poliitilist sõltumatust". ÜRO Harta kavandanud San Francisco konverentsi ettevalmistustöö analüüs näitab, et selle väljendiga ei soovitud mitte kitsendada vägivallakeeldu, vaid täpsustada seda ja anda väiksematele riikidele erigarantiisid (Brownlie 1963: 268).

Mõõdukas enamik autoreid leiab, et ÜRO Harta vägivallakeeluga pole ühitatav ka sõjaline interventsioon teise riiki oma kodanike põhiliste inimõiguste tagamiseks (Beyerlin 1992: 932; Randelzhofer 1995: 125). Selle interventsiooni õiguspärasuse pooldajad kasutavad samasugust ÜRO Harta tõlgendust nagu humanitaarse interventsioonigi puhul. Lisandub argument, et interventsioon välismaal viibivate kodanike kaitseks on lubatud enesekaitseõiguse raamides. ÜRO Harta 51. artikkel jätab riikidele õiguse kasutada relvajõudu enesekaitseks relvastatud kalalätunji korral. Derek Bowett on avaldanud arvamust, et kuna Harta 51. artiklis nimetatakse enesekaitseõigust võõrandamatuks,

jäeti Harta vägivallakeelust puutumata Harta-eelne enesekaitseõigus (Bowett 1986: 40). ÜRO Hartale eelnenud rahvusvahelises tavaõiguses peeti aga interventsiooni kodanike kaitseks välismaal õiguspäraseks. Selle teesi esitajad ei suuda siiski veenvalt põhjendada, miks peaks rahvusvaheline leping jätma enda kõrval kehtima lepingu suunitlusest hälbiva lepingueelse rahvusvahelise tavaõiguse normi.

Teise versiooni kohaselt lubab ÜRO Harta 51. artikkel ise interventsiooni kodanike kaitseks enesekaitse väljendusena (Waldock 1952: 467). See seisukoht rajaneb eeldusel, et rünnak riigi kodanike vastu tähendab ka kallaletungi riigi enda vastu. Kui riigi elanikkond on rahvusvahelises õiguses oluliseks riiklust konstitueerivaks elemendiks, tuleb siiski õigeks pidada arusaama, et kodanike ohustamist välisriigis ei saa võrdsustada relvastatud enesekaitset lubava rünnakuga riigi territooriumile. "Relvastatud kallaletungi" all mõeldakse eelkõige jõuga üle rünnatava riigi piiri tungimist (Ronzitti 1985: 11). Ka Rahvusvahelise Kohtu otsus Teherani pantvangide kaasuses toetab käsitust, mille kohaselt väljendit "relvastatud kallaletung" ÜRO Harta 51. artikli tähenduses tuleb mõista kitsendavalt.

ÜRO Harta teksti tõlgendamisel esitatud seisukohtadest tundub argumenteeritum valitsev lähenemine, mille järgi unilateraalne interventsioon rünnatava riigi kodanike inimõiguste kaitseks või oma kodanike päästmiseks rikuks ÜRO Harta 2. artikli lg 4 vägivallakeeldu. Kuid eriti autorid, kes toetavad käsitletavate interventsioonide õiguspärasust, rõhutavad, et ÜRO Harta norme ei tohi vaadelda tegelikust riikide praktikast eraldi- või kõrgemalseisvana. Riikide praktika analüüsimise tulemusena jõuavad unilateraalsete interventsioonide eestkõnelejad ikkagi järelduseni, et unilateraalsed interventsioonid põhiliste inimõiguste kaitseks on lubatud rahvusvahelises tavaõiguses kui erandid vägivallakeelust (Teson 1988: 155–200; Tanca 1993: 123).

Rahvusvahelise tavaõigusliku reegli olemasoluks peetakse teoorias vajalikuks kaht komponenti: pikaajalist praktikat (*longa consuetudo*) ja rahvusvahelise õiguse subjektide veendumust, et tegemist on õiguspärase käitumisviisiga (*opinio iuris sive necessitatis*). Enne ÜRO Harta kehtimahakkamist peeti nii humanitaarset interventsiooni kui sekkumist kodanike kaitseks tõelise hädaolu-

korra esinemisel tavaõiguslikult lubatavaks (Lauterpacht 1955: 312). Suured probleemid tekkisid aga praktikas, sest suurriigid lähtusid inimeste päästmise ettekeändeks tuues tihti oma võimupoliitilistest ambitsioonidest. Näiteks USA kasutas ajavahemikus 1813–1927 seitsmekümnel korral relvajõudu, põhjenduseks tuues oma välismaal asunud kodanike kaitsmist. Natsi-Saksamaa tõi 1939. aastal Tšehhoslovakkia rünnates ettekeändeks sealsete rahvusvähemuste õiguste kaitsmise vajaduse.

Riikide praktika ÜRO Harta kehtimise ajal on samuti nagu ÜRO Harta tekst võimaldanud erinevaid tõlgendusi. Nii on peetud legaalseks humanitaarseks interventsiooniks USA interventsiooni Dominikaani Vabariigis 1965. a, India interventsiooni Ida-Pakistanis (hilisem Bangladesh) 1971. a, Vietnami interventsiooni Kambodžas 1978. a, Tansaania interventsiooni Ugandas 1979. a, Prantsusmaa interventsiooni Kesk-Aafrika Keisririigis 1979. a, USA interventsiooni Grenadas 1983. a (Teson 1988: 155–200). Enam on tunnustust leidnud seisukoht, et ÜRO Harta kehtimise ajal pole aset leidnud ühtegi tõelist unilateraalset humanitaarset interventsiooni (Arend, Beck 1993: 128). Nimetatud interventsioonide puhul prevaleerisid muud, mittehumanitaarsed motiivid: soov tõkestada kommunistide võimulepääsu (USA), regionaalse hegemoonia taotlemine (Vietnam), soov nõrgestada vaenuliku naaberriiki (Tansaania). Vaid vähestel juhtudel üritasid intervendid õiguslikult põhjendada sekkumist inimeste kaitsmise vajadusega. Näiteks India ja Tansaania väitsid ÜRO debattides, et tegutsesid enesekaitseks teise poole alustatud konfliktis, mitte inimõiguste kaitseks, kuigi inimõiguste olukord Ida-Pakistanis ja Ugandas oli tõepoolest katastroofiline. Teiste riikide reaktsioon nimetatud interventsioonide puhul on olnud erinev, ulatudes ÜRO peaassamblee hukkamõistust (Vietnam) interventsiooni tagajärgede vaikiva tunnustamiseni (Uganda diktaatori Idi Amini kukutamine Tansaania poolt 1979. a, Prantsusmaa interventsioon Kesk-Aafrika Keisririigis 1979. a) (Pauer 1985: 179).

Teadlastele, kes pooldavad unilateraalsete humanitaarsete interventsioonide õiguspärasust, piisab neist näiteist interventsioonide tavaõigusliku lubatavuse kaitseks. Humanitaarseid interventsioone õigusvastaseks pidavad õpetlased ei pea neid interventsioone sekkumise motiivide paljususe tõttu toimepanduks

inimõiguste kaitseks. Järelikult puudub *consuetudo*, tavaõiguse tekkeks vajalik praktika. Lisaks tõstetakse esile ÜRO debatte Vietnami sekkumise puhul Kambodžas 1979. a, kui riikide enamus ei soostunud inimõiguste kaitsmise vajadust unilateraalse interventsiooni juriidiliselt õigustava motiivina aktsepteerima.

Interventsioonidest, mis on ilma legitiimse valitsuse nõusolekuta toime pandud kodanike kaitsmiseks (päästmiseks), tõusevad esile Belgia interventsioon Kongos 1960. a, Iisraeli erivägede desant Entebbe lennuväljale Ugandas Palestiina terroristide poolt kaaperdatud lennuki reisijate vabastamiseks pantvangist 1976. a, Egiptuse eriuksuse rünnak pantvange võtnud Palestiina terroristide vastu Larnaca lennuväljal Küprosel 1978. a, jõu kasutamine USA poolt Kambodža ranniku lähedal vahistatud USA kaubalaeva "Mayaguez" meeskonna vabastamiseks 1979. a, USA interventsioon diplomaatidest pantvangide vabastamiseks Iraanis 1980. a, USA interventsioonid Grenadas 1983. a, Panamas 1989. a ja Libeerias 1990. a. Mõne puhul oli tegemist reaalse ohuga kodanike elule (Entebbe intsident), kuid näiteks USA interventsioone Grenadas ja Panamal on enamik riike ja autoreid pidanud rahvusvahelise õiguse rikkumiseks juba ebaproportsionaalsuse tõttu (Doswald-Beck 1984: 363; Brownlie 1995: 208).

Rahvusvahelise tavaõigusliku erandi võimaliku kehtivuse seisukohalt on esmatähtis teiste riikide reageering oma kodanike kaitseks toimepandud interventsioonidele. Sekkunud riigid ja mõned teised lääneriigid (Suurbritannia, Belgia, USA, Iisrael, Prantsusmaa, Holland, Itaalia) on väitnud, et peavad selliseid interventsioone õiguspäraseks. Mitu riiki on seevastu neid käsitlenud rahvusvahelise õiguse rikkumisena (endine N. Liit, Iraan, Mehhiko, Panama, Guyana, Kuuba, Rumeenia, Küpros, India, Rootsi). Tõenäoliselt suurim grupp riike on vaidlustanud sekkuva riigi käitumise õiguspärasuse esinenud asjaoludel, kuid on väitnud käsitletava interventsiooniliigi kui sellise õigusvastaseks deklareerimist (Ronzitti 1985: 63–64).

Oma kodanike kaitseks toimepandava interventsiooni õigusselguse eitajate seisukohalt lasub riikide praktika uurimisel suurem tõendamiskoormus neil teadlastel, kes kinnitavad vastava interventsiooniliigi edasikestmist rahvusvahelises tavaõiguses. Viib ju esimene etapp arutluskäigus tulemuseni, et ÜRO Harta normide

järgi on oma kodanike kaitseks toimepandav interventsioon õigusvastane. Võib tõdeda, et interventsioone oma kodanike kaitseks on korduvalt toime pandud, kuid suure hulga riikide vastuseis sellele interventsiooniliigile ei võimalda väita tavaõiguslikuks erandiks vajaliku *opinio iuris*'e olemasolu. Paradoksaalne — kuid kuna riikide praktika ei toeta küllaldaselt postulaati, et unilateraalne interventsioon kodanike kaitseks on lubatud, siis toetab see valitseva arvamuse kohaselt seisukohta, mille kohaselt see interventsiooni liik on õiguslikult keelatud. See reegel pole aga küllaldaselt tugev, sest osa riike väidab vastupidist ja vastavaid interventsioone esineb ka riikide praktikas. Felix Ermacora on seetõttu õigustatult tõstatanud küsimuse: “Kas tahetakse endiselt elada rahvusvahelise õiguse topeltmoraali olukorras ehk teooria (Harta) ja praktika (aktsioonid) vastuolus?” (Ermacora 1977: 167.)

Tegelikud vastuolud ei asetse ainult teooria ja praktika vahel, vaid ka viisides, kuidas teadlased mõistavad rahvusvahelise õiguse normide ja seeläbi selle õigusharu enda olemust.

ÕIGUSFILOSOOFILISTE KOOLKONDADE VAIDLUS

Humanitaarse interventsiooni ja oma kodanike kaitseks toimepandava interventsiooni õiguspärasuse probleem on unikaalne seetõttu, et samu rahvusvahelise õiguse norme ja rahvusvahelise elu fakte tõlgendavad teadlased on jõudnud täiesti erinevate tulemusteni. Väitlus ÜRO mandaadita inimõiguste kaitseks toimepandavate interventsioonide legaalsuse üle on ühtlasi vaidlus rahvusvahelisõiguslike reegliteni jõudmise, nende reeglite mõtestamise üle. Probleemi lahendamisel põrkuvad põhiriivaalidena klassikaline ja realistlik käsitlus rahvusvahelistest õigusnormidest, kuid esindatud on ka loomuõiguslik argumentatsioon ja kriitiline õigusõpetus.

Valitsev doktriin, mis peab unilateraalseid humanitaarseid interventsioone ja interventsioone kodanike kaitseks õigusvastaseks, lähtub klassikalisest õigusnormide käsitlusest. Euroopas domineeriv klassikaline koolkond tugineb põhijoontes positivistlikule õigusfilosoofiale. Käsitletavate interventsioonide legaalsuse tuntuimaks eitajaks rahvusvahelises õiguses on Oxfordi ülikooli professor Ian Brownlie (1995: 21). Klassikaline koolkond

usub rahvusvahelise õiguse subjektide (kirjalike) kokkulepete tõlgendamisesse. Pooltel oli lepingut sõlmides algne tahe, mida saab tuvastada teksti analüüsi teel ja mida tuleb austada seni, kui lepingu tähtaeg on lõppenud või poolte kokkuleppel lõpetatud. Klassikalise koolkonna juristid tunnistavad küll sedagi, et riigid võivad muuta ja tühistada kokkulepitud reegleid nii kirjalike kui ka vaikivate (praktikas ilmsikstulevate) kokkulepete teel, ent nad pooldavad nende kahe protsessi selget piiritlemist. Vaikivate kokkulepete tõlgendamisel kasutavad klassikalise koolkonna juristid formaalseid lisakategooriaid ja kohaldavad kõrget läve, millest allpool on normid õigusliku iseloomuta (Farer 1991: 186). Näiteks võib siinkohal tuua klassikalise koolkonna tõlgenduse ÜRO Harta kehtimisajal kodanike kaitseks toime pandud interventsioonidest: need interventsioonid kutsusid esile liiga suurt vastuseisu ja olid liiga vaieldavad selleks, et toetada *opinio iuris*'e ja tavaõigusliku erandi olemasolu. Klassikalise koolkonna selektus selliste interventsioonide hindamisel võiks olla järgmine: kui ka normidest korduvalt ja ühese hukkamõistuta üle astutakse, ei muutu ebaõigus (õigusrikkumine) veel õiguseks. Nagu näiteks siseriiklikus õiguseski: see, et vargusi toime pannakse ja et enamus neist jääb avastamata ja karistamata, ei tähenda veel varguse "tavaõiguslikku lubatavust". "Klassitsistid" tahavad säilitada rahvusvahelise õiguse staatuse "olema pidava" korrana ega nõustu "olema pidava" ja "oleva" vastuolu korral "olevat" kohe "olema pidavaks" kuulutama (Devlin 1994: 606).

Klassikalise koolkonna positivistlik õigusfilosoofia soovib rahvusvahelist õigust hoida lahus pidevatest pindmistest muutustest võimusuhetes, poliitikas ja majanduses. Selle koolkonna esindajad leiavad nii nagu rooma juristid: *politia legibus, non leges politiae adaptandae!* (Poliitika peab kohanema seadustega, mitte seadused poliitikaga.) Klassikalise käsituse hinnaks on mõnel juhul konflikt normi ja "tegeliku elu" vahel, teatud formalism ja elukaugus.

Sellest lähtub oma kriitikas teine, konkureeriv lähenemine käsitletavale probleemile — õigusrealism. Õigusrealistliku koolkonna juhtfiguurideks rahvusvahelises õiguses on Yale'i ülikooli juuraprofessorid Harold D. Lasswell, Michael W. Reisman ja Myres S. McDougal. Õigusrealistidel on arvestatav toetus just Põhja-

Ameerika teadlaskonna hulgas. Väidetavalt peab enamuse USA juuraprofessoritest ennast tänapäeval õigusrealistideks (Minda 1995: 32). Õigusrealistid näevad väljendatud ja vaikivaid kokkuleppeid — lepinguid ja riikide käitumist — pidevas vastastikusel täienduses, lakkamatult loomas, muutmas ja asendamas norme. Tekstid on ainult üks paljudest vahenditest tuvastamiseks riikide tahet ja rahvusvahelise õiguse sisu. Samuti pole lepingu sõlmimisel avaldatud algne tahe hiljem enam esmatähtis, leiavad õigusrealistid (Farer 1991: 186). Nii vaatavadki õigusrealistid rahvusvahelist õigust tema koosmõjus poliitikaga, muudavad rahvusvahelise õiguse poliitiliseks ja võimuvaherkordadest sõltuvaks. M. W. Reismani järgi on võim äärmiselt tähtis faktor õiguses. Õiguspärased aktid peavad olema efektiivsed ning vastupidi: efektiivseid akte hakatakse käsitama õiguspärastena (Reisman 1981: 6, 7). Seega — et interventsioone oma kodanike kaitseks pannakse toime ja nende toimepanejatega ei “juhtu midagi” — veel enamgi, nurin nende käitumise üle on üpris sporaadiline —, siis on vastav käitumine saanud õiguspäraseks. Sel viisil üritab õigusrealism päästa õigust küll “maksusetusest”, kuid samal ajal kukutab fikseeritud reeglid kui klassikalise koolkonna jaoks keske õiguskategooria troonilt (Devlin 1994: 607). Kaob kokkulepitud reeglite keskne tähtsus õiguses; efektiivne käitumine hõivab reegli koha ja omamoodi “muutub reegliks”. See kontseptsioon on väga (võimu)poliitikakeskne. Tuleb tõdeda, et õigusrealismile tuginev unilateraalsete interventsioonide käsitlus kaitseb eelkõige suurriikide huve, mis on võimelised toime panema sõjalisi ja poliitilisi interventsioone.

Dispuudis käsitletavate interventsioonide õiguspärasuse üle on eriti interventsioonide pooldajad esile toonud ka loomuõiguslike argumente. Loomuõiguslased apelleerivad juriidilises diskursis moraalsetele väärtustele ja eetikale (Teson 1988: 121, 146). Lihtsustatult on nende argumentid taandatavad väitele, et vastavad interventsiooniliigid on õiguspärased seetõttu, et nad peavad õiguspärased olema (sest nii on õiglane). Pole õiglane keelata relvastatud sekkumist inimelude päästmiseks, isegi kui sekkumine rikub ÜRO Harta vägivallakeeldu (Schweisfurth 1980: 177). Loomuõigusliku kriitika kohaselt on valitseva ÜRO Harta 2. artikli lg 4 normist lähtuva unilateraalse interventsioonikeelu

poolehoidjad "südametult" nõus jääma pealtvaatajaks inimõiguste massilise rikkumise korral ja sisuliselt jätma inimõiguste olukorra suveräänsete riikide meelevalda. Ühe moraalile apelleeriva argumendi kohaselt sarnaneb humanitaarse interventsiooni situatsioon juhtumiga, kui satume peale lapse peksmisele naabri poolt. Meil on õigus ja isegi moraalne kohustus vahele segada ja laps päästa. Et kodakondsuse side riigi ja tema kodanike vahel on isegi lõdvem kui lapsevanema ja lapse vahel, peaks seda enam olema õigustatud humanitaarne interventsioon (Teson 1988: VIII).

Siiski on väga küsitav, kas sellised loomuõiguslikud argumentid saavad unilateraalseid interventsioone *de lege lata* õigustada (kindlasti võib selliseid argumente kasutada ettepanekuteks *de lege ferenda*). Loomuõiguslike argumentide eripära on alati olnud nende subjektiivsus. Sama edukalt kui interventsioonide kaitseks võib loomuõiguslikke argumente kasutada ka interventsioonide vastu. Nii on I. Brownlie seda moraalselt dilemmat võrrelnud aktiivse eutanaasia probleemiga, asudes seisukohale, et mõlemad kätkevad endas liigseid riske selleks, et neid legaliseerida (Brownlie 1974: 228). Mitmel juhul on inimõiguste kaitsmise nimel ettevõetud rünnaku tagajärjel hukkunud palju inimesi. Kas ikkagi on õige tappa inimõiguste kaitsmise nimel?

Oluline vastuväide unilateraalsetele interventsioonidele on kuritarvituste võimalus. Eelnenud naabrilapse peksmise võrdlust kritiseerides võibki väita, et tegelikkuses suured naabrid ei sekku mitte alati altruistlike kavatsustega, vaid toovad lapse peksmise üksnes ettekäändeks, et hakata ise naabri lapse "eestkostjaks". Tihti asuvad nad karistama neile ebasümpaatseid naabreid, jättes korrale kutsumata oma sõpradest naabrid, kes samamoodi oma lapsi nüpeldada tavatsevad. Samuti saavad suured naabrid karistada väikesi, mitte kunagi aga vastupidi. Nii on võimalik "loomuõiguslikult" väärtustele apelleerides argumenteerida, et kui soovitakse lõpetada lapse peksmine naabri poolt, tuleb õigeks pidada vaid vahelesegamist kõigi teiste naabrite nõusolekul, s.o multilateraalset interventsiooni.

On positiivne, kui mõnikord liigsesse formalismi kalduvas juuriidilises diskursis kasutatakse üldisemaid, väärtustele tuginevaid argumente. Põhiolemuselt positivistliku klassikalise normide tõlgendamise kõrval on ka rahvusvahelises õiguses endiselt elus

loomuõiguslik traditsioon. Antud puhul tuleb siiski järeldada, et kehtiv unilateraalset interventsiooni keelav reegel tugineb samuti väärtustele ega ole nii ebaõiglane, et vastasleeri loomuõiguslik kriitika saaks *de lege lata* seadustada uuritavaid interventsioone.

Lisaks eelnenud käsitlustele pakub juriidiline vaidlus inimõiguste kaitseks toimepandavate interventsioonide üle tänuväärset mõtlemisainet ka nn kriitilise õigusõpetuse (*critical legal studies*) poolehoidjatele. Ameerika õigusrealismist võrsunud kriitiline koolkond asetab sisuliselt võrdusmärgi rahvusvahelise õiguse ja rahvusvahelise poliitika vahele (Jõgi 1997: 94). Ühe juhtiva rahvusvahelise õiguse kriitilise koolkonna esindaja Martti Koskenniemi arvates on teaduslik debatt küsimustes nagu unilateraalne humanitaarne interventsioon jõudnud surnud punkti, kus vaidlevad osapooled jäävadki vastandlikele seisukohtadele (Koskenniemi 1989: xiv–xvi). Rahvusvahelise õiguslike argumentide esitamine kaldub tihti subjektivismi — pigem valitakse juriidiline argumentatsioon eelnevalt kujunenud seisukoha kaitseks, kui kujundatakse seisukoht juriidilise analüüsi põhjal. Usaldust õiguslikku reeglisse kahandab ka riikide praktika ambivalentsus. Nii protesteeris Egiptus Suessi kriisi ajal 1956. a Suurbritannia ja Prantsusmaa poolt väidetavalt oma kodanike kaitseks läbiviidud interventsiooni vastu, kuid pani 1978. a ise analoogsetel motiividel toime sekkumise Küprosel.

Kriitilise õigusõpetuse esindajatel on suuri teeneid rahvusvahelise õiguse normide kriitilisel ja realistlikul mõtestamisel. Teisalt eksisteerib aga oht jõuda kriitikaga hüperrealismi, õiguse kvaliteediga normide ja sellega rahvusvahelise õiguse kui õiguse eitamiseni. See oleks omakorda väär ja utreeritud seisukoht, eriti kui arvestada rahvusvahelise õiguse kui koordinatsiooniõiguse tunnustatud eripära võrreldes siseriikliku subordinatsiooniõigusega. Ka riikide seisukohtade paljusust ei tule liigselt rõhutada, sest nagu üksikisikud siseriiklikus kohtus tõlgendavad riigidki õigust ning elulisi asjaolusid enesele soodsal viisil. See aga ei tähenda, et õigust ei eksisteeri, kuigi rahvusvahelisel tasandil võib norme võrreldes siseriiklikega “pehmeteks” (*soft law*) pidada.

KOKKUVÕTTEKS

Kriitiline õigusõpetus kuulutab postmodernismi vaimus, et ühtki ainuõiget tõde pole õigusteaduses olemas, mistõttu erinevad tõlgendusvõimalused on võrdselt kehtivad (Jõgi 1997: 96). Riikide olukord rahvusvahelises suhtlemises erineb siiski mõnevõrra akadeemilisest vaatluspositsioonist, sest riigid peavad oma välispoliitilises tegevuses lähtuma konkreetsetest eeldatavatest reeglitest. Valitseva teooria järgi peetakse unilateraalseid humanitaarseid interventsioone ja interventsioone kodanike kaitseks rahvusvahelises õiguses lubamatuks. Käesoleval ajal on see reegel leidnud kinnitust seisukohas, et NATO ei tohi Kosovos inimõiguste kaitseks sekkuda ilma ÜRO Julgeolekunõukogu mandaadita. Kuigi on mõeldav, et mõnes eriti drastilises hädaolukorras ei tarvitseta näiteks kodanike päästmiseks ettevõetud operatsiooni teiste riikide poolt hukka mõista, ei luba see valitseva veendumuse järgi väita, et eksisteerib tavaõiguslik erand vägivallakeelust. Ka Rahvusvahelise Kohtu otsus USA ja Nikaraagua vaidluses 1986. a kinnitas positsiooni, et igasugune unilateraalne jõukasutamine väljaspool enesekaitset on illegaalne. Kehtiva regulatsiooni eesmärk on vältida sõjalisi konflikte riikide vahel ja kasutada inimõiguste kaitsel rahumeelseid vahendeid. Tõelises hädaolukorras saab multilateraalse sõjalise interventsiooni toimepaneku otsustada ÜRO Julgeolekunõukogu.

Doktrinaarse vastasseisu lõpetamiseks antud küsimuses oleks siiski väga tervitatav, kui Rahvusvahelisel Kohtul tekiks konkreetse kaasuse pinnalt võimalus anda hinnang otseselt käsitletavate interventsioonide õiguspärasusele. Erinevad õigusfilosoofilised lähenemised rahvusvahelistele õigusnormidele sellega kindlasti ei kaoks — kui nad ka kõik võrdselt kehtivad pole, on nad edaspidigi võrdselt olemas.

Kirjandus

A k e h u r s t, Michael 1984. Humanitarian Intervention. — *Intervention in World Politics*. Ed. H. Bull. Oxford: Clarendon Press

- Arend, Anthony C., Robert J. Beck 1993. *International Law and the Use of Force. Beyond the UN Charter Paradigm*. London—New York: Routledge
- Beyerlin, Ulrich 1992. Humanitarian Intervention. — *Encyclopedia of Public International Law*. Ed. R. Bernhardt. Vol. 2 (E–I). Amsterdam—Lausanne—New York etc: North Holland, pp. 926–933
- Bowett, Derek W. 1986. The Use of Force for the Protection of Nationals Abroad. — *The Current Legal Regulation of the Use of Force*. Ed. A. Cassese. Dordrecht etc: Martinus Nijhoff Publishers
- Brownlie, Ian 1963. *International Law and the Use of Force by States*. Oxford: Clarendon Press
- Brownlie, Ian 1974. Humanitarian Intervention. — *Law and Civil War in the Modern World*. Ed. J. N. Moore. Baltimore—London: The Johns Hopkins University Press
- Brownlie, Ian 1995. International Law at the Fiftieth Anniversary of the United Nations. General Course on Public International Law. — *Recueil des Cours de l'Academie du Droit International de la Haye*, 255
- Devlin, Richard F 1994. Mapping Legal Theory. — *Alberta Law Review*, XXXII, No. 3, pp. 602–621
- Doswald-Beck, Louise 1984. The Legality of the United States Intervention in Grenada. — *Netherland International Law Review*, XXXI, pp. 355–377
- Ermacora, Felix 1977. Geiselfreiung als humanitäre Intervention im Lichte der UN-Charta. — *Um Recht und Freiheit. Festschrift für F. A. F. von der Heyde*. Erster Halbband. Hrsg. H. Kipp, F. Mayer, A. Steinkamm. Berlin: Duncker & Humblot
- Farer, Tom J. 1991. An Inquiry Into the Legitimacy of Humanitarian Intervention. — *Law and Force in the New International Order*. Eds. L. F. Damrosch, D. J. Scheffer. Boulder: Westview Press, pp. 185–197
- Jõgi, Piibe 1997. *Õigus ja eetika: Teooriad õigusest ja õiglusest XX sajandi õigusfilosoofias*. Tartu: Õigusteabe AS Juura
- Koskeniemi, Martti 1989. *From Apology to Utopia. The Structure of International Legal Argument*. Helsinki: Finnish Lawyers' Publishing Company
- Lauterpacht, Hersch 1955. *Oppenheim's International Law*. 8th edition. London: Longman
- Lillich, Richard B. 1984. Sovereignty and Humanity: Can They Converge? — *The Spirit of Uppsala*. Ed. A. Grahl-Madsen, J. Toman. Berlin—New York: de Gruyter, pp. 406–411

- M a l a n c z u k , Peter 1993. *Humanitarian Intervention and the Legitimacy of the Use of Force*. Amsterdam: Het Spinnuis
- M i n d a , Gary 1995. *Postmodern Legal Movements. Law and Jurisprudence at Century's End*. New York—London: New York University Press
- P a u e r , Alexander 1985. *Die humanitäre Intervention: militärische und wirtschaftliche Zwangsmaßnahmen zur Gewährleistung der Menschenrechte*. Basel—Frankfurt am Main: Hebing und Lichterhahn
- R a n d e l z h o f e r , Albrecht 1995. Commentary to Article 2(4). — *The Charter of the United Nations. A Commentary*. Ed. B. Simma. Oxford: Clarendon Press, pp. 123–126
- R e i s m a n , Michael W. 1981. Law from the Policy Perspective. — M. W. Reisman. *International Law Essays: A Supplement to International Law in Contemporary Perspective*. Mineola, New York: The Foundation Press Inc., pp. 1–42
- R e i s m a n , Michael W. 1990. Sovereignty and Human Rights in Contemporary International Law. — *American Journal of International Law*, 84, pp. 866–876
- R e i s m a n , Michael W., Myres S. M c D o u g a l 1973. Humanitarian Intervention to Protect the Ibos. — *Humanitarian Intervention and United Nations*. Ed. R. B. Lillich. Charlottesville: University Press of Virginia, pp. 167–221
- R o n z i t t i , Natalino 1985. *Rescuing Nationals Abroad Through Military Coercion and Intervention on Grounds of Humanity*. Dordrecht—Boston—London: Martinus Nijhoff Publishers
- S c h w e i s f u r t h , Theodor 1980. Operations to Rescue Nationals in Third States Involving the Use of Force in Relation to the Protection of Human Rights. — *German Yearbook of International Law*, 23, pp. 159–180
- T a n c a , Antonio 1993. *Foreign Armed Intervention in Internal Conflict*. Dordrecht—Boston—London: Martinus Nijhoff Publishers
- T e s o n , Fernando R. 1988. *Humanitarian Intervention. An Inquiry into Law and Morality*. New York: Transnational Publishers.
- W a l d o c k , Humphrey 1952. The Regulation of the Use of Force by Individual States in International Law. — *Recueil des Cours de l'Académie du Droit International de l'Haye*, 81

LAURIMÄLKSOO (sünd. 1975) on Georgetowni Ülikooli õigusteaduse magistrant USA-s. 1998. a lõpetas ta Tartu Ülikooli õigusteaduskonna, aastail 1995–1996 õppis Saksamaal Göttingeni Ülikoolis.

EERO IJAVOINEN

AASTA 1000

Àngel Guimerà

Tõlkinud Ain Kaalep

Jäid kandma esimese lume ajal
kollased nõlvad mõnda valget laiku
ja üle mere lendas õhurajal
rändlinde, maha jättes kodupaiku.

Läks vaiksetesse kantsidesse summas
hulk munki, vaga palvepominaga
võlvkäiku kadudes; neid hirmus tummas
jälgisid lapsed väravate taga.

Puhtaimal viirukil nad harda käega
siis pühakujusid seal suitsutasid,
ja muistseid psalme oma raugaväega
ööd läbi kuuldavale preestrid lasid.

Lõid kõikjal tornikellad leinatooni,
magnaat viis kloostrikeldritesse kulda,
vasall lee ääres sõega tõmbas jooni,
et teaks, mis päeva kohtab hommikul ta.

Ei võllais pooduid, tuult neid kõigutamas,
ei õiseid kaarnaparvi müüriharjal,
ja tühja linna kõrval olid samas
head karjamaad nüüd kaljukitsekarjal.

Àngel Guimerà. *L'any mil.*

Kurb näitsik enam igatsevi meeli
ei kuula laulu, mida ette kannab
temale kõrges tornis mesikeeli
all seisev paaž, kes armuvannet annab.

Käest relvad heitnud, sõjamehed läinud
on puha oma kindlustest kes kuhu;
mis küpset vilja aga tee peal näinud,
see kadus pikemata neilè suhu.

End kotiriidesse on rüütand rüütel;
sõjatrofeed on jäänud tolmu alla;
vein vaikib vaatides, ja janu süütel
neist kurku keegi enam tilkagi ei kalla.

Ühtmoodi linn ja maa näis jäetud maha:
ei vaja keegi kirvest, sirpi, sahka,
ja keegi osta juudipoest ei taha
mõnd kangast, kaelakeed või kallist nahka.

Sadamas laevad keset mudast padu
jäid kauaks põrnitsema samu tähti;
tiksusid toonesepad pardal kadu
ja purje lõhkumas mõnd lindu nähti.

Ei leiba, tulepuid, et süüa teha.
Pelk lootus ometi ei toitnud hulle:
et natukegi kinnitada keha,
nad ajasid kõik majakraami tulle.

Saabuski hommik siis täis hirmuvaeva;
maa kohal rippus mustav pilvekate,
ja nähes päevatähte tõusmas taeva,
sees lausa tardus hing maa-asukate.

Tammiku taga mäel võis näha seda,
kuis päike, aegamisi Läände suundund,
maad läbi hämu võttis silmitseda,
otsekui igisilmaks ise muundund.

Taas tõusid varjud ilma-avarustest
ja udust ilmus tähti nähtavale;
nii losside kui hurtsikute udest
nutuga väljus rahvas, pelglik, hale.

Mägede poole minekut ta tegi,
näost valged kõik kui tundes oma süüsid:
nii aadel kui lihtrahvas läbisegi;
ehk küll veel elus, kanti kooljarüüsid.

Mõnd lapsukest, kes nõdrad omi jalu,
siis pea peal kandsid armastavad emad,
mõnd haiget oietama sundis valu,
said noortelt tuge raugad vaevasemad...

Samm kõigil juba rammaks jäänd, neil oli
vaid kabeleisse rüsida veel mahti...
Ei ühtki tuld all külas: jäetud voli
tuulele kiskuda kõik ukсед lahti.

Nüüd tund on täis. Ja hüüdma inimesi
kolm korda kohtupasunad on vistist.
Viirukisuutsus kiitmas mitmekesi
on mungad Kristust, saades jõudu ristist.

Külm puhkehetk. On silmad katta vaja,
ausäras et need nägemist ei kaotaks,
pulss aga rappub nagu sepipaja,
kui alasit seal kahel haamril taotaks.

Ühtäkki elu-usk taas täidab hingi!
Nii nagu merevoog, kui tõstab tuul ta,
on tõusnud kõik, et hüüda, joosta ringi,
taas joosta, ja siis värisedes kuulda...

Tund mööda läks. Üksainus tuulekahu
on häirimas öö vaikset salapära:
nii taevases kui maises sfääris rahu:
uus aasta käes. Ja nüüd näeb koidusära.

Ruum sinab, tähti hajub ajapikka;
silm Läänes viimast uduviirgu märkab;
üks kikas üles ajab teise kikka;
Ida on kuld, on tuli: päike ärkab!

Tee ellu leitud Inimkonnal taas on;
sa nägid kummitusi kogunisti;
tee sinulgi ju käia, silmad maas, on
ja kanda ainult omaenda risti.

Noor tammetaim, pead mullast tõstev, haljas,
kes elujõudu kogunud maa süles,
sind praegu hirmutab puuraidur paljas,
ei ole kasvand sa ju tormis üles.

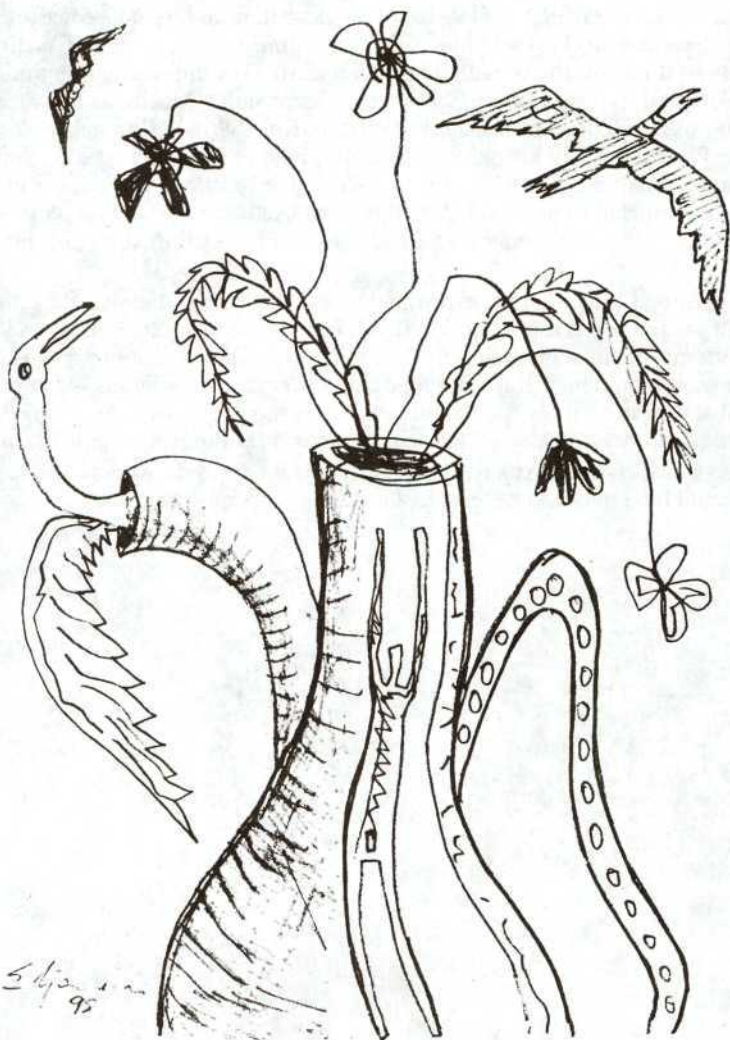
Kui reetma Jumalat ükspäev ehk satud,
rumalus ise saab sind karistada:
see pole surm, mis tasa teeb su patud,
vaid sinu teod, kui taas käid õiget rada.

On mõõtmatud me tulevased ajad;
tõde on armastus, mis ta ka teeb eal;
Jakobi redel — see on aastasajad,
mis viivad üles. Inimkond on tee peal.

ÀNGEL GUIMERA (1849–1924) on üks katalaani kirjanduse taastõusu (*renaixensa*) keskseid nimesid, romantiline poeet, kes mõneti Victor Hugo'd meenutab, ja naturalistlik dramaatik, kes üht-teist on õppinud Gerhart Hauptmannilt ja Hermann Sudermannilt. Maailmas sai väga tuntuks tema draama "Madalik" (*Terra baixa*, 1896), mille ainel sakslane Eugen d'Albert kirjutas samanimelise populaarse ooperi (1903, eesti laval esmakordselt 1923, viimati 1963). On iseloomulik, et just selle teose nimetamisega alustas Jüri Talvet oma katalaani kirjanduse ülevaadet eesti lugejale (ilmunud Salvador Espriu luulevalimikus *Labürindi lõpp*, 1977).

Siinne luuletus on üks kirjanduslikke kajastusi sündmustele, mis olevat Euroopas toimunud kristliku ajaarvamise esimese aastatuhande täitumisel, mil oodati viimsetpäeva. Viimasel ajal on hakatud pärimuste õigsuses kahtlema. Kas niisugune kahtlus on võrreldav Jeesus Kristuse, Shakespeare'i, isegi Napoleoni ja terve antiikaja ajaloolisuse eitamisega (kõiki neid efektseid "teooriaid" ju uuem kultuurilugu tunneb), on teadagi spetsiaalsema käsitluse teema. Igatahes võiksid Àngel Guimerà värssid huvi pakkuda ka teise aastatuhande lõppemise eel.

A. K.

EERO IJAVOINEN

EESTLASTE ANTROPOLOOGIAST, KEELEST JA GEENIDEST

Leiu Heapost

Antropoloogilisi tähelepanekuid eestlaste kohta on teinud juba Karl Ernst von Baer oma doktoritöös "Eestlaste endeemilised haigused" (1814), kus ta eestlaste kehaehituse ja vaimulaadi iseloomustamise kõrval pöörab tähelepanu ka eestlaste mitmekesisusele ja leiab, et eestlaste hulgas on mitmesuguseid antropoloogilisi tüüpe ning piirkonniti esineb olulisi erinevusi.

19. sajandil ja 20. sajandi alguses on ilmunud mitmeid eestlaste antropoloogiat käsitlevaid töid, kuid enamasti sisaldavad need väikesearvulisi, tihti peale kitsalt lokaalseid andmeid ja uuringud on tehnilises mõttes sageli ebarahuldaval tasemel läbi viidud. Läbi aegade on probleemiks olnud eestlaste mongoliidsuse küsimus. Nelja eesti kolju ninamõõtude ja nina piirkonna kuju alusel on prantsuse teadlased möödunud sajandi lõpuveerandil paigutanud eestlased isegi mongoliidsete rahvaste rühma või indoeurooplaste ja mongoliidsete rahvaste vahepeale. Mõned selleaegsed välismaised õpikudki on liigitanud eestlased mongoliidide hulka. Juhan Aul kirjutab 1936. aastal, et kuigi mitmed uurijad on meie antropoloogiaga tegelnud, on kuni viimase ajani valitsenud olukord, et sellealased teadmised meie kohta on puudulikud, ja mitte ainult erialakirjanduses, vaid ka kaardistamises ja õpikutes.

Käesoleva sajandi 20.–30. aastatel algas laialdane eestlaste antropoloogiline uurimine. Sellest ajast alates on uuritud eestlaste üldist antropoloogilist muutlikkust, aga ka kranioloogilisi, odontoloogilisi, dermatoglüüfilisi ja geneetilisi tunnuseid. Teerajajaks on siin olnud Juhan Aul, kes sooritas põhjalikke antropoloogilisi mõõtmisi ja koostas ulatuslikke kirjeldusi kogu Eesti kohta. Kokku on ta mõõtnud üle 50 000 eesti mehe, naise, lapse ja nooruki, võrdluseks Eesti muulasi — rootslasi, sakslasi, venelasi — ja naaberahvaste esindajaid: lätlasi, vadjalasi, isureid, loodevenelasi.

Ühes tema tähtteoses *Eestlaste antropoloogia*, mis põhineb üle 15 000 eesti noore mehe mõõtmisandmetel, on käsitletud rohkesti eestlaste keha- ja peamõõtmeid, samuti juuste ja silmade värvust jms, s.o somaatilisi tunnuseid. Töö ilmus olude sunnil alles 1964. aastal ja vene keeles, täpselt 150 aastat pärast K. E. v. Baeri doktoritöö ilmumist. Tööle on lisatud hulk tunnuste leviku tabeleid ja levikukaarte kihelkondade ja maakondade kaupa. Selles töös annab Aul põhjaliku ülevaate eestlaste somaatilistest tunnustest ning eestlaste antropoloogilistest tüüpidest ja nende levikust.

Käesolevas artiklis püüan anda ülevaate mõnest füüsilise antropoloogia uurimissuunast, mida on Eestis viimastel aastakümnetel viljeldud, ja tutvustan etnilisest aspektist olulisi resultate.

EESTLASTE MITMEKESISUS JA ANTROPOLOOGILISED TÜÜBID

Juhan Aul (1936) peab eestlasi segunenud rahvaks, nagu seda on kõik teisedki Euroopa rahvad. Kogu Baltoskandias ja Läänemeresest ida pool eristatakse kaht antropoloogilist inim(rassi)tüüpi: läänebalti (põhja) ja idabalti tüüpi. Põhja rassi iseloomustab teatavasti pikem ja saledam kasv, pikk (dolihhokefaalne) peakuju, kõrge ja kitsas nägu, sirge või kongus nina, valge, sageli roosakas nahk. Idabalti tüüp seevastu on veidi lühemat kasvu, keskmise (mesokraanse) peakujuga ning erinevust on ka näo proportsioonides ja mõõtudes jne.

Mõlemat antropoloogilist tüüpi elanikke elab kõikjal Eestis, kuid Lääne-Eestit iseloomustab läänebalti tüüpi elanike ülekaal (Pärnu-Jaagupi kihelkonnas on täheldatud neid 65%, Aul 1964). Ida-Eestile ning ka Edela-Eestile on omane idabalti tüüpi elanike suurem ülekaal. Nende tüüpide levikualad ei ole üksteisest isoleeritud, vaid on seotud suurte üleminekualadega. Juhan Aul tõstab esile eestlaste omapära, võrreldes ühelt poolt läänebalti tüüpi põhjarassi skandinaavia tüübiga, teiselt poolt aga Eesti idabalti tüüpi selle idapoolsema variandiga. Kõige suuremaks erinevuseks läänebalti ja skandinaavia tüübi vahel peab Juhan Aul seda, et skandinaavlaste peaindeks on (pea laiuse protsent pea pikkusest) tunduvalt väiksem, ehk küll ka Skandinaavias esineb idabalti elementi. Eriti märgatavad on erinevused pea laiuses ja näo kujus, nimelt on skandinaavia tüübil pealaius, näolaius ja

alalõualaius tunduvalt väiksemad kui lääne-eestlastel, kelle nägu on ühtlasi veidi madalam. Kooskõlas näo laiusega on ka lääne-eestlaste nina veidi laiem ja nõgusama seljaga kui nende naabritel Skandinaavias. Samuti on lääne-eestlaste hulgas punasejuukselisi vähem kui Skandinaavias. Juhan Aul peab võimalikuks, et Eesti läänebalti antropoloogiline tüüp vastab nendele põhjarassi vormidele, mis on levinud Lääne-Euroopa põhjaosas ja mida Deniker hakkas nimetama "alampõhja" rassiks.

Eesti idabalti tüübi omapära on aga raskem välja tuua. Aul viitab selle tüübi tohutu suurele levikuareaalile põhja, lõuna ning eriti ida suunas, suutmata määratleda, kus on selle piirid ja peamine keskus. Eesti "idabaltlased" on pikemat kasvu kui nende idapoolsed naabrid, ja kuuluvad samuti pikakasvuliste hulka ning neid iseloomustab tugev kehaehitus. Eesti idabalti tüüp (eriti Petserimaal) erineb veidi põhjapoolsest variandist.

KIRJELDATAVAD TUNNUSED: MONGOLIIDSUS- JA PIGMENTATSIOONIINDEKS

Kõrvuti Juhan Auliga ja hiljemgi on eestlaste ja teiste soomeugri rahvaste somaatilisi tunnuseid mitmekülgset uurinud Karin Mark. Et soome-ugri rahvastele on omane suur antropoloogiline mitmekesisus ning nende hulgas esineb suuremal või vähemal määral ka selliseid tunnuseid, mis on iseloomulikud idapoolsetele rahvastele (nn mongoliidne lisand), on Karin Mark põhjalikumalt uurinud neidki, peamiselt kirjeldatavaid tunnuseid, mis näitavad selgeid erinevusi euroopiidse ja mongoliidse suurrassi vahel. Ta on võtnud kasutusele mongoliidsus- ja pigmentatsiooniindeksi. Esimene nendest indeksitest põhineb kaheksal rassidiagnostiliselt olulisel tunnusel, nagu habemekasv, põsenukkide etteulatuvus, silmapilude asetus jt. Nende tunnuste levikuerinevused Eesti regioonide vahel ei ole kuigi suured ja mõnikord on neil koguni ootustele vastupidine suunditus. Kokku annavad nad siiski selge ida—lääne suundituse. Mongoliidsusindeks (*MI*) näitab mingi rühma või regiooni asendit nn mongoliidsusskaalal teiste soomeugri rahvaste ja nende naabritega võrreldes. Eestlaste keskmine *MI* on 24,8 (Mark 1994). Kõige väiksem on see indeks Lääne-Eestis (22,0), sellele järgnevad saared ja Põhja-Eesti (23,7), siis Edela-Eesti (24,7) ja Kagu- ning Kirde-Eesti (umbes 26). Karin

Margi järgi on Lääne-Eesti elanikkond peaaegu täielikult euroopiidne, kuid ida pool on märgata kerget mongoliidset lisandit, mis on ilmselt seotud idabalti antropoloogilise tüübiga. Karin Margi uuritud rahvaste hulgas on kõige väiksem *MI* soome-rootslastel (10,1), järgnevad läänesoomlased (16,3) ja Volgamaade venelased (18,1). Võrreldud soome-ugri rahvad moodustavad *MI* kasvu järgi sellise rea: läänesoomlased (16,3), ersamordvalased (21,6), lääne-eestlased (22,0), kagu- ja kirde-eestlased (26), isurid (26,1), karjalased (28,0), Taga-Karpaatia ungarlased (28,2), idasoomlased (29,5), vepslased (30,1), mokšamordvalased (32,8), komid (u 36), saamid (46,6), marid (48,3), handid-mansid (u 85). Siinjuures on huvitav, et lääne- ja idasoomlaste erinevus on võrdlemisi suur, samal ajal kui Eestis on need erinevused üsna tühised.

Pigmentatsioonitunnustest pakuvad huvi silmade ja juuste värvus. Need tunnused varieeruvad eestlaste hulgas võrdlemisi ulatuslikult, kuid enamikule on omased siiski heledad värvused. Oma kapitaalses uurimuses konstateerib Juhan Aul (1964), et silmavärvuse keskmise heledusastme poolest võivad eestlastega konkureerida väga vähesed rahvad. Juuste värvuse poolest on eestlased suhteliselt veelgi heledamad. Karin Mark on hinnanud eestlaste silmade ja juuste värvust ühises pallisüsteemis pigmentatsiooniindeksi (*PI*) abil. *PI* väärtused 0–20 näitavad, et pigmentatsioon on Põhja- ja Ida-Euroopa skaalal väga hele; väärtused 20–40 viitavad heledale, väärtused 40–60 keskmisele pigmentatsioonile jne. Selle indeksi järgi on Eestis kõige tumedama pigmentatsiooniga saarte, Setumaa ja Edela-Eesti elanikud ($PI = 22, 3-23, 4$). Nende regioonide elanikud kuuluvad kategooriasse "hele". Ülejäänud regioonides on pigmentatsioon väga hele, eriti Kirde-, Kesk- ja Põhja-Eestis ($PI = 12, 6 - 13, 8$). Karin Mark on vaadelnud pigmentatsiooniindeksit koos mongoliidsusindeksiga korrelatsiooniväljal ja leidnud, et eestlaste hulgas nende kahe indeksi näitajate vahel ei ole positiivset korrelatsiooni: enamik suurema mongoliidsusindeksiga rühmadest kuulub kõige heledamate hulka (nt Kesk- ja Kirde-Eesti). Sama nähtus esineb Soomes ja kohati teistegi soomeugrilaste hulgas. Selle põhjal arvab Karin Mark, et tugev depigmentatsioon on toimunud juba mongoliidse lisandiga segatud rühmades.

Naaberrahvastega võrreldes torkab just silma eestlaste hele pigmentatsioon. Baltimaade rahvastest on lätlased ja leedulad

sed pisut tumedamate silmadega ja tunduvalt tumedamate juustega kui eestlased (PI vastavalt 22,5, 25,8 ja 10,3). Baltimaade rahvaste omavaheliseks võrdluseks on kasutatud M. Vitovi 1950. aastatel kogutud andmeid, eestlaste jt rahvaste võrdluseks aga Karin Margi kogutud andmeid (Mark 1994). Kõik läänemeresoomlased ja ka soomerootslased on heleda või isegi väga heleda pigmentatsiooniga. Nende hulgas on omakorda kõige heledama pigmentatsiooniga kirde-eestlased ($PI = 11,2$), idasoomlased (15,0) ja lääne-eestlased (17,8), kagu-eestlased on vaid pisut tumedamad (20,0). Neile järgnevad isurid (22,5), läänesoomlased (23,8), soomerootslased (25,8), karjalased (26,2) ja vepslased (34,4) (Mark 1994: 67). Seega kõige heledama pigmentatsiooniga on kirde-eestlased ja idasoomlased, mitte aga kõige europiidsemad (väikseima mongoliidsusindeksiga) populatsioonid (soomerootslased ja läänesoomlased). Läänemeresoomlastele võrdlemisi lähedase heleda pigmentatsiooniga on ersamordvalased ja sürjakomid ($PI = 34,9$ ja 36,6), kusjuures ersamordvalased on tervikuna eestlastest europiidsemad ($MI = 21,6$) nagu soomlasedki, sürjakomid aga mongoliidsemad ($MI = 33,5$).

SOMATOMEETRILISED TUNNUSED. PIKKUS

Somatomeetriliste tunnuste poolest on eestlastele kõige lähemad soomlased, järgnevad ersamordvalased, karjalased, Taga-Karpaatia ungarlased, mokšamordvalased, isurid, sürjakomid ja vepslased (Mark 1994). Ilmneb, et mordvalased, sürjakomid ja Taga-Karpaatia ungarlased ei erine eestlastest kokkuvõttes rohkem kui idapoolsed läänemeresoome rahvad, kuid need erinevad põhinevad tunnuste erinevatel kombinatsioonidel. Teised soome-ugri rahvad erinevad eestlastest rohkem.

Somatomeetrilistest tunnustest on kõige rohkem uuritud pikkust. On selgunud, et eestlased on üks pikemat kasvu rahvaid Euraasias. Juba 19. sajandi keskel Vene sõjaväes teeninud kõige pikemad noormehed olid pärit Kuramaalt, Liivi- ja Eestimaa (umbes 167 cm) (Anutšin 1889). Eestlaste erilist pikakasvulisust endise N. Liidu ulatuses on rõhutatud hiljemgi (Derjabin, Purundžan 1990). Juhan Auli uuringute andmeil kuulub

66,7% eesti meestest pikkade või väga pikkade hulka¹. Kõige pikemad mehed elasid Auli andmetel Lääne-Eestis: Muhumaal, Läänemaal, Põhja-Pärnumaal ja Saaremaal; kõige lühemad Põhja-Tartumaal, Lõuna-Võrumaal ja eriti Setumaal. Võrrelnud eestlasi sugulas- ja naaberahvastega, leiab Juhan Aul, et eestlased on väga pikka kasvu ja neist veidi pikemaks osutusid vaid liivlased, rootslased ja norralased (Aul 1964). Inimese kasv oleneb peale geneetiliste tegurite ka keskkonnatingimustest ja see on aegade jooksul läbi teinud küllalt suuri muutusi (nn sekulaarne trend). Nii on näiteks 19. sajandi esimesel poolel Vene sõjaväkke värvatud Eesti noormeeste pikkus poole sajandi jooksul dekaadide viisi suurenenud kõikjal Eestis, kusjuures kasvu regionaalsed erinevused on säilinud sekulaarsest suundumusest hoolimata. Pikimad mehed olid pärit Läänemaalt, lühikeste meeste arv oli suurem Järva- ja Virumaal (Aarma 1987). Sekulaarne trend on kiirenenud eriti peale 1920. aastaid. Keskmise Eesti mees 1930. aastail oli 172,03 cm pikk, varieerudes 174,2 cm-st Muhu saarel kuni 170,1 cm-ni Petserimaal (Aul 1964: 49). 1970. aastatel aga 173,3 cm (Lääne-Eestis ja läänesaartel 175–176 cm, Ida-Eestis setu rühmas väiksem — 170 cm) (Mark 1994). 1992. aastal uurisin koos antropoloog M. Thetloffiga antropoloogiliselt 18–60-aastasi muhulasi ja Lümanda valla saarlasid. Mõlema valla mehed osutusid enam-vähem ühepikkuseks, kusjuures vanemad mehed (35–60-aastased), keskmiselt 177 cm pikad, jäid kasvult alla noorematele (18–34-aastastele), kes olid keskmiselt 180 cm pikad.

Selline kasvu muutus — sekulaarne ehk sajandiline muutus on tuntud, see on seaduspärane ja ülemaailmne. Näiteks on nii saarlaste kui ka pikakasvuliste taanlaste kasv (Boldsen 1990) suurenenud 18. sajandi lõpust kuni käesoleva sajandi 90. aastateni 14 cm võrra (166 cm–180 cm).

¹Lähtudes Martini üldtuntud pikkuskasvu klassifikatsioonist, mille kohaselt meeste kasvu alla 150 cm loetakse väga lühikeseks, kasvu 150–159 cm lühikeseks, 160–169 cm keskmiseks, 170–179 cm pikaks ning kasvu üle 180 cm väga pikaks

ODONTOLOOGILISED TUNNUSED

Antropoloogiline odontoloogia käsitleb mitmesuguseid varieeruvaid hammaste tunnuseid. Odontoloogilised tunnused jaotatakse ida- ja läänepoolseiks. Idatunnusteks nimetatakse selliseid, mille esinemissagedus kasvab ida suunas ja saavutab suurima väärtuse mongoliidsetel populatsioonidel; läänetunnusteks aga neid, mille esinemissagedus suureneb lääne suunas. On kindlaks tehtud iseloomulikud tunnustekompleksid, mis iseloomustavad eri piirkondade elanikke, ja selle järgi erinevad odontoloogilised tüübid (Zubov 1979). Nii esineb gratsiilne lõunatüüp Kaukaasias; keskeuroopa tüüp esineb peamiselt Ukrainas, Valgevenes, Leedus, Kesk- ja Lõuna-Venemaal; gratsiilset põhjatüüpi võib leida kõikjal Ida-Euroopas, mis on olnud asustatud soome hõimudega, hiljem assimileeritud mittedsoome rahvastega (või on ehk keel lihtsalt muutunud), näiteks Valgevene kirdeosas, Ida-Lätis, Venemaa loodeosas, seda leidub ka Baškiirias; ja lõpuks — reliktnne põhjaeuroopa tüüp, mis jällegi on omane soomeugrilastele, kuid ilmneb ka idalätlastel.

Eesti territooriumil võib G. Sarapi (1994) järgi leida järgmisi odontoloogilisi tüüpe. Esiteks keskeuroopa tüüp, mis esineb saartel ja Lääne-Eestis ning kohati ka Põhja-, Ida- ja Lõuna-Eestis. Seda iseloomustavad idatunnuste väike ja läänetunnuste suur esinemissagedus ning tagapurihammaste tugev reduktsioon. See on keskeuroopa tüübi balti variant. Selle tüübi klassikalise variandi esindajaks on enamik leedulasi, läänelätlasi ja Kesk-Venemaa venelasi. Teiseks gratsiilne põhjatüüp, mis on levinud Kesk- ja Kirde-Eestis ning kohati Põhja-, Edela- ja Kagu-Eestis. Seda iseloomustab mõnede "ultralääne" ja "ida" tunnuste samaaegne suur esinemissagedus ja alumiste tagapurihammaste tugev reduktsioon. Seda tüüpi esineb sageli edela- ja loodesoomlastel, karjalastel ja maridel väga laialt territooriumil: Balti, Volga ja Uurali regioonides ning ehk on tükati ka laiemalt levinud. Kolmandaks on reliktnse põhjaeuroopa tüübi mõju täheldatav Põhja-, Ida- ja Lõuna-Eestis. Kõige puhtamal kujul esineb seda tüüpi kirde-soomlastel, saamidel ning mõnevõrra segatumal kujul ka idalätlastel. Selle tüübi omapäraks on mõõdukas läänetunnuste ja suure sagedusega idatunnuste koosinemine.

Gratsiilse põhjatüübi silmatorkavat omapära väljendab hästi suurus *ISC* (*Index of Specific Combination*). *ISC* väärtus ei ületa harilikult 150 (ei europiididel ega mongoliididel), kuid gratsiilse põhjatüübi esindajail on see alati suurem, saavutades suuruse 200–300 või rohkemgi. Huvitav on *ISC* regionaalne varieeruvus Eestis. Eriti kõrge *ISC* väärtuse poolest (502) paistab silma Kirde-Eesti. Väga suur on *ISC* ka mitmes Lõuna-Eesti rühmas (300–500). Väiksem, kuid siiski võrdlemisi suur on *ISC* väärtus Põhja- ja Kesk-Eesti keskosas (220–290). Kõigil neil aladel on Sarapi arvates ilmselt tegemist gratsiilse põhjatüübi esinemisega, ehkki võib leiduda ka muud tüüpi lisandeid. Eriti väike on *ISC* saarte, lääne- ja idamurde aladel (vastavalt 72, 91 ja 81). Esimesed kaks ala vastavad keskeuroopa odontoloogilise tüübi levikuareaalile, viimases avaldub aga keskeuroopa tüübi kõrval ka relikitse põhjaeuroopa tüübi mõju. Seega osutavad odontoloogilised andmed eestlaste märkimisväärsele heterogeensusele, kus on segunenud tüüpilised soome-ugri ning läänepoolsemad tunnuste-kompleksid.

Kasutades ida- ja läänetunnuste traditsioonilist valikut, on Eesti odontoloogiliste tunnuste komplekse võrreldud Baltimaade, Soome ja teiste naaberalade vastavate tüüpidega. Enamik eestlasi on lähedased lätlastele, leedulastele, Taga-Karpaatia ungarlastele, lääneroostlastele ja põhjavenelastele, kellel üldiselt domineerib keskeuroopa odontoloogiline tüüp. Kirde-eestlased paiknevad loode- ja edelasoomlaste lähedal, kellel samuti domineerib gratsiilne põhjatüüp. Need Eesti regioonid, kus avaldub relikitse põhjaeuroopa tüübi mõju (Ida- ja Kagu-Eesti), asuvad küll teistele Eesti regioonidele võrdlemisi lähedal, kuid mõnevõrra omapäraselt, kaldudes põhjaeuroopa tüübi klassikaliste esindajate saamide ja muude sellest tüübist mõjustatud etniliste rühmade — idalätlaste, kagusoomlaste, karjalaste ja vepslaste poole.

Lätis on R. Graveri (1987) andmetel esindatud samad odontoloogilised tüübid mis Eestiski — keskeuroopa ja gratsiilne põhjatüüp. Peale selle leidub Ida-Lätis veel reliktsset põhjaeuroopa tüüpi. See on levinud põhiliselt idabalti tüübi levikualal ja on Lätis nähtavasti seotud läänemeresoome substraadiga. Gratsiilne põhjatüüp on Läti territooriumil üsna laialt levinud, seejuures ka läänebalti tüübi kitsanäolise variandi levikualal. See hõlmab kunagisi liivlaste ja lõnaeestlastega asustatud piirkondi, ulatudes

kohati kaugemalegi lõuna poole. Gratsiilse põhjatüübi tunnuste esinemine teiste rahvaste juures on ilmseks tõendiks, et soomeugrilased on neil aladel segunenud teiste etniliste rühmadega — nii on see näiteks Venemaa loodeoblastites.

KRANIOLOOGIA ANDMED

Eestlaste antropoloogiliste tüüpide kahetisust on võimalik täheldada ka paleoantropoloogilise materjali, eelkõige koljude uurimisel. Karin Mark (1956, 1965) on käesoleva aastatuhande esimesel poolel Eesti territooriumil eristanud kaht peamist antropoloogilist tüüpi. Maa-aluste haudadega kalmetest leitud koljud on enamasti kõik massiivsed, pikapealised, kõrgenäolised. Seda tüüpi on kõik Lääne-Eestist saadud koljud, neid on saadud ka mujalt Eestist nagu Küti, Lahepera, Õvi ja Tammiku koljud, hiljuti lisandus neile Põhja-Eesti rannikualalt suurem hulk (Pada). Seda elanikkonda iseloomustas pikk kasv. Kirde-Eesti vadjapärestest kääbaskalmetest (Jõuga ja Pühtitsa), samuti Välgü kalmest ning Kagu-Eesti kalmetest Otepääl ja Makital pärinevad koljud esindavad teist antropoloogilist tüüpi inimesi: nad on lühema peaga, laiema ja madalama näoga, kasvult lühemad.

Hilisem koljuseeriade klasteranalüüs on varasemat tüübijao- tust kinnitanud. Seejuures varieeruvad tunnused rohkem või vähem seeria piires. Leidub ka koljuseeriaid, mis oma tunnuste kompleksi poolest seisab kahe peamise koljutüübi vahel. Eesti koljuseeriade — nii keskaegsete kui ka neoliitiliste — võrdlus naaberpiirkondade omadega on näidanud mõlema põhitüübi laia levikut (Heapost 1993, 1995). 11.–18. saj. Ida-Eestile omane kranioloogiline tüüp — keskpealine — on väikeste variatsioonidega olnud levinud Soomes, Karjalas, Novgorodi ja Pihkva piirkonnas, Tihvini lähistel, paljudes piirkondades Lätis, osalt ka Leedus, mõnes Volga—Okaa ja Volga—Kaama piirkonnas juba vähemalt 3.–9. saj. See oli täiesti euroopiidne tüüp ja juba kaua enne, kui slaavlane võis sinna piirkonda ilmuda ja oma jäljed kohalikele hõimudele jätta. Samasugust antropoloogilist tüüpi võib leida Ungari ja Poola keskaegse populatsiooni hulgas, mõningase lokaalse erinevusega on sellele tüübile lähedased Ida-Saksa keskaegsed koljuseeriad Kielist, Jenast, Schleswigist ning Edela-Rootsi see- riad (Heapost 1997).

Keskaegsele, eriti Lääne- ja Põhja-Eestis levinud pikapealisele tüübile lähedast rahvast on elanud naaberpiirkondades Lätis ja Leedus. Kitsanäoline, peamiselt pikapealine tüüp vanadelt soome-ugri aladelt Volga—Okaa piirkonnas on teada 2.–11. sajandist mitme kranioloogilise seeria näol. Analoogne antropoloogiline tüüp esineb vjaatitšitel ja kriivitšitel vanalt merja territooriumilt. Kitsanäoline antropoloogiline tüüp on teada sealsest kohalikust pronksiajast (nagu balanovo, abaševo ja ilmselt mõned teisedki hõimud), mis ei seostu vahetult varasemate kammkeraamikakultuuri hõimudega. Võib oletada, et sama tüüpi või sellele lähedase füüsilise tüübiga elanikkond oli levinud ka Läänemere ümbruses, nii Lääne-Soomes, Rootsis kui ka sealt lõuna pool. Samuti oli vähemalt Volga—Okaa piirkonna ja Läänemere vahelisel elanikkonnal ja kaugemalgi esimesel aastatuhandel enne ja esimesel aastatuhandel pärast Kristuse sündi ilmselt valdavaks komponendiks pikapealine ja kitsanäoline komponent. Volga-soomlaste kaasaegsele antropoloogilisele tüübile on määravaks saanud tõenäoliselt hilisemad mõjutused. Pikapealine ja kitsanäoline oli pronksiaegne Läti Kivutkalnsi rahvas. Üldiselt sama tüüpi, pikapealised ja massiivsed, olid koljude järgi ostsustades ka Eesti neoliitilise venekirveste kultuuri kandjad, nagu Karin Mark on kindlaks teinud, samuti Volga piirkonna Fatjanovo kultuuri rahvas, R. Deņisova järgi on see tüüp levinud Lätis juba varaneoliitikumis, enne venekirvekultuuri (Deņisova 1987).

POPULATSIOONIGENEETILISED TUNNUSED

Eestlaste veregruppide uurimine algas antropoloogilise uurimistööga enam-vähem samal ajal. Selle ala pioneeriks oli anatoom Gerhard Rooks, kes leidis huvitavaid regionaalseid erinevusi A-, B- ja 0-grupi levikus (1936). Kahjuks need tööd jäid pooleli. Hiljem on lisandunud teisigi vähem arvukal materjalil põhinevaid uurimusi. Nii on näiteks L. Beckman ja P. Kallstenius (1951) 151 Rootsis elanud eestlaste veregrupi uurimise tulemusena näidanud selgeid ida- ja lääne-eestlaste geenisageduste vahelisi erinevusi. Üle-eestilise populatsioonigeneetilise ja võrdlusmaterjali kogumisega olen põhjalikumalt algust teinud 1970. aastatel.

Eestlaste populatsioonigeneetilisi omadusi on uuritud kaheksa veregrupisüsteemi, maitsetundlikkuse ja värvinägemise alu-

sel (Heapost 1994). Lisandunud on valgupollimorfismi uurin-
 gud. Materjali on kogutud üle Eesti 40 piirkonnast. Uuringud on
 näidanud, et eestlased on geneetiliselt võrdlemisi heterogeensed.
 Eesti populatsiooni üldiselt iseloomustavad Ida-Euroopale iseloo-
 mulikud geenisagedused. Samal ajal võib eestlastel nagu mitmes
 teiseski soome-ugri populatsioonis leida erinevates lookustes ühe-
 aegselt niihästi nn idatüüpi kui ka läänetüüpi geenisagedusi. Eest-
 lastele on omane mõnede geenisageduste madal ja teiste kõrgem
 esinemine. Mõned neist tunnustest lähendavad eestlasi läänepool-
 setele, teised idapoolsetele populatsioonidele. Viimati mainitud
 tunnused ilmnevad sagedamini idapoolses Eestis, nagu kõrge *B*-
 ja *M*-alleeli sagedus jne. Heterogeensusest hoolimata võib tähel-
 dada mõnede geenisageduste ida—lääne suunitlust. Selle näiteks
 võiks tuua *M*-geeni leviku. *M*-alleeli sagedus on suurem Eesti ida-
 poolsetes ning madalam läänepoolsetes piirkondades. Selle geeni
 suur sagedus on omane läänemeresoomlastele, sealhulgas ida-
 eestlastele ja lätlastele (63–65%), leedulastele (62%). *M*-alleeli
 sagedus on samuti suur mõnes Valgevene ja Ukraina piirkon-
 nas. Selle geeni suur sagedus võib pärineda Ida-Euroopa lõuna-
 poolsest osast. Läänepoolsetel populatsioonidel, rootslased seal-
 hulgas, ning idapoolsetel soome-ugri rahvastel on selle sagedus
 alla 60%. Mõni Lääne-Eesti regioon erineb läänemeresoomlas-
 tele omasest geenisagedusest *M*-alleeli väiksema sageduse poo-
 lest (53–58%). Mõne protsendi võrra madalam *M*-alleeli sagedus
 iseloomustab liivlasi. See sagedus on lähedane soomerootslaste
 omale ning sarnaneb ka Rootsi lõuna- ja kagu regioonide oma-
 ga. Teistegi geenisageduste osas ilmnevad peamised erinevused
 Eesti lääne- ja idaosa vahel, samuti nagu erinesid ka eelkirjelda-
 tud antropoloogilised tunnused. Geneetiliste kauguste meetodil
 hinnatuna on see ligikaudu kolm korda suurem kui põhja- ja lõu-
 naosa vahel. Oluliste geneetiliste erinevuste alusel võib eristada
 nelja peamist piirkonda: läänesaared, Lääne-Eesti, Kirde-Eesti ja
 Kagu-Eesti. Kesk-, Ida- ja Edela-Eesti on vahepealsete geenisa-
 gedustega, sealjuures üsna lähedased Kagu-Eesti elanikkonnale.
 Läänemaa ja läänesaarte elanikkond on üldiselt heterogeensem
 kui Ida- ja Lõuna-Eesti rahvastik.

Keskliste geenisageduste poolest on eestlased üldiselt lähe-
 dased teistele Ida-Euroopa rahvastele, eriti lähimatele naabritele,
 nagu lätlased ja venelased, kuid ka mitmele soome-ugri rahva-

le, eelkõige vepslastele ja karjalastele. Soomlastega võrreldes on erinevused suuremad. Samal ajal võib eestlastel nagu teistelgi soome-ugri rahvastel leida erinevates lookustes üheaegselt nii ida- kui ka läänetüüpi geenisagedusi.

Naaberrahvastega võrdlemiseks on kasutatud geneetiliste kauguste meetodeid. Kaheksa polümorfse süsteemi (24 alleeli) alusel võrrelduna on kogu Eesti populatsioon kõige lähedasem oma lähimatele naabritele lätlastele (distsants 0,064) ja venelastele (0,065), järgnevad vepselased ja karjalased (0,069 ja 0,074), seejärel soomlased (0,108), kaugemal on marid ja komid (Heapost 1997). Eestlaste võrdlemiseks mõne läänepoolsema populatsiooniga kasutati viit polümorfset süsteemi (23 alleeliga), kahjuks langesid sellest võrdlusest välja mõned lähemad naabrid. Ilmnes jällegi, et eestlaste ja venelaste vaheline geneetiline kaugus oli kõige väiksem (0,038), järgnesid poolakad (0,057) ja sakslased (0,057), ungarlased (0,064), seejärel soomlased ja Vologda venelased (0,095 ja 0,097). Järelikult — nagu varasemateski töödes märgitud — ei vasta rahva geneetiline sarnasus keelelisele kuuluvusele.

EESTLASTE DUALISMIST, "IDA- JA LÄÄNETUNNUSTEST"

Senised antropoloogilised uuringud kinnitavad Juhan Auli toodud antropoloogiliste tüüpide olemasolu ja levikut, näidates samal ajal ka üldist eestlaste heterogeensust. Samal ajal on eestlane just see, kes ta Eestis on olnud ja praegu on oma kahe suguse tunnustekompleksiga. Mõlemaid neid antropoloogilisi tüüpe peetakse europiidideks ja neid eriliselt ühendavaks jooneks on hele pigmentatsioon. Mis puutub eestlaste väidetavasse mongoliidsusesse, siis leiab Juhan Aul nii enda kui teiste tööde põhjal, et nimetatud arvamus on täiesti alusetu ja kui esinebki nn mongoliidsusele lähendavaid jooni, nagu põsenukkide mõningane eenduvus mõnes piirkonnas, siis need on hoopis teistel alustel tekkinud (näiteks konvergents) ja seda ei saa seostada mongoliidse rassi kui sellisega.

Ülevaates "Noorema kiviaja inimluude leidudest Eestis" kirjutab Juhan Aul: "Kõneldes Sope koljust nr. 2 ja Ardu koljust kui tõuliselt segavormidest, asetume vaatekohale, et nimetatud tõud ei esinenud ka varasemal ajal meil puhtal kujul. Jättes kõrvale

“võõraste” tõugude mõjud, võime oletada, et maa-alaline üleminek nende kahe tõu vahel oli juba tol ajal pigem ühtlane, sujuv, kui mitteühtlane, nii nagu see on tänapäevalgi. Ka on täiesti võimalik, et need tõud geneetiliseltki ei olnud tol ajal veel niivõrra diferentseerunud kui tänapäev. Sel puhul tuleks “pikapealiste” ja “lühipealiste” a j a l i s t kohalejõudmist hakata vaatama hoopis uuest seisukohast” (Aul 1935). Just nimelt viimast tulekski hakata vaatama uuest seisukohast. Kes olid meie esimesed esivanemad? Kindlasti olid nad mesoliitilise inimese järeltulijad kogu oma geenipärandiga, selles ei ole kahtlust, aga millise piirkonna omad? Olid need Põhjamaad, sealhulgas Baltimaad, või mingi lõunapoolne piirkond või hoopis Himaalaja, nagu on “kahtlustanud” Quatrefages möödunud sajandi keskel? Siin võiks meid aidata eelajaloolise aja luustike uurimine, muidugi nende DNA uurimine. Üldistavaid kranioloogilisi uurimusi on juba tehtud, eriti Saksamaal. Näiteks oli kaua aastaid juba oletatud, et neandertaallane ei saanud olla *Homo sapiens sapiens*’i eellane, DNA uurimine on andnud kindlad faktid. Selliseid fakte ootame ka hilisemate elanike kohta neoliitikumis, pronksiajal jne.

Milles avaldub aga eestlaste (ja soome-ugri ühine) eripära? Eripäraks on geneetiliste ja antropoloogiliste tunnuste äärmine heterogeensus ning “ida- ja läänetunnuste” ehk ida ja lääne sagedustega tunnuste ainulaadne koos eksisteerimine. Kirjanduses on sageli andmeid idasagedustega tunnustest soome-ugri populatsioonides. Seda on seletatud mongoliidse lisandina või seguna. Samaaegselt esineb soome-ugri populatsioonides läänesagedustega, isegi üliläänelikke tunnuseid. Heaks näiteks on erinevate hambatunnuste kompleksid. Eestlaste geenisagedused illustreerivad samuti kahesuunalist tendentsi. Mongoliidse seguga ei saa seletada samaaegseid selgeid läänesagedusi (Viikmaa, Heapost 1996). Oletame, et need erinevate tunnuste antagonistlikud sagedused on soome-ugri alpopulatsiooni originaalse geneetilise struktuuri jäljed, mis ei olnud veel selgelt eristunud mongoliidkaukasiidses suunas. See tähendab, et soome-ugri populatsioonid esindavad väga vana (võib-olla vanimat) (jaffetiidide) haru rassilises divergentsis. Kui kaugele need omadused ulatuvad ning kui kombatavad nad on, vajaks pikemat ülevaadet. Täheledatav on see vähemalt Oderist Uraliteni.

MONGOLIIDSUSEST JA DEPIGMENTATSIOONIST EESTLASTEL

Juba 1940. aastal avaldas E. V. Zirov arvamust, et väga vana mongoliidne segu on Ida-Euroopa, isegi Kesk-Euroopa (kuni Berliini liinini) iseloomulik tunnus. Selle küsimuse üle on kuni praeguse ajani diskuteeritud. Antropoloogid on jagunenud kahte rühma. Ühed neist on arvamusel, et näo või näoskeleti lameduse tunnused, mis tegelikult esinevad selles regioonis (alates isegi mesoliitikumist), on tingitud orientaalsetest segust. Teised seletavad asja olemust kui morfoloogilist konvergentsi, kuna need ei sisalda kogu mongoliidse kompleksi jooni, mida oleks vaja segunemise hüpoteesi põhjendamiseks. Seega on tunnus "lamedus" puhtalt morfoloogiline, pseudomongoliidne ja palju laiem mõiste kui "mongoliidsus" ja selle põhjusi tuleb otsida inimeste esivanematelt. Brahhikraansust ja näo lamedust Baltimaades ja soome-ugri hõimudel on seostatud kammkeraamikakultuuri hõimudega. Selle kultuuri levik ja mõiste on lai ja olemuselt on see rea erinevate lokaalsete kultuuride summa, mis eksisteerisid Ida-Euroopa metsavööndis neoliitikumis. Ka selle kultuuri kandjate antropoloogiline tüüp ei olnud ühtne. Rjazani ja Volosovo kultuuri elanikke iseloomustab näiteks dolihhokraanne gratsiilne kolju ehitus ja kitsas nägu ilma igasuguste mongoliidsete tunnusteta. Isegi Ida-Siberis on brahhikraansus suhteliselt hiline ilming, neoliitikumist pärinevad vaid üksikud brahhikraansed koljuleiud. V. Bunaki (1956) järgi ei saanud Loode-Siberi taigavöönd ja Lähis-Uural olla euroopiidse tüübi perifeerseks osaks, nagu seda on tüüpiliselt käsitletud, ega kuuluda mongoliidse tüve kujunemise piirkonda. Bunak avaldab arvamust, et idapoolne Lähis-Uural koos läänest külgneva Euroopa taigavööndiga oli erilise antropoloogilise kompleksi kujunemise piirkond, kus kombineeruvad näo nõrk lamedus, mõningane ülalau kattevoldi esinemine ja pigmentatsiooni vähenemine. See kompleks kujutab endast iseseisvat Põhja-Euraasia moodustist, mis on kohapeal kujunenud. Leedu antropoloog G. Česnys on mõõtnud Skandinaaviamaade kiviaja koljude näo tunnuseid, mille alusel hinnatakse näo lamedust. Nende kohta andmed läänepoolsest Euroopast puuduvad. Česnys leidis, et nõrk näo lamedus esines ka Edela-Rootsis ja eriti Taanis. Puuduvad andmed, et orientalse päritoluga hõimud oleksid tunginud nii kaugele loodesse ja

pealegi sellisel arvul, et see oleks võinud muuta autohtoonse populatsiooni antropoloogilist tüüpi või õigemini mitte kogu tüüpi vaid ainult näo profiili üht joont. Koljude mesobrahhükraansus ei olnud haruldane Skandinaavias ja oli üsna vana, sünkroonne vähemalt kiviaja dolihhokraansusega, nagu kirjeldab Fürst (1925), kuid see ei pruukinud tekkida tingimata idast.

PIGMENTATSIOONIST JA DEPIGMENTATSIOONIST

Pigmentatsiooni peetakse antropoloogias üheks peamiseks rassitunnuseks. Selle tunnusega eristuvad kõige selgemalt kolm suurt rassi. Eestis, nagu teada, elab ja on elanud depigmenteeritud inimtüübid: nn lääne- ja idabalti antropoloogiline tüüp, millele on iseloomulikud teisedki tunnused, mille alusel neid üksteisest eristatakse. Hele naha, silmade ja juuste värvus on eriti oluline Skandinaaviamaade rahvastele, samuti läänemeresoomlastele. Iseäranis heledapäised ja heledasilmsed on kirde-eestlased ja idasoomlased. Vepslastele lähedase tumedusega on ersamordvalased. Enamik soome-ugri rahvaid on Karin Margi järgi Põhja- ja Ida-Euroopa pigmentatsiooniindeksi skaalal keskmise silmade ja juuste värvuse tumedusastmega, tumedamad on vaid handidmantsid, kes lähenevad pigem türki-tatari rahvastele. Veel tänapäevalgi võib tumedapigmendiliste rahvaste massi seast leida mingi hulga enam või vähem heledate silmade ja juustega inimesi, nagu Kesk-Aasias, Iraanis, Indias. Lääne-Pamiiri mägielanike heledasilmsus on näiteks ammu tähelepanu äratanud. Tumedasilmseid on seal täheldatud vaid 51% inimestest (Rõtškov 1969: 42) ja arvatakse, et see europiidne heledasilmne, kuid tumedajuukseline rahvas Aasias on autohtoonse tekkega.

Kõige heledamad eestlased — kirde-eestlased, kelle *PI* on kõige väiksem, — on samal ajal ühtlasi kõige mongoliidsemad. Sama nähtust täheldati ka näiteks Ida-Soomes. Karin Mark on näidanud, et nende tunnuste koos eksisteerimine on vana nähtus, ning avaldanud arvamust, et depigmentatsioon on aset leidnud juba rassiliselt segunenud rahvastel.

Mis põhjustab depigmentatsiooni — pigmendi kadumist, s.t valgemaks muutumist? Selle nähtuse põhjendamiseks on toodud mitmesuguseid hüpoteese. Üks neist on "vitamiinide teooria" (näiteks Valdar Parve 1995). Ammu on vaevanud kü-

simus, miks pidi esimene inimene tingimata mustanahaline olema. Selle kohta vist ei ole kindlaid fakte. Miks ei võinud laps algselt ilma sündides olla valge, depigmenteeritud, vastupidiselt üldtuntud tõekspidamisele, et tumedavärvuselised hakkasid heledaks ja sinisilmseks muutuma? Teiseks, mis ajal võis toimuda kaasaja rassideks jagunemine? Selleks ei pruugi meil vist ajas väga kaugele tagasi minna. Liiga suur on eri rahvaste või rasside bioloogiline sarnasus isegi kaugete maade taga. Kuidas on meie väikese Eesti ja rahvaga, teiste soome-ugri rahvastega, germaanlaste, baltlaste, slaavlastega jne? Eespool on toodud mõned näited eestlaste heterogeensusest. Sama nähtus esineb kogu soome-ugri rahva hulgas ja kogu Venemaa laial territooriumil, kus tükati võib leida veel soomeugrilasteks kutsutud rahvaid ja nende vahel ja hulgas elavaid teisteks rahvasteks nimetatud rahvaid. Kõigile neile on omane tohtu varieeruvus. Nii on soomeugrilased näiteks dermatoglüüfiliste tunnuste poolest äärmiselt heterogeensed ja ületavad Euraasia keskmise varieeruvuse. See võib olla seotud nende esivanemate kui soomeugrilaste algse heterogeensusega, kes on üksteisega ja naaberpopulatsioonidega segunenud (Heet, Dolinova 1997). Mis puutub eestlastesse, ida- ja läänebalti antropoloogilisse tüüpi, siis võib öelda, nagu seda on ennegi tehtud, et nad on täielikult europiidid, seejuures ühtede ja samade esivanemate, kaukasiidide lapsed, kes hakkasid vahest Ees-Aasiast liikuma ja mitmes suunas levima. Kaasaja inimtüüpide eristumine ei saanud olla "ürgvana" ja ilmselt ei saa seda ajas tagasi viia rohkem kui 4000–5000 aastat. Praegune Uurali-lähine soomeugrilane ja Skandinaavia kaukasoid on ühe ja sama valgenahalise varieeruvuse skaala poolused.

Kirjanduses leidub andmeid, mille kohaselt geneetiline kaugus rahvaste vahel korreleerub usaldatavalt geograafiaga, aga mitte keelega (Harding, Sokal 1988). Üldistavates geneetilis-keelelis-geograafilistes uurimustes (Sokal jt 1996) on näidatud muu hulgas, et geneetiliselt ei eristu läänemeresoome ja slaavi keelte kõnelejad, pole suudetud näidata erinevusi balti ja slaavi keelte kõnelejate vahel, ei ole leitud erinevusi Ungari ugri keelte kõnelejate ega neist põhjas ja lõunas asuvate slaavi keelte kõnelejate vahel, jne. Praeguste erinevuste puudumise üheks oletatavaks põhjuseks on toodud rahvaste segunemist ajaloo käigus. Euroopa keelepiir-

kondade geneetilise diferentseerumise põhjustena viidatakse ajaloolistele ja geograafilistele komponentidele.

Mõned järeldused.

1. Antropoloogilised uurimused (somatoloogilised, odontoloogilised, populatsioonigeneetilised jt) kinnitavad eestlaste heterogeensust ja tüpoloogilist levikut ja on kooskõlas Juhan Auli kogutud andmetega.
2. Eestlaste ja naaberahvaste suurim geneetiline sarnasus ei ole kooskõlas nende rahvaste keelelise kuuluvusega.
3. Eestlaste keskmised geenisagedused vastavad sagedustele, mis on tüüpilised Põhja- ja Ida-Euroopa populatsioonidele, kuid geenisagedusi iseloomustab kahe vastupidise (lääne ja ida) suuniluse tendents nagu teisteski soome-ugri populatsioonides ja teistegi antropoloogiliste tunnuste osas.
4. Eesti paleopopulatsioonile antropoloogiliselt lähedased populatsioonid on elanud väga laial territooriumil nii ida kui ka lääne pool.
5. Keskaja populatsioonile omaseid kranioloogilisi tunnuseid võib leida kohaliku pronksiaja ja hilisneoliitikumi elanikel.
6. Eestlaste geneetiline heterogeensus ja nende samaaegsed antagonistlikud tunnused on nähtavasti soome-ugri algpopulatsiooni originaalse geneetilise struktuuri jäljed s.t soome-ugri populatsioonid kujutavad endast väga vana haru rassilises evolutsioonis. Aegade jooksul on muidugi segunemisi toimunud, kuid kohalik järjepidevus on ilmne.

Kirjandus

- Aarma, L. 1987. *Põhja-Eesti meeste pikkus*. Tallinn: Eesti Raamat
- Anutš'in 1889 = Анучин Д. О географическом распределении роста мужского населения России. — *Зап. Импер. Русск. Геогр. Общества по отдел. статистики*, т. VII. С-Петербург
- Aul, J. 1935. Noorema kiviaja inimluude leidudest Eestis. — *Eesti Loodus*, nr 5, lk 159–162
- Aul, J. 1936. Anthropologische Forschungen in Eesti. — *Fennougrica*, Bd. V, S. 162–177
- Aul 1964 = Ауль Ю. Антропология эстонцев. — *TRÜ Toimetised*, kd 158

- Вагг, С. Е. 1814. De morbis inter Esthonos endemicis. Diss. inaug. Dorpat
- Бунак 1956 = Бунак В. В. Человеческие расы и пути их образования. — *Советская этнография*, но. 1
- Вескман, L., P. Kallstenius 1959. Blood Groups of Estonians. — *Journal of Heredity*, vol. 50, p. 287–289
- Česnuys, G. 1997. A short communication on the facial profile of neolithic skulls from Skandinavia. — *Papers on Anthropology*, vol. VII, p. 76–84
- Deņisova, R. 1987. Auklas keramikas kultūras cilšu ģenēze un ražotajsaimniecības attīstība austrumbaltijā. — *Arheoloģija un etnogrāfija*, XV. Rīga, s. 110–120
- Derjabin, Purundžan 1990 = Дерябин В. Е., Пурунджан А. Л. Географические особенности строения тела населения СССР. Изд. Московского университета
- Fürst С. М. 1925. Ståbgenåskraniets renåssans. — *Forvånnen*, 20, 274–297
- Gravege 1987 = Гравере Р. У. Этническая одонтология латышей. Рига: Зинатне
- Harding, R. M., R. R. Sokal 1988. Classification of the European language families by genetic distance. — *Proc. Natl. Acad. Sci. USA*, vol. 85, pp. 9370–9372
- Heapost, L. 1993. Makita kalmistu antropoloogiline aines. — *Muinasaja teadus 2: Vadjapårased kalmed Eestis 9.-16. sajandil*. Tallinn: Eesti TA Ajaloo Instituut, lk 233–248
- Heapost, L. 1994. Populatsioonigeneetilised tunnused eestlastel. — K. Mark, L. Heapost, G. Sarap. *Eestlaste antropoloogia seoses etnogeneesi k¼simustega*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 110–196
- Heapost, L. 1995. On craniology of South-East Estonian population in XI–XVIII cc. — *Papers on Anthropology*, vol. VI, pp. 57–69
- Heapost, L. 1997. Genetic and craniological characterisation of Estonians (in retrospect to J. Aul's studies). — *Papers on Anthropology*, vol. VII, pp. 105–119
- Heet, H. L., N. A. Dolinova 1997. Dermatoglyphic diversity of the Finno-Ugrians. — *Papers on Anthropology*, vol. VII, pp. 119–130
- Mark, K. 1956. Eesti rahva etnilise ajaloo k¼simusi paleoantropoloogia valgusel. — *Eesti rahva etnilisest ajaloost*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 191–219

- Mark, K. 1965. Ida-Eesti 11.–18. sajandi rahvastiku antropoloogia. — *Slaavi–Läänemeresoome suhete ajaloost*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 150–204
- Mark, K. 1994. Eestlaste somatoloogia. — K. Mark, L. Heapost, G. Sarap. *Eestlaste antropoloogia seoses etnogeneesi küsimustega*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 15–74
- Parve, V. 1995. Keel ja geenid. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1387–1394
- Rooks, G. 1936. Die Blutgruppen bei den Esten. — *Fenno-ugrica*, Bd. V B, S. 139–148
- Rõtškov 1969 = Рычков Ю. Г. *Антропология и генетика изолированных популяций*. Изд. Московского университета
- Sarap, G. 1994. Eestlaste odontoloogilise kompleksi omapära. — K. Mark, L. Heapost, G. Sarap. *Eestlaste antropoloogia seoses etnogeneesi küsimustega*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 179–240
- Sokal, R. R., N. L. Oden, P. Legendre, M.-J. Fortin, J. Kim, B. A. Thomson, A. Vaudor, R. M. Harding, G. Barbujani 1996. Euroopa rahvaste geenid ja keeled. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1221–1248
- Zubov 1979 = Зубов А. А. *Этническая одонтология СССР*. Москва: Наука
- Vikmaa, M., L. Heapost 1996. Genetic differentiation of Estonians. — *Proc. Estonian Acad. Sci. Biol.*, vol. 45 (3/4), pp. 128–136

LEIU HEAPOST (sünd. 1936) õppis 1958–1963 Tartu ülikoolis bioloogiat, spetsialiseerudes antropoloogiale. Töötanud Tartu ülikooli zooloogiakateedris 1963–1970. 1970–1974 Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi aspirant antropoloogia alal, 1975 bioloogiateaduste kandidaat (*PhD*). Alates 1974. aastast töötab Ajaloo Instituudi arheoloogiasektoris antropoloogina. *Akadeemias* on varem arvustanud Raiot Silla ja Maimu Teoste raamatut *Eesti noorsoo tervis* (1990, nr 9, lk 1963–1967).

MEIE ÜHINE UNIVERSUM

Kristlik loomiskäsitus ja eshatoloogia kui maailmatervikut mõtestavad õpetused

Alar Helstein

Sest minu arvates ei vääri nüüdse ajastu kannatused mainimist tulevase kirkuse kõrval, mida meile ilmutatakse. Sest loodus ootab pikisilmi Jumala laste ilmumist. Loodus on ju allutatud tühisusele — ei mitte vabatahtlikult, vaid allutaja poolt — kuid ometi lootuse peale, et ka loodus ise vabastatakse kord kõdunemise orjusest Jumala laste kirkuse vabadusse. Me ju teame, et kogu loodus ägab üheskoos ja on üheskoos tuhudes tänini: ei aga üksi tema, vaid needki, kel enestel on Vaimu esmikand, meie isegi ägame iseenestes, oodates lapseõigust, oma ihu lunastamist.

(Ap. Paulus: Rm 8, 18–23)

Teoloogilistel õpetustel maailma eksistentsist ja selle saatuses Jumala ees on üsna kergesti märgatavaid ühisjooni. Esimeseks ja siinkohal vahest kõige tähtsamaks ühisjooneks on see, et mõlemas sisaldub huvi maailmaterviku ja seega ühtlasi maailma ontoloogilis-materiaalse külje vastu. Loomulikult võivad ka käsitlused maailma “algusest ja lõpust”¹ endas hõlmata pikki meta-

¹Käesolevas kirjatöös on püütud niivõrd, kui see tundus võimalik ja otstarbekas, distantseeruda kristluses loomisest ja eshatonist rääkimisel traditsiooniliseks kujunenud temporaalsest keelekasutusest, et paremini välja tuua esitatava mõttekäigu sisulist struktuuri (eeldusel et Jumala suhe maailma kui tervikuga ei sõltu selle maailma üksikute osade asetusest aegruumis). Seetõttu tuleks termineid “loomine”, “algus”, “teke”,

füüsikaalaseid arutluskäike nagu üldse kõik teoloogia alamdistsipliinid, kuid viimselt peituvad nende taga ikkagi kaks üsna lihtsalt sõnastatavat küsimust: kuidas on Jumal seotud meie konkreetse maailma olemasoluga ja milline on selle maailma olemasolu mõte Jumala jaoks?

Nii loomisõpetuse kui eshatoloogia põhiküsimused puudutavad n-ö viimast piiri selle maailma ja selle suhtes transsendentsete reaalsuste vahel. Sellel piiril saavad kokku ühelt poolt loodusteaduste abil kujundatud arusaamad ja teisalt teoloogilis-filosoofilised kontseptsioonid. Kaasaegses teoloogias ei ole enam üks võimalik teiseta: informeeritus loodusteadustest annab teoloogiale "reaalsustaju", samal ajal kui teoloogilised tõlgenduskatsed püüavad teaduslikule kirjeldusele lisada ka eksistentsiaalse tähenduse.

Tundub, et vähemalt mõnes osas on maailmas toimuvate protsesside loodusteaduslik kirjeldus teoloogias koguni asendamas nende protsesside mütooloogilist kirjeldust (kuna kristliku teoloogia tekke ajal oli mütooloogiline kirjeldus üldises teadvuses suuresti ka kehtiv teaduslik kirjeldus, siis on see asendamine täiesti põhjendatud). Oluline on näha, et müüdid olid teoloogia abivahendid, mitte selle põhilised koostisosad. Kui defineerida teoloogiat püüdena taibata Jumala *suhet* inimeste ja maailmaga, siis on selge, et hetkel kehtiv arusaam kõigist neist füüsikalistest, bioloogilistest, sotsioloogilistest jne protsessidest, mis aitavad meil mõista inimeste ja maailma "toimemehhanisme", on teoloogiale oluline, kuid nende protsesside kirjeldamine ei ole olnud ega ole teoloogia ülesanne (ajaloost võib muidugi leida näiteid selle kohta, et teoloogid on tegelnud ka selliste kirjelduste loomisega, aga nendel juhtudel on meil tegemist väljumisega teoloogiategaduse raamidest, mis on inimliku teadmishimu ja paljude nähtuste omavahealise seotuse tõttu täiesti mõistetav, kuigi tänapäeva arusaamadest lähtudes mitte alati põhjendatud).

"lõpp" jne, kui nad tekkisid ette tulevad, ettevaatlikult mõista temporaalsete sümbolitena, mis ei tähistaks niivõrd ühtegi konkreetset sündmust, kui pigem "üleminekuseisundeid", mis jäävad meile tuntud või tuntava maailma ja sellest totaalselt erinevate reaalsuste vahele. Samadel alustel on kasutusele võetud keskne termin "mõte" traditsioonilisema eshatoloogilise mõiste "eesmärk" vastena.

Loomisõpetus ja eshatoloogia on ilmselt just oma "piiripealsuse" tõttu olnud alati tugevasti kõikvõimalikest müütidest läbi põimitud. Seetõttu on müütilise maailmapildi hääbumine põhjustanud pikaks ajaks teatava nõutuse nende mõlema, aga eriti loomisõpetuse suhtes. Alles viimastel aastakümnetel võib märgata elavnemist maailma tekkega seotud probleemide teoloogilisel käsitlemisel, kuigi mingist valdavast tendentsist või põhisuunast on siiski veel vara rääkida. Sellegipoolest tundub, et seni kasutusel olnud mütoloogia kriitilise revideerimise protsess on saanud pöördumatuks ka siin ja teadusala teadlikkus läheb üha enam hinda. Samas ei õnnestu ilmselt kunagi muuta teoloogia keelt ja süsteeme võrreldavaks loodusteaduste omadega, sest kujundlikkus on teoloogia puhul paratamatu — meil lihtsalt puudub rangelt kontrollitav ja täpselt fikseeritav kogemus sellest reaalsusest, millega teoloogia tegeleb. Just seetõttu on teoloogia määratud pidevalt oma väiteid ja formuleeringuid kriitilise pilguga üle vaatama, ümber sõnastama ja kontrollima, kuivõrd see on võimalik, meie käsutuses olevate teadmiste abil inimese ja maailma kohta.

Järgnevat arutluskäiku võib vaadelda kui katset visandada üks võimalik maailma loomisest ja lõpust rääkimise viis, mis oleks kooskõlas eelkirjeldatud ülesannetega: käsitleda probleemi maailmaterviku saatuse ja mõtte aspektist ning püüda sealjuures rakendada loodusteadlaste väiteid maailma kohta. Seetõttu pole keskendutud mitte niivõrd loomisõpetuse ja eshatoloogia traditsioonilisele teoloogilisele seosele läbi lunastuse ega spekulatsioonide esitamisele, milliste mehhanismide kaudu Jumal inimeste ja asjade maailma mõjutab, vaid pigem püütakse vastata veidi teisiti püstitatud küsimusele: milliseid järeldusi me võiksime teha maailma ja selle saatuse kohta, kui me eeldaksime, et meid ümbritsev teaduslikult kirjeldatav maailm on selle Jumala loodud, kellest räägib kristlik traditsioon?

I. LOOJA

1. Looja ja Lõpetaja samasus

Kõige esimene ja kõige elementaarsem seos maailma tekke ja selle lõpu vahel kristlikus traditsioonis tuleneb asjaolust, et seesama Ju-

mal, kes seisab maailma alguse juures, on kohal ka siis, kui maailm olemast lakkab. Mainitud seose tingib vahetult eeldus, et Jumal on “*kõike mõtestav reaalsus*” (Pannenberg 1967: 168), ja tundub, et sellest eeldusest me ei pääse, kui tahame, et meie Jumal oleks “*jumalavääriline*”. Seda eeldust võib küll mitut moodi sõnastada, kuid vaatamata sellele, millise vormi see eri aegadel eri autorite poolt väljendatuna omandab, jääb see siiski igasuguse kristlikku paradigmasse kuuluda tahtva mõttetegevuse lähtepunktiks. Selle põhisisuks on (teistlik) väide, et Jumal on kõikide eksisteerivate asjade jaoks ainus kriteerium, kellelt iga konkreetne nähtus ja olend võib saada oma olemasolu mõtte kõige laiemas võimalikus kontekstis ning kes seetõttu peab mingil kombel reaalselt seisma kogu tuntud ja tundmatu maailma tekke, kestmise ja lõppemise või uuenumise taga.² Ühtlasi on sellega öeldud, et Jumala kui kõike määratleva reaalsuse poolt omistatakse mõte ka loomisele ehk maailma kui terviku eksistentsile.

Muidugi võib teha lõputult oletusi, milline siis on see Jumala poolt maailmale antav mõte ja kas inimene on suuteline seda taipama või mitte, kuid selle olemasolus endas ei ole siin valitud eelduste omaksvõtmise puhul ilmselt põhjust kahelda. Kuid enne, kui asuda küsimuse juurde, mida seesuguse transtsendentse mõtte olemasolu maailma saatuse jaoks tähendab, tuleks esmalt uurida, mida me võime väita selle mõtte allika — Jumala kohta.

2. Looja transtsendentsus

Mõistet “*transtsendentne*” kasutatakse üldjuhul nende nähtuste kohta, mis jäävad väljapoole meie mis tahes tehniliste abivahenditega saavutatud tajukogemusi. Loomise mõiste puhul kasutatuna viitab “*transtsendentsus*” asjaolule, et reaalsus, mida me selle kujundiga tähistame, asub ise vähemalt osalt väljaspool tajutavat maailma, ja seega ei ole selle kirjeldamine maailma sees kunagi lõplik ega täpne, vaid alati hüpoteetiline, kujunditele ja analoogiatele toetuv. Ühe sellise analoogia maailmamõtte allika transtsendentsuse mõistmiseks võib algatada näiteks füüsikalise kosmoloogia aegruumi käsitluse põhjal.

²See definitsioon toetub suurel määral Pannenbergile, kuid on seesugusel kujul siiski autori enda sõnastatud.

Ajaloo on esinenud nii teoloogilisi kui füüsilisi teooriaid aja loomisest (Augustinus) või tekkimisest (Einstein) koos materiaga. Sellise käsitluse puhul moodustab aeg nn neljanda mõotme, mis piiritleb ja piirab meie olemasolu kõiki aspekte samuti nagu kolm ruumimõõdet. Need neli mõõdet näivad moodustavat teatava koordinaatide süsteemi, mille raamides toimub peaaegu kogu meie ratsionaalne mõtetegevus. Peaaegu kõik nähtused, mis ei mahu sellesse süsteemi (unenäod, müstilised kogemused, ent ka teoloogia või kõrgema füüsika väited), tunduvad meile enam või vähem absurdsed või taibatamatud. Põhimõtteliselt võivad füüsikud küll esitada teooriaid veel paljude teiste mõotmete olemasolust ja põhimõtteliselt võib rääkida ka igavikust kui kõikide aegade täiusest või imaginaarajast,³ kuid me ei ole võimelised neid teooriaid taipama samal viisil, nagu me taipame oma tavalist neljamõotmelist reaalsust. Nad võivad olla küll matemaatilisel funderitud ja neid võib olla võimalik teatud piirini kirjeldada kujundliku keelekasutuse abil, kuid nad ei ole enam arusaadavad klassikalises mõttes ega tavalogikast lähtudes (vt Heisenberg 1958: 170–201).

Näib, et universumi makro- ja mikrostruktuurid kipuvad transtsendeerima meie taipamisvõimet seda enam, mida universaalsemaks muutuvad meie küsimused nende kohta. Ometi ei järeldu sellest, et neid reaalsusi, mida uurivad füüsikaline kosmoloogia ja kvantfüüsika, ei ole olemas — nad on kindlasti, kuid viisil, mis erineb radikaalselt meie olemisviisist. Meile taibatava maailma olemisviis on määratud sadadest ja tuhandetest tingimustest, mis kokkuvõttes muudavad iga meile ette sattuva eseme või olendi meie jaoks identifitseeritavaks ja partikulaarseks, ent universumi makro- ja mikrotasandil seesugused tingimused (isegi konkreetselt määratletav aeg ja ruum) samahästi kui puuduvad.

³Näiteks on Hawking seoses kvantgravitatsiooniteooriaga, kirjeldades universumit imaginaaraja kontseptsioonist lähtudes, öelnud järgmist: “Puuduvad singulaarsused, milles loodusseadused kehtivuse kaotavad, ja aegruumi äär, milleni jõudes tuleb pöörduda Jumala või mingi uue seaduse poole, et see määraks ära aegruumi rajatingimused. Võiks öelda: ‘Universumi rajatingimus on see, et tal ei ole raja.’ Universum oleks täiesti iseseisev ja teda ei mõjutaks miski, mis jääb väljapoole teda ennast. Teda ei loodaks ega hävitataks. Ta lihtsalt OLEKS.” (Hawking 1993: 655–656.)

Kui me püüame kirjeldada Suure Paugu ülitihedas aines toimuvaid protsesse või kvantreaalsuse seaduspärasid meile taibatavate partikulaarsete kontseptsioonide abil (mingeid muid meil aga paraku ei saagi olla), siis on tulemus paratamatult taibatamatu.

Kirjeldatud taibatavusbarjäär füüsikas iseloomustab üpris hästi seda taibatavusbarjääri, mis lahutab meid Jumala olemisviisi mõistmisest. Me võime teatud kriteeriumide põhjal küll väita, et terminiga “Jumal” tähistatav reaalsus tõepoolest eksisteerib, ja püüda kirjeldada selle reaalsuse eksistentsi meile taibatavate partikulaarsete kontseptsioonide abil, kuid tulemus saab jällegi olla üksnes taibatamatu. Jumalal kui juba definitsiooni poolest kõige universaalsemal võimalikul reaalsusel lihtsalt puuduvad kõik need partikulaarsed omadused, mis on nähtuste taipamise ehk konteksti paigutamise esmaseks eelduseks.

Jumala transtsendentne reaalsus ei ole siiski samastatav imaginaaraja ega mis tahes muu raskesti taibatava füüsilise nähtusega. (Kuigi loominguiliselt oleks ääretult põnev püüda kirjeldada Jumalat või vähemalt tema “toimemehhanisme” maailmas mõne sellise suhteliselt keerulise füüsikateooria kaudu, tähendaks see taas põhjendamatu väljumist teoloogia piiridest ja uue “mütoloogia” tekitamist.) Just sellepärast ei suuda Hawkingi hüpoteesi ümber lükata teoloogilisi väiteid selle kohta, et maailm siiski ON loodud. Jumal kui kõigele olemasolevale mõtte andja peab olema universaalsem igast muust mõeldavast reaalsusest ja saab seetõttu alati olla igasuguse kirjeldatava reaalsuse, ka imaginaaraja “taga” ehk sellest veelgi universaalsem. Ta peab olema universaalsem ka iseendast, sest vastasel korral oleks vähemalt teoreetiliselt võimalik esitada täielik jumalakirjeldus. See aga muudaks Jumala üheks osaks vähemalt põhimõtteliselt piiritletavast ehk loodud maailmast. Sel juhul ei saaks Jumal olla seda maailma tervikuna hõlmav tähenduskontekst ja Ta ei oleks see Jumal, kellest me siin räägime.

Järelilikult ei saa kristluses vaadeldav Jumal puhtloogiliselt olla kreekalik muutumatu ja absoluutne olend, vaid pigem tuleks teda kirjeldada kui pidevalt uuenevat ja just tänu sellele uuenemisele universaalset olendit. Samas tuleb isegi selliste kirjelduste puhul alati meeles hoida, et juba nende tekkimise hetkel on Jumal saanud veelgi hõlmavamaks, nii et see kirjeldus võib küll puutuda *Jumalasse*, aga rangelt võttes ei kirjelda see enam *Jumalat*. Sel-

le esmapilgul kummalise väite vastuolulisus kaob aga kohe, kui me ei kujutle Jumalat enam klassikalise ja tervikliku absoluutse substantsi kontseptsiooni valguses, vaid lähtume kristlusele eripärasest kolmainuõpetusest. Kui me mõtleme Jumalast kui kolmest erinevast ja iseseisvast persoonist moodustuvast tervikust, siis ei ole raske kujutleda Jumalat loova ja pidevalt uuenevana, sest loovus ja uuenemine käivad alati kaasas kõikide vabade persooneide suhetega. Igasuguse loominguilise protsessi uued etapid on aga vähemalt teatud mõttes transtsendentsed kõikide varasemate etapide suhtes, sest nad sisaldavad uusi kogemusi ja uusi teadmisi.

Sellelt aluselt võib väita, et kuigi Jumala transtsendentsus on meile tõsiseks takistuseks Tema kohta informatsiooni hankimisel, on see ometi igasuguse tõsiseltvõetava eshatoloogia aluseks. Kahkümnendal sajandil on seoses mütoloogilise teoloogia kokkuvõttega sageli püütud anda eshatoloogilistele kontseptsioonidele uut ja "maisemat" sisu. Nii näiteks on Ladina-Ameerika vabastusteoloogias püütud väita, et jumalariik saab teoks siis, kui maa peal luuakse tõeline "vabadus ja võrdsus" (Gutierrez 1988: 91). Kuid nii see väide kui usk, et kunagi paneb Jumal oma väljavalitud elama sellelesamale Maale, kuigi "uueks tehtud" kujul, peab kuidagi lahendama universumi paratamatu lõpu probleemi. Isegi kui oletada, et ajal, mil Päikese energiavarud lõppema hakkavad, on inimkond piisavalt arenenud, et mõnele teisele sobivale planeedile "kolida", siis viimselt ei ole ikkagi võimalik pääseda termodünaamika teise seaduse eest: ühel hetkel saab energia, mis on vajalik sedavõrd kompleksse ja korrastatud süsteemi tekitamiseks nagu elu, lihtsalt otsa.

Fundamentalistlik lähenemine võiks sel kohal apelleerida Jumala kõikkvälisusele ja väita, et küll Tema muudab looduseadusi, kui seda peaks vaja olema. Käesoleva käsitluse raamides tuleks siiski piirduda vaid viitega sellele perspektiivile, mis meile avaneb, kui tunnistame Jumala absoluutset universaalsust ehk võimet transtsendeeruda kõigest, mis on lõplik ja fikseeritud. See tähendab, et Jumala jaoks on mõeldamatu selline olukord, kus puuduks liikumine ja uuenemine. Eeldades nüüd, et loomises on Jumal andnud maailmale teatud koha selles pideva uuenemise protsessis, milles seisneb Tema enese kolmainsuslik olemus, on meil piisavalt alust lootusrikkaks tulevikku vaatamiseks, mis juongi kristliku eshatoloogia põhisisu. Maailmal on oma suhte kau-

du Jumalaga võimalik transtsendeeruda universumi minevikus ja olevikus fikseeritud struktuuridest ja pidevalt püüelda millegi uue ja seniolematu esiletoomise poole. See ei tähenda juba olemasolevate seaduspärade ja reaalsuste "imepäras" muutmist, vaid pigem nende hõlmamist laiemate seaduspärade ja reaalsuste konteksti umbes samamoodi, nagu Newtoni maailmapilt hõlmati relatiivsusteooria ja kvantfüüsika kujutlustesse maailma ehitusest. Maailma pideva uuenemise ja inimese taipamisvõime pideva kasvu eeldamise korral omandab seega iga uus päev ja isegi iga uus sekund maailma ajaloos eshatoloogilise väärtuse, mida Jeesus omal ajal kirjeldas sõnadega: "Aeg on täis ja Jumala riik on lähedal" (Mk 1, 15).

3. Kolmainus Looja

Kujutlust jumalikust Kolmainsusest võib kahtlemata pidada üheks kristliku traditsiooni kõige iseloomulikumaks jooneks, mis eristab seda kõikidest teistest religioonidest. Muidugi näib sageli, et Kolmainsusest rääkimine seostub kaalukate probleemidega eeskätt seetõttu, et kui me juba Jumalast kui kõige universaalsemast reaalsusest saame rääkida üksnes väga ettevaatlikult, kuna me ei saa kunagi selle reaalsuse kohta väita midagi, millest see reaalsus juba selle väite esitamise hetkel ei transtsendeeruks, siis peaks Kolmainsusest rääkimine olema tungimine lausa Jumala "anatomiasse", mis on meile täiesti kättesaamatu. Samas tundub, et mitte kogu kristlik traditsioon ei räägi sellise tõlgenduse kasuks.

Eelnevalt esitatud väide, et Jumal kui kõike mõtestav reaalsus transtsendeerub oma pideva uuenemise käigus isegi isendast, haakub üllatavalt orgaaniliselt kristliku kolmainuõpetusega. Kolmainuõpetus tekkis vanas kirikus selgitusena ajaloos kogetud Jumala päästvate tegude eripalgelisusele. Jeesusega toimunud sündmuste üle järele mõeldes sai kristlastele üha selgemaks, et see Jumal, keda nad olid kogenud, on äärmiselt erinev neile seni tuntud hellenistlikust Absoluudist. Kauge ja muutumatu alprintsipi asendus lähedase, suhtumisi ja hoiakuid omava ja isegi kannatava persooniga. Kolmainuõpetus on geniaalne leid, mis võimaldab samaaegselt kirjeldada nii Jumala transtsendentset universaalsust kui Tema immanentset partikulaarsust.

Kolmainuõpetuse nurgakiviks sai evangelist Johannese teoloogia, mille kohaselt inimene Jeesus oli igavese jumaliku Tarkuse (λογος) inkarnatsioon maailmas. Sellelt aluselt arendas Aleksandria Origenes välja kujutluse *logos'*est kui tajumatu ja taibatamatu Jumal-Isa vahendajast maailmale. *Logos*-Kristus on tema meelest otsekui Jumal-Isa vähendatud koopia (Origenes 1997: 1.2.8). Seda vaadet täiendasid hiljem veel Athanasios ja nn kolm kapadooklast (Basileios Suur, Gregorios Nazianzist ja Gregorios Nyssast), kes lõid kujutluse kolmest iseseisvast jumalikust hüpostaasist, mille omavahel eristatavad, kuid üksteisele suunatud suhted manifesteerivad nende ühtsust (Jenson 1982: 88).

Tuleb rõhutada, et Kolmainsusest rääkimine selle õpetuse algusaegadel oli mõeldud pigem selgitusena ajaloos kogetud reaalsustele kui tungimisena Jumala sisemusse. Kolmainuõpetus oli üksnes kaardiks, millel asetsev teede muster osutas linnale kaardi serva taga (Kaufman 1972: 97). Sellegipoolest eeldab nüüdisaja teoloogia, et kolmainuõpetus tõepoolest peegeldab Jumala tegelikku reaalsust, sest see väljendab ühtaegu nii Jumala ülimalt maailmale suunatust kui Tema transtsendentsust maailma suhtes. Kristus kui Jumala tõeline ilmutus näitab meile tõelist Jumalat, veelgi enam, see ilmutus peab olema identne Ilmutaja enesega (Barth 1947: 312). Samale asjaolule on klassikaliseks saanud formuleeringus viidanud Karl Rahner: "ökonoomiline (maailmas ilmunud) Triniteet on ühtlasi immanentne (jumalasisene) Triniteet ja vastupidi" (Rahner 1967: 328). Kui see väide kehtib, siis on inkarnatsioon ja sellest tulenev maailmasisus lahutamatuks osaks Jumalast ja maailm koos Kristusega on saanud üheks osapooleks Kolmainsuse sisestes suhetes!

Kolmainsuse maailmasuhte ülekandmine Kolmainsuse enese sisse on tingitud veendumusest, et ühelgi jumalikul isikul ei ole jumalikke omadusi temast enesest tulenevalt, vaid ta saab need osaduses teistega ja pühendumises neile. Jumalikkus, mis käesoleva arutluskäigu kontekstis tähendab eelkõige universaalsust või kõikemõtestavust, on Kolmainsuse liikmete koosseksistentsi viis. See on teatud mõttes nende kolme ühine igavene *tegu*, mille ainsus ja absoluutne vastastikkus on aluseks kõnelemisele ühest Jumalast. Vastavalt kapadooklaste teooriale on persoonid loogiliselt primaarsed nende jagatud jumalikkuse suhtes. Just seetõttu on iga Kolmainsuse liige üksikult suhteliselt hõlpsasti kirjeldatav

ja just seetõttu võib kristlik traditsioon tunnistada Kristust ühtaegu inimese ja Jumalana. Kristuse panus Kolmainsuse eksistentsi on tema inimlikkus (või pigem ilmlikkus üldse), mistõttu ta on tõeline Jumal just seeläbi, et ta ei ole midagi muud kui inimene. Kristuse *tegu* Kolmainsuse ühises teos on inimeseksolemine, inimesena suremine ja inimesena surnuist üles tõusmine ning tema jumalikkus tuleneb sellest, et tema tegu moodustab ühe osa kogu Kolmainsuse olemust konstitueerivast jumalikust teost või *sündmusest* (Moltmann 1972: 234). Tänu seesugusele käsitlusele, mille järgi Jumala eksistents ei ole ühe absoluutse olendi eksistents, vaid on kolme hüpostaasi kooseksistents, on võimalik kolmainsat Jumalat nimetada pidevalt uuenevaks ja universaalseks.

Eelkirjeldatud arusaamast kolmainsa Jumala kohta ei ole raske tuletada siinse arutluskäigu jaoks põhjaneva tähtsusega järeldusi. Jumala inkarnatsioon maailma on kristliku loomisõpetuse ja eshatoloogia võtmeks. Wolfhart Pannenbergi järgides võib väita, et loomissümbol väljendab Jumala ja konkreetsemalt Kristuse poolt maailmale avatud võimalust saada kaasa haaratud Kolmainsuse osadusse. Selle võimaluse realiseerimine ongi loodud maailma olemasolu mõte ja eshatoloogiline eesmärk — saada kaasaatud sellesse kolmainsuslikku protsessi, mille mõistmise võtmeks on Kristus ning mis viimselt leiab aset Jumal-Isa ülistamiseks ja kiitmiseks “Poja poolt Pühas Vaimus” (Pannenberg 1994: 57).⁴

Senise arutluskäigu kokkuvõtteks võib öelda, et nüüdisaegne kristlik eshatoloogia mõtestab maailma eksistentsi loomissümbolisse kätketud lootuse kaudu, mille peamiseks elemendiks on personaalne osadus kõike määratleva ehk universaalse Jumala ja pidevalt uueneva maailma vahel.

Kui Jumal lõi maailma oma (isiksuslikest) huvidest lähtuvalt ja tegutseb selles providentsiaalselt nende huvide teokstegemise nimel, siis tuleb ajaloo viimset eesmärki, kus Jumal on “kõik kõiges” (1 Ko 15, 28), mõista samuti isiksuslikult. Sellelt vaatekohalt on mõistuspärane järeldada, et lõpp hõlmab personaalse koosluse loomist ja alalhoidmist. See oleks sellise olukorra realiseerumine, kus ühelt poolt on ületatud need jõud, mis inimlikes situatsioonides lõhuvad

⁴“Ja see linn saab mulle rõõmunimeks, kiituseks ning ehteks kõigi maa rahvaste ees, kes kuulevad kõigest heast, mida ma neile teen; siis nad kardavad ja värisevad kõige selle hea ja kõige selle õnne pärast, mida ma temale annan!” (Jr 33, 9.)

isiksuslikkust — patt, süü, vihkamine ja teised, ning kus teisalt on neutraliseeritud ja positiivselt mõtestatud selle ilmne mõtetus ja isegi laastav mõju, mis praegu näib olevat tohtu ebaisiksuslik universum. (Kaufman 1978: 320.)

II. LOODU

1. "Imekaunis maailm"

"Ja Jumal vaatas kõike, mis Ta oli teinud, ja vaata, see oli väga hea!" (1 Mo 1, 31.) Kristlik teoloogia on aastasadade vältel järjekindlalt toonitanud Jumala loomistöö täielikku "headust", mida võib mõista ka kui loodud maailma "meeldivust" või sobivust Jumalale Tema kavatsuste teostamiseks. Gordon Kaufman seab headuse mõistet järgnevalt: "See tähendab, et mitte midagi eksisteerivat, kuivõrd see olemas on, ei saa pidada kurjaks; oma eksistentsist tulenevalt on kõik ilma erandita hea. Pidada midagi *kurjaks loomu poolest* on manihheistlik hereesia, millega viimselt kaasneb fundamentaalne dualism" (Kaufman 1978: 295). Just dualismi vältimine ja seeläbi ainujumala kõikvaelisuse rõhutamine on nendeks põhjusteks, miks Jumala loodud maailma on peetud täielikult heaks. Vastasel korral peaksime eeldama, et transtsendentses reaalsuses eksisteerib lisaks Jumalale veel mingi jõud, mis ei saa oma eksistentsi mõtet Temalt, kuid sel juhul jällegi ei oleks Jumal "kõike mõtestav reaalsus" ja seega mitte see Jumal, kellest räägib kristlik traditsioon.

Kui me arvestame esimeses osas püstitatud hüpoteesi, et Jumala eesmärk loomises oli loodud maailma haaramine personaalsesse osadusse, siis seostub loodu "headus" eelkõige selle potentsiaaliga aidata kaasa selle osaduse arenemisele ja selles osaleda. Ning kui on tõene see, et kogu loodud reaalsus on Jumala jaoks "hea", siis täidab kõik, mis üleüldse eksisteerib, teatud funktsiooni ka Jumala osadusliku reaalsuse juures. Võib isegi olla, et selle funktsiooni täitmine ise on vähemalt mõningate kui mitte kõikide maailmaterviku osade jaoks ühtlasi tegelik osalemine uues Jumala reaalsuses. See oleks üsna tõepärane, sest osadust saab tunduvalt paremini kirjeldada ühise tegutsemise ehk protsessina kui fikseeritud eesmärgi ehk seisundina.

Sellegipoolest põhjustab eeltoodud väide loendamatu probleeme niipea, kui me püüame küsida, milline roll on ühel või teisel konkreetsel nähtusel või objektil selles üldises skeemis ning mida tähendab selles kontekstis eshatoloogiaga lahutamatu seotud kohtumõistmise metafoor. Kui me tõlgendame maailmaterviku mõtet osaduse poole püüdlamise protsessina, siis on võimalik oletada, et mitte kõik maailmas leiduv ei ole võimaline osaduslikuks eluks. Seega võib kohtumõistmise metafoor käia just nende reaalsuse osade kohta, mis ei suuda eksisteerida osaduses või koguni tegutsevad selle vastu. Vanem kristlik traditsioon on sedasama mõtet väljendanud kujutluses suurest lõpuaegsest lahingust, kus alistatakse ja hävitatakse kõik kurjuse väed. Samas võib muidugi küsida, kas eelnevalt suhteliselt laiapiirilisel defineeritud osaduslikkus ei võiks hõlmata kogu reaalsustervikut, mis viitaks Origenese õpetusele *apokatastasis*'est — kõikide pääsemisest.

Traditsioon hülgas Origenese õpetuse peamiselt seetõttu, et ta hetki rõhutada korrupsiooni ja patu universaalsust ning seega muuta kristlaseks olemine eksistentsiaalselt möödapääsmatuks. Eeldati, et patt suudab kaotada kõik loomisest tulenevad seosed Jumalaga. Siinses arutluskäigus tähendaks see, et eksisteerib võimalus, et mõni osa loodud maailmast tegutseb osaduse vastu ja on ennast seega Jumala tulevikulisest reaalsusest välja arvanud, jäädes nii paratamatult osaks üksnes fikseeritud ja muutumisvõimetust minvikulisest reaalsusest. Samas puuduvad meil ilmselt piisavad vahendid, et seda ühe- või teiselaadset kuuluvust igal üksikjuhul kindlaks teha. Seetõttu tundub kõige sobivam vahend antud olukorra kirjeldamiseks olevat Hans Urs von Balthasari n-ö kompromisskäsitus. Ühelt poolt võib von Balthasarile toetudes mõõnda, et kogu reaalsus tõepoolest ei jõua osaduseni ja kaotab oma väärtuse tulevikku silmas pidades. Teisalt usub von Balthasar, et meil on isegi sel juhul põhjust loota Jumala armastuse peale.

Ma ei taha vaielda vastu kellelegi, kes kristlasena ei suuda olla õnnelik muul viisil kui keelates meile meie lootuse universaalsust, nii et ta saaks olla kindel oma täielikus pörgus: lõppeks oli see vaade omane paljudele olulistele teoloogidele, eriti Augustinuse järgijate hulgast. Kuid vastutasuks soovin ma, et meil oleks lubatud loota, et Jumala lunastustöö loodud maailma heaks läheb korda. Kindlust ei ole võimalik saavutada, aga lootust saab põhjendada. (Von Balthasar 1988: 187.)

2. Loodud maailma "iseseisvus"

Üks olulisemaid muudatusi, mille tõi üldises teadvuses kaasa uusaegsete loodusteaduste esiletõus, oli universumi vaatlemine sõltumatu ja iseseisvana. Maailmas toimuvate protsesside seletamiseks ei olnud enam vaja pöörduda "üleloomulike" jõudude poole, kuna üksteise järel said selgeks kõikide seni müstilistena tundunud loodusnähtuste toimemehhanismid ja põhjused. Kuigi pärast Newtonit on füüsikas toimunud mitmeid "teooriarevolutsioone" ja maailma käsitlemine suhteliselt lihtsa ja objektiivselt jälgitava mehhanismina ei ole relatiivsusteooria ja kvantfüüsika ajastul enam võimalik, on see uusaegne põhihoiak siiski jäänud muutumatuks. Isegi Hawkingi hüpotees imaginaarajast, mida võiks peaaegu nimetada "füüsikaliseks metafüüsikaks", kinnitab sisuliselt sedasama — universumis ei juhita ühtegi sündmust ega nähtust "väljastpoolt", teda ei looda ega hävitata; ta lihtsalt ON (Hawking 1993: 656).

Samasugune maailmasisestele põhjustele tuginev nähtuste selgitamise viis sai aja jooksul määravaks ja tõestas oma kehtivust peale füüsika ja kosmoloogia ka kõigis teistes teadusvaldkondades. Bioloogias näiteks leidis see väga ereda ja mütoloogilise maailmavaate jaoks ääretult problemaatilise väljenduse evolutsiooniteoorias. Ühel hetkel ei olnud enam vaja appi võtta Jumalat, et seletada eri liikide teket, sest leiti, et liikide teket ja evolutsiooni juhtivaks jõuks ei ole kellegi või millegi poolt ette määratud plaan, vaid lihtsalt juhus. Juba ühe liigi ühe põlvkonna sees esineb tohutult palju pisikesi defekte ja mutatsioone, kuid valdaval enamikul nendest ei ole isendi ellujäämise seisukohalt mingit tähtsust või nad on koguni kahjulikud. Nendega võrreldes on kaduvväike selliste mutatsioonide arv, mis "juhtuvad" täpselt õigel ajal, õigest tingimustes ning kanduvad seetõttu üle geneetilisse "mällu", parandades liigi ellujäämisvõimet oma keskkonnas (Hazen, Trefil 1991: 250).

Pole raske kujutleda peavalu, mida asjade selline käik on teoloogidele põhjustanud. Varem võis suurema kaalutlemiseta väita, et Jumal laseb Päikesel tõusta ja loojuda, loodusseadustel kehtida, on loonud inimesed, loomad, taimed jne, kuid nüüd pidi Jumal paratamatult inimesi ümbritsevast konkreetsest maailmast tagasi tõmbuma, jäädes parimal juhul deistlikuks "algtouke" andjaks või

teoreetiliseks konstruktsiooniks, millega põhjendati abstraktseid filosoofilisi teooriaid. Päris kindlasti läks siin kaduma suur osa kristliku usu elujõust ning see ei taastu enne, kui teoloogial õnnestub ka tänapäeva maailmas veenvalt näidata, et Jumal kõigest hoolimata on mingil moel seotud iga "puu, põõsa ja rohuliblega", mida me endi ümber näeme.

Võib väita, et praegusaja teoloogia on seda eesmärki endale üha selgemalt teadvustamas ja esitatud on mitmeid huvitavaid teooriaid. Nii näiteks on käesoleva arutluskäigu valguses võimalik anda uus tõlgendus evolutsiooni puudutavatele probleemidele.

Vastavalt Pannenbergi hüpoteesile on maailma olemasolu esmane mõte saada kaasa haaratud Kolmainuse isikute dünaamiliste suhete rajatud ja seega alati avatud tulevikuga osadusse. Sellest eeldusest lähtudes võib evolutsiooni käsitada kui üht osaduse kasvamisele suunatud ja seega Jumala põhieesmärgile kaasa aitavat protsessi, mis on "kodeeritud" maailmas toimuvate protsesside välisesse "sõltumatusesse". Sest kuigi evolutsioonis kitsalt vaadatuna leiab aset väga palju juhuslikke, kasutuid ja ettearvamatuid mutatsioone, on kaugemas perspektiivis iga "kasuliku" mutatsiooni tulemus alati üks ja seesama. Iga kasulik mutatsioon toob kaasa subjekti ja teda ümbritseva keskkonna tihedama seotuse. Seega muutub isend seda seotumaks teda ümbritseva keskkonnaga, mida enam spetsiifilisi tunnuseid ta omandab. Inimese elutegevust ümbritsev keskkond on vaieldamatult märksa komplekssem kui näiteks vihmaussi elukeskkond.

Seda evolutsioonis kasvavat seotust keskkonnaga ei ole raske tõlgendada osaduslikkuse kasvuna, sest oma põhialuselt on osadus koos toimimine. Mõnevõrra teistsugust lähenemisviisi kasutades on samasuguse järelduse teinud mitmed praegusaja teoloogid.⁵ Samas ei saa väita, nagu tundub tegevat Teilhard de Chardin, et me jõuame jumalariiki üksnes maailmas toimiva evolutsiooni-protsessi läbi:

Universumis toimub protsess. . . , mida on kõige parem võrrelda raseduse ja sünniga; selle vaimse reaalsuse sünniga, mida kujundavad hinged ja materiaalne reaalsus, mida nende eksistents vajab. Vaevaliselt, läbi inimkonna tegevuse ja tänu sellele, kujundatakse ja

⁵Vt näiteks Pannenberg 1993: 50–147; Ratzinger 1988: 191–194; Smart, Konstantine 1991: 235–248.

puhastatakse uut maad ning see on omandamas piirjooni ja selgust. (Teilhard de Chardin 1965: 93.)

Loodud maailmal, nii nagu me seda praegu tunneme, on omad piirid ja maailmasiseste suhete kompleksisuse kasv on võimalik üksnes järjest suureneva energiakasutuse arvel (Murphy 1991: 336). Teatud mõõndustega võiks öelda, et termodünaamika teine seadus osutab piirile evolutsiooni võimaluste ja Jumala kolmainsuslikul universaalsusel tugineva lootuse vahel. Sest evolutsioon saab olla ikkagi ainult osa sellest ülikomplekssest skeemist, milles nii maailmal kui Jumalal on täita oma kindel roll ning mille kaudu nad mõlemad lähevad vastu oma ühisele tulevikule ja millele nad ka ühiselt kuju annavad.

“Viimnepäev”, “maailmalõpp”, “liha ülestõusmine” on taas kujundid selle protsessi lõpu tähistamiseks, mis jällegi saab teostuda üksnes väljastpoolt, millegi kvalitatiivselt uue ja erineva lavaleastumise kaudu, kuid mis ometi on vastavuses kosmilises olendis endas peituvat “tendentsiga”. (Ratzinger 1988: 191–192.)

3. Loodud maailma personaalne ja impersonaalne tulevik

Kindlasti on lugeja märganud käesolevas arutluskäigus esinevat mõnevõrra üldist terminoloogiat ja eeskätt mõiste “maailmatervik” kasutamist isegi seal, kus eeldatavasti võiks rääkida konkreetset kas inimestest, loomadest või esemetest, objektidest. Esmane põhjus selleks oli muidugi see, et me ei tea veel, milliseks kujuneb meie tulevane osadus Jumala ja üksteisega, ning seetõttu oleks liigne julgus lubada seda näiteks ainult inimestele, kes tegelikult moodustavad ju ääretult tühise osa kogu loodud maailmast. Kuid lisaks näib, et ülal esitatud arutus koguni viitab sellele, et kogu loodud maailm osaleb Jumala loomisplaani teostamisel ja selle osalemise kaudu on kaasatud eshatoloogilisse osadusse. Sellegipoolest vajab veel selgitamist, kuidas suhestub impersonaalne osa maailmast personaalsega eshatoloogilisest perspektiivist, sest “isiksuslikkus” ja vaba otsustusvõime, mida parimagi tahtmise juures on raske omistada kogu loodud maailmale, mängivad eshatoloogilises reaalsuses olulist rolli (kuigi vahest mitte sedavõrd erilisel, nagu arvas Kaufman).

Kristlik eshatoloogia on pahatihti olnud huvitatud üksnes inimeste saatusest, unustades näiteks apostel Pauluse sõnad, et “ka

loodus ise vabastatakse kord kõdunemise orjusest Jumala laste kirkuse vabadusse” (Rm 8, 21). Loomulikult on peaaegjalikult inimestele pühendumisel kaalukaid põhjendusi. Hetkel näib tõepoolest, et inimesed on ainsad olendid, kes on võimelised kogema loodud maailmas valitsevaid seoseid töötusena Jumala eshatoloogilisest reaalsusest. Veelgi enam, inimesed on ka ainsad, kes suudavad teadlike otsustuste ja tegude abil endi vahel valitsevaid seoseid ja osaduslikkust suurendada. Ning lõpuks tuleb tunnistada, et kui Jumala kolmainsuslikul osadusel tõepoolest on isiksuslik aspekt, on meie võimalus selle osaduse erinevate “hüvede” nägemiseks ja neist osasaamiseks suurem kui ühelgi teisel tuntud olendil. Teisalt on meil selle tõttu ka suurem vastutus, sest meie oma tahtevabaduse tõttu oleme kõige enam võimelised tegutsema vastu eshatoloogilisele osadusele ja seega nõuab meie kaasamine sellesse osadusse Jumalalt kõige suuremat “pingutust”.

Samas ei välista asjaolu, et inimesed saavad osa kolmainsusliku osaduse mõnest sellisest aspektist, millest ülejäänud loodud maailma osad midagi ei tea, ka kogu ülejäänud maailma hõlmamist sellesse osadusse. Ei ole raske oletada, et Looja reaalsus on piisavalt avar ja mitmetahuline, et seal oleks mõtestatud koht igale loodud olendile ja nähtusele.

Peale selle on ilmselt kasulik meenutada, et tegelikult võlgne meie kui evolutsiooni viimased “produktid” oma eksistentsi eest tänu kogu eelnevale universumi ajaloole. Oleme selles mõttes osaks ühest suurest protsessist, mistõttu Descartes’ile süüks pandud uusaegne inimese ja maailma vastandamine tundub praegu juba lapsikult kitsarinnaline. Samal põhjusel tundub teoloogiliselt põhjendamatu väita, nagu loonuks Jumal maailma kogu selle suuruses, ilus ja mitmekesisuses ainult selleks, et inimesed lõpuks Teda mõistaksid. Pigem tuleb maailma Jumala eshatoloogilise tuleviku valguses vaadelda kas mittetemporaalselt kui üht sündmust või temporaalselt kui üht protsessi, mille kõik osad on Jumala jaoks võrdset tähtsust ja mõtestatud.

Kristlikust traditsioonist seostub selle temaatikaga tulevase ihu ülestõusmise kujund. Sest kui ühelt poolt on iga materiaalne objekt juba tänu oma eksistentsile kaasa haaratud Jumala plaani ja teisalt on isiksuslik eksistents mõeldamatu ilma seda ümbritseva materiaalse keskkonnata, siis on loogiline järeldada, et eshatoloogiline reaalsus peab kasvõi meie endi pärast mingil kombel

sisaldama ka meie materiaalset maailma. Põhimõtteliselt ei rajane ju ühegi inimese isiksuslikkus ja identiteet isegi mitte ainult tema enese kehal, vaid laiemalt ka teda ümbritseval keskkonnal ja veelgi laiemalt kogu universumi ajalool.

Poeetiliselt väljendudes on terve universum meie ihu, mida me üksteisega jagame, ning selles meie oskuses ja tahtes jagada oma ühist universumit nii, et sellest kasvaks meievaheline seotus ja usaldus, peitub meie, inimeste jaoks Jumala pidevalt uueneva osaduse võti. Just selles mõttes on "Jumala riik lähedal", sest see on igal pool seal, kus me oma vabadust, teadmisi ja teadliku tegutsemise võimet kasutades suhtume meid ümbritsevasse maailma, Jumalasse ja oma kaasinimestesse kui nendesse, kellega koos me jätkame loomistööd ja ühtlasi toome lähemale uut loomist. "Sest loodus ootab pikisilmi Jumala laste ilmumist." (Rm 8, 19.)

Kirjandus

- Balthasar, Hans Urs von 1988. *Dare We Hope 'That All Men Be Saved'?* Transl. by David Kipp and Lothar Krauth. San Francisco: Ignatius
- Barth, Karl 1947. *Kirchliche Dogmatik I/1: Die Lehre vom Wort Gottes*. Zürich: Evangelischer Verlag A. G. Zollikon
- Gutiérrez, Gustavo 1988. *A Theology of Liberation*. Transl. and ed. by Sister Caridad Inda and John Egelson. New York: Orbis
- Hawking, Stephen 1993. Aja lühilugu: Suurest Paugust mustade aukudeni. IV. Tõlkinud Ene-Reet Soovik. — *Akadeemia*, nr 3 (48), lk 637–669
- Hazen, Robert M., James Trefil 1991. *Science Matters: Achieving Scientific Literacy*. New York: Anchor
- Heisenberg, Werner 1958. *Physics and Philosophy*. New York: Harper & Brothers
- Jenson, Robert 1982. *Triune Identity: God According to the Gospel*. Philadelphia: Fortress Press
- Kaufman, Gordon D. 1972. *God the Problem*. Cambridge: Harvard University Press
- Kaufman, Gordon D. 1978. *Systematic Theology: A Historicist Perspective*. New York: Charles Scribner's Sons
- Moltmann Jürgen 1972. *Der gekreuzigte Gott: Das Kreuz Christi als Grund und Kritik christlicher Theologie*. Gütersloh: Chr. Kaiser / Gütersloher Verlagshaus

- Murphy, George L. 1991. Time, Thermodynamics, and Theology. — *Zygon*. Vol. 26, pp. 359–372
- Origenes 1997. De principiis. — *The Early Church Fathers*. Vol. 4. Christian Classics Ethereal Library: <http://ccel.wheaton.edu/fathers>
- Pannenberg, Wolfhart 1967. Die Offenbarung Gottes in Jesus von Nazareth. — *Neuland in der Theologie, Band III: Theologie als Geschichte*. Hrsg. von James M. Robinson und John B. Cobb, Jr. Zürich: Zwingli
- Pannenberg, Wolfhart 1993. *Toward a Theology of Nature*. Ed. by Ted Peters. Louisville: Westminster / John Knox
- Pannenberg, Wolfhart 1994. *Systematic Theology*. Vol. 2. Transl. by Geoffrey W. Bromiley. Grand Rapids: William B. Eerdmans
- Rahner, Karl 1967. Der dreifaltige Gott als transzendenter Grund der Heilsgeschichte. — *Mysterium Salutis: Grundriss heilsgeschichtlicher Dogmatik*. Bd. 2. Hrsg. von Johannes Feiner und Magnus Löhrer. Einsiedeln: Benziger
- Ratzinger, Joseph 1988. *Eschatology: Death and Eternal Life*. Transl. by Michael Waldstein. Washington: Catholic University
- Smart, Ninian, Steven Konstantine 1991. *Christian Systematic Theology in a World Context*. Minneapolis: Fortress
- Teilhard de Chardin, Pierre 1965. *Hymn of the Universe*. New York: Harper & Row

ALAR HELSTEIN (sünd. 1973) lõpetas TÜ usuteaduskonna 1995. a, teoloogiamagister 1998. 1995–1996 täiendanud end USAs Gettysburgi Luterliku Seminari juures. *Akadeemiale tõlkinud* A. Toivaneni artikli “Arheoloogia ja Uus Testament: Dekapolise näide” (1995, nr 6, lk 1163–1184).

IKOONI OLEMUSEST JA MAALIMISEST

Küllli Erikson

Eesti Entsüklopeedias (III kd, lk 564) on ikoon (kr εικον) defineeritud järgmiselt: “Pühapilt, Jeesuse Kristuse, jumalaema, pühaks peetavate piiblitegelaste ja pühakute kultuseotstarbeline kujutis — tavaliselt tahvelmaal, harvemini reljeef, omane õigeusule; pole kirikliku tõekspidamise järgi pelk kujutis ega sümbol, vaid teeb kujutatu vaatajale maagiliselt ja müstiliselt juuresolevaks. Arenenud hilisantiigi portreemaalist, sai kultuslikuks 2.–3. saj., allutati aja jooksul ülesehitust ja kujutusviisi (frontaalne) määravaile ikonograafiareegleile. [---]”

Ikoon kui nähtus on kõrvalseisjale alati küsimusi tekitanud. Kui on rahuldatud huvi ikoonil kujutatu vastu ja saadud pisut aimu selle maaliliigi tehnilisest küljest, hakkab huvilist järjest enam vaevama soov saada teada, mis on see, mis teeb ikooni eriliseks, mida ikoon tegelikult endast kujutab, milliste reeglite kohaselt ta valmib ja kuidas on siiski lood “kujutatu maagilise juuresolemisega”. Siinse kirjutisega olen püüdnud neile küsimustele pisut valgust heita. Ajaloo käigus on ikoonile ja selle maalijale esitatavad nõuded mõnevõrra muutunud, teatud mõttes kaasajastunud. Artiklit kirjutades pidasin aga eelkõige silmas ikoonimaali traditsiooni, mida järgiti Bütsantsis ja Vana-Venes ning hiljem, 17. sajandil Venemaal toimunud kirikulõhest kuni tänase päevani, vanausuliste juures. Ekskurssi alustaksin pilguheiduga kanoonilise kunsti maailma, et hakatuseks tuua välja sellise kunsti (mille esindajaks on ikoon) eripära.

1. KANOONILISE KUNSTI TOIMEMEHHANISM

Informatiivseks peetakse sellist sõnumit, mida saaja ei suuda täielikult ette aimata. Kui sõnum on täiesti etteaimatav, puudub tal informatiivne väärtus (Bernstein 1990: 125). Kanoonilisi kunsti-teoseid aga luuakse muutumatute reeglite järgi, nii et tulemused on enam või vähem stereotüüpsed. Eeltoodud definitsiooni kohaselt puudub neis teostes informatiivsus ning see võib tekitada küsimuse: mis eesmärgil neid üldse luuakse? Samas on kanooniline kunst domineerinud ajastutel, mis nii ajalisel kui ruumilisel on olnud ulatuslikud.

Kanooniline kunst on alati mõeldud realiseerima kontseptsiooni, mis eksisteerib väljaspool ja enne teda ning on seega olnud pigem info ärataja või meenutaja kui selle kandja rollis. Semiootiliselt tõlgendades ei sisaldu info sel juhul tekstis, vaid vajab oma ilmumiseks teksti kui välist mõjutajat (Lotman 1995: 245). Infohulk ei kasva mitte sõnumi, vaid selle saaja kaudu. Inimene asub sõnumi, antud juhul kunstiteose mõjul suhtlusse iseendaga. Kunstiteos toimib siin omamoodi ilmutina, mis sunnib esile tulema varjatud, ähmaseid vaimseid struktuure. Seega kutsub organiseeritud kanooniline sõnum vastuvõtjas esile enesetunnetuse, mis ongi info lisandumise allikaks saaja vaimses maailmas (Bernstein 1990: 126).

2. IKOON KUI KANOONILISE KUNSTI ESINDAJA

Bütsantsi ja vanavene kunsti esteetiliseks aluseks on uusplatonistlik maailmakäsitus. Selle kohaselt on Jumal ülimalt realsuseks, mille olemasolu on ainsaks võimaluseks kogu muu oleva eksisteerimisele. Kõik olemasolev on vahetult välja voolanud või kiiranud Jumalast, nii et ta sarnaneb peegeldusena oma algallika, Jumalaga.

Sellelt esteetiliselt aluselt lähtub ka ikooni kui nähtuse määratlemine, mida ammendavalt on teinud käesoleva sajandi alguse vene mõtleja, metafüüsilise traditsiooni esindaja Pavel Florenski. Florenski käsitlesega kattuvad üldjuhul ka teiste vastava teemaga hiljem tegelnute määratlused (J. Bobrov, V. Bõtškov, G. Wagner jt). Florenski järgi on ikooni ülesandeks meenutada vaatajale

ikoonil leiduva kujutise kaudu (образ) selle algkujutist (первообраз) (Florenski 1995: 68). Seega kannab ikoon endas vaimse ülenemise või avanemise võimalust, kuna tema eesmärgiks on tekitada vastuvõtja teadvuses vaimne nägemus. Ikoon on küll loodud materiaalsest vahendite abil, kuid tema ülesanne tõstab ta kõrgemale igapäevasest materiaalsest maailmast, seades ta üht-aegu maise ja vaimse kahe maailma, nähtava ja nähtamatu piirile. Seega võib ikooni nimetada transtsendentsuse tunnetatavaks analoogiks, mille nähtav struktuur peab avaldama kujutatava metafüüsilise olemuse. See eesmärk tingib ühelt poolt sümbolite kasutamise ja teisalt nende kasutamise muutumatuse fikseerimise ehk kaanoni.

Kaanoni funktsiooniks on kindlustada ühe ja sama idee väljendamist ühes ning samas märgisüsteemis (vormis). Kaanon garanteerib idee adekvaatse reprodutseerimise igal üksikul kujutamishul. Kuna kanooniline vorm on kujunenud pikaajalise inimkogemuse käigus, on see vabanenud juhuslikkusest. Seega, mida rangem on kaanon, seda puhtamalt väljendab ta üldinimlikke vaimseid vajadusi, mida olemuslikum on inimesele vaimne nägemine, seda vähem vaidlustatakse sellise puhta kaanoni vahendusel loodut, kuna see "toob vaimule nägemuse taevast algkujutist" (Florenski 1995: 83). Lakoonilisemalt väljendudes: ideede muutumatust saab väljendada vaid kindlas, sellele ideele omases vormis, kuna mitmekesisus võtab märkidelt nende konkreetsuse.

Wagner leiab aga, et kaanoni väljatöötamine polnud niivõrd põhjus kui tagajärg. Ta põhjendab seda järgmiselt. Kujutise, resp. sarnase kujutise puhul tuleb arvestada, et see ei tähenda koopiat. Poeg jäljendab Isa, kuid ei kopeeri teda, vaid on olemuslikult sarnane. Tuleb aga mõista, et ka sarnased kujutised ei pruugi olla päris sarnased ja teatud tingimustel võivad nad olla täiesti erinevad, kuna:

- 1) kujutis ei saa olla täielikult (olemuslikult) sarnane arhetüübiga juba seetõttu, et arhetüüp on igavene, kujutis aga kaduv;
- 2) arhetüüpi tunnetatakse individuaalselt ja see jätab kujutisele oma jälje;
- 3) täielik sarnasus muudaks kujutise lihalikuks, mis takistaks ikooni täitmast oma ülesannet.

Neil ja mõnedel teistel põhjustel töötati välja spirituaalne (s.t mitte päris sarnane) kujutis, mis on kinnistunud ikonograafilises kaanonis (Wagner 1987: 52).

On selge, et ikooni teoloogiline sõnum adresseeritakse vaataja emotsionaal-esteetilisele tasandile. Seega ei ole ikoonil iseisvat maagilist mõjujõudu, vaid kooskõlas kanoonilise kunsti toimemehhanismiga eksisteerib tema identsus prototüübiga vaataja jaoks ja tema kaudu. Metafüüsilise käsitluse kohaselt tingib kaanoni püsimise algkuju muutumatus. Inimlikus plaanis ei tohi aga unustada vajadust säilitada algkristlike sajandite traditsioone.

3. IKOONI FUNKTSIOONID

Eelkirjeldatud prototüübi vahendamist vaatajani ehk vaataja ülen-damist prototüübini võib pidada ikooni peamiseks funktsiooniks. Sellele lisanduvad aga mitmed muud rollid, mida on bütsantsi esteetikas (need kehtivad ka vanavene esteetikas) määratlenud kreeka mõtleja Johannes Damaskusest (u 675–enne 753. a).

Esmalt toob ka Johannes välja ikooni põhifunktsiooni — ülen-dava ehk anagoogilise (Ioann 1913: 351). Sellele järgnevad:

— ajalooline või meenutav roll, mis tuleneb sellest, et sakraal-kunsti temaatikas on oluline koht minevikusündmustel ja -isikutel, kellest mälestus sel moel hilisemate vaatajateni kandub (Ioann 1913: 352);

— ikooni roll austusesemena, kusjuures ei kummardata mitte ikooni kui materiaalset eset, vaid tema kaudu algkujutist, arhetüüpi (Ioann 1913: 354);¹

— didaktilis-informatiivne roll: tähendus, mis on kirjaoskajate jaoks raamatul, on kirjaoskamatute tarvis kunstilisel kujutisel (Ioann 1913: 357).

Lisaks toob Johannes välja veel ikooni funktsiooni vaimse energia kandjana (sellel rajanevad paljud legendid imettegevatest

¹Ikonoklastid väitsid, et Kristuse inimlikku ja jumalikku loomust ei saa lahutada, jumaliku loomuse kujutamine on aga kuritegu. Pildikummardamise taastas teoloogiline põhjendus, mille kohaselt piltidele saab osaks vaid austusavaldus, nende poole ei palvetata (Adam 1995: 164–165).

ikoonidest) ja viimaks ei unusta ta ka ikooni puhtdekoratiivset rolli kirikuinteriööri kaunistamisel (Ioann 1913: 357).

4. IKOON KUI SÜMBOL

Üheks olulisemaks sümbolismi apoloogeediks oli 5.–6. sajandi Bütsantsis Pseudo-Dionysios Areopagita, kelle teooria kohaselt asetab Jumal temas leiduva vaimse ja tunnetamatu inimeste jaoks tunnetatavasse vormi — sümbolitesse. Seega on neisse kätketud kogu tõe teispoosusest ning sümbolite ülesandeks on seda pühendatuile avada ning soovimatute silmade eest varjata. Kuna ikoonimaali üheks oluliseks lähtekohaks olev Pühakiri on paljuski edastatud sümbolitena, on sümbolil ka ikoonimaalis oluline osa. Rõhutatult allegooriliseks muutus maalikunst ikoonitüljargses Bütsantsis. Sügavama ristiusulise sõnumiga asuti varustama nii elusat kui elutut kujutatavat, kusjuures kujutatava sümboolsed alltekstid põimusid omavahel ja täiendasid üksteist. Samal ajal hakkasid ka kunsti vastuvõtjad otsima kujutatavas sügavamat tähendust, püüdes tõlgendada kõiki kujutatavaid detaile. Paljutähenduslik sümbol muutus bütsantslase teadmistepagasi lahutamatuks osaks (Bõtškov 1995: 31).

Vene keeles on vastavasisulise sõna “символ” kõrval kasutusel ka “знак” (‘märk’) ja “образ”. Viimase termini semantika on mitmekülgne. Olulisim on selle tähendus kunstilise kujutisena, seejärel aga kujutise või kujuna ikooni mõttes (Wagner 1986: 6–7). Wagner oletab, et 11. sajandi Kiievi-Venemaal oli sel sõnal mahukas tähendusvaru: sellega tähistati kujutist, välimust, figuuri, vormi, skeemi, olemust, märki, mudelit, maneerit; ilmselt pole põhjus mitte kohmakuses nende mõistete kreeka keelest vene keelde tõlkimisel, vaid pigem mõiste “образ” kui esteetilise kategooria spetsiifikas (Wagner 1986: 8).

Käesolevas alapeatükis tuleks selgitada juba ka teatud kujutamisevõtet, kuna selle põhjendus on teoloogiline ning see esineb ikooni sümbolistliku olemuse suhtes nii eelduse kui järelendusena. Nimelt kasutatakse ikoonil kujutatavate isikute nägude nimetamisel sõna “palg, pale” (vene k ‘лиц’). Kommentaarina olgu öeldud, et sama termini alla on varasematel aegadel mahutatud ka muud paljastatud kehaosad, milleks ikoonimaalis saavad olla

vaid labakäed ja -jalad. Vastuse küsimusele, miks just “pale”, annab oma traktaadis P. Florenski. Näo nimetamisel võib kasutada peamiselt kolme märksõna. Need on “nägu” (‘лицо’), “pale” (‘лик’) ja “lõust” (‘личина’). Florenski ongi oma selektuse rajanud nende kolme teatud mõttes sünonüümse märksõna olemuse analüüsimisele. “Nägu” kuulub igapäevase kogemuse juurde, see võrdub millegi ilmumisega, kuid seda just igapäevateadvusele. Nägu ise on reaalne ja objektiivne. Samas pole aga objektiivse ja subjektiivse vahekord selles selgelt väljendatud, mistõttu me alati ei tea, mida me reaalsuse pähe võtame. Sõnaga “pale” tähistatakse inimese näos leiduvat vaimsust, see on niisiis tema Jumala-sarnasuse avalduseks. Palge hingestatus pole saavutatud mitte väliste motiivide abil, vaid olemuslikkuse jõul. Kreeka keele tähistatakse “palet” sõnaga “ειδος”, “ιδεα” (tõlkes ‘idee’), millest tulenebki see, et pale väljendab inimese vaimuliku olemust. Viimane märksõna “lõust” on “palge” täielik vastand. Sõnaga “lõust”, “mask”, tähistatakse midagi, mis on näiliselt näo sarnane, kuid oma olemuselt teistsugune, tühi. Mask petab meid, tõotades midagi, mida ta ei sisalda. (Florenski 1995: 52–54.)

Inimese puhul väärib märkimist eelkõige see, mis temas on kaunist, üllast või püha, s.t omadused, mis kaasnevad just inimese Jumala-näolisusega. Seda enam on mõistetav ikoonidel kujutatavate pühakute vaimsuse ja rahuoleku edastamine. Need ei ole inimesed meie seast, reaalsusest, vaid vaimse algkujutise nähtav avaldus. Kunstiliselt väljendub see nägude kujutamises, millele on võõras inimlik kirglikkus ja passioon ning mida ikoonimaali terminoloogias alati palgeteks nimetatakse.

5. AJA- JA RUUMIMÕÖDE IKOONIL

Aron Gurevitš toob välja asjaolu, et aeg on kristlikus maailmapildis lahutatud igavikust — igavik on Jumala atribuut, aeg aga on loodud, tal on algus ja lõpp, mis määravad inimkonna ajaloo piirid (Gurevitš 1992: 88). Ajalooline aeg liigub jumalikust loomisaktist viimse kohtupäeva suunas. Vana Testamendi ajalugu on Kristuse tulemist ettevalmistav epohh, sellele järgnev ajalugu on Kristuse lihakssaamise ja kannatuste resultaat (Gurevitš 1992: 88). Seega on kujutlused maailma loomisest ja Vana

Testamendi sündmustikust taganud teadvuse pideva viibimise minevikus, aga lunastuseootus on suunanud mõtte tulevikku, ehkki mitte sellest uusi pilte luues, vaid olemasolevat üle korrates. Samas pole aga tegemist tähttähelise üleloomamisega, vaid pideva pürgimisega eetilise ideaali suunas, mis põhjustab teadvuse edasilikumise ning ajamõiste konkretiseerumise (Wagner 1987: 62).

Samas on ka kristlik ajakäsitlus mõjutatud tsüklilisusest. Kirikuaastat liigendavad piiblisündmusi meenutavad pühad ning pühakute mälestuspäevad, mis korduvad aastast aastas. Kirikuaasta tsüklilisus ongi nähtus, mida on seatud näitlikustama ikoonid. Kujutades ajaloolise aja sündmusi, säilitab ikoonil nähtav alati ka teatava ajavälisuse. Icoon ühendab endas kristliku ajakäsituse kaks eelkirjeldatud aspekti — ajaloolise aja ja igaviku.

Sageli esineb ikoonide puhul simultanismi, s.t eri aegadel ja eri paigus aset leidvate sündmuste paigutamist kompositsioonilises ühtsuses ühisele tasapinnale. Simultanismi tekke tingimuseks on mütolooiline mõtteviis, mille jaoks sündmuste toimumises ei eksisteeri ajalist järgnevust ning kus eriaegsed nähtused võivad ühineda (Wagner 1987: 82).

Ruumi kujutamine ikoonil on suurel määral semantilise iseloomuga. Ikooni ruum ei ole illusionistlik, vaid tasapinnaline, seal valitseb ümberpööratud perspektiiv. Maalija ei ole orienteerunud mitte nähtavale, vaid transtsendentsete algkujutiste maailmale (Wagner 1987: 111). Sellise maailmanägemise seisukohalt pole illusionistlikud maailma taaskujutamise võtted ei olulised ega ka kohased. Samas tekib ka kahtlus: kas tsentraalperspektiivi kasutamisest loobumine polnud siiski seotud vastavate teooriate ja oskuste käibelt kadumisega? Keskaegse maali, sealhulgas ka bütsantsi ja vanavene ikoonide ruumiproblemaatikaga on tegelenud mitmed autorid, kelle seisukohti on eesti keeles tutvustanud ja analüüsinud Ants Juske (vt Juske 1991, 1994).

Lisaks geomeetrilisele kujutise edastamise süsteemile on ikoonidel kasutatud semantilisi kujutamisevõtteid. Olulisemad neist on näiteks tähtsamate detailide väiksem allutamise deformatsioonile, kesksete tegelaste asetamine tsentrisse ning nende kujutamine valdavalt frontaalselt. Sageli võib semantiliselt vähem olulise tegelase paigutuse põhjal otsustada, millises suunas keske pühaku nägu realselt pöörduma pidanuks (Uspenski 1965: 250).

Ka staatikas on erinevusi: olulised tegelased on staatilised, vähem olulised liikuvad. Lisaks sellele kehtib reegel, et keskseid figuure ei varjutata kunagi teistega. Alates 11. sajandist (Wagner 1987: 143) on leidnud kasutamist ka nähtus, mida saksakeelse termini eeskujul võib nimetada tähendusperspektiiviks (Onasch 1962: 426), s.t et semantiliselt olulisemaid tegelasi kujutatakse suuremana vähem olulistest. Ruumilisi võtteid kasutades kajastatakse tegelaste hierarhilisi vahekordi. Semantilise tähenduse esiletõstmiseks kasutatakse ka üksikute kehaosade nagu näo või käte suurendamist.

Ikooni foonil kujutatakse tavaliselt loodust, arhitektuuri- või interjöörielemente. Tegemist on igapäevamaailma osadega, mis on vormi osas läbi teinud deformatsiooni ning muutunud tinglikuks. Sealjuures deformeeritakse ilmalikke elemente rohkem kui sakraalseid (Uspenski 1971: 217).

Seega resümeerub ka aja ja ruumi esitus ikoonil Damaskuse Johannese seisukohaga, mille järgi ikoon pole jälendus, vaid meeldetuletus (Ioann 1913: 357). Seetõttu vähendatakse ikoonil kujutise materiaalsust ja püütakse eemalduda nähtava maailma jäljendamisest.

6. VÄRV JA VALGUS IKOONIL

Ikooni maalimise puhul on fikseeritud ka sellised elemendid nagu värv ja valgus.

Kindlat värviõpetuslikku allikat bütsantsi ja vanavene kunstil pole, kuid eksisteerivad teatud värvikasutusesüsteemid (Bõtškov 1995: 164).

I. Kuld. Kullaga tähistatakse piirkondi, mis on kõige enam mõjustatud jumalikust energiast. Kuld on Jumala valguse tähis. Seda kasutatakse foonide ja nimbuste puhul, aga ka esemete puhul, mis on jumaliku energiaga otseselt kontaktis. Viimastest on olulisemad: Lunastaja rõivad (nii lapse- kui meheas), evangeelium (nii Kristuse kui pühakute käes), Kristuse aujärg, püha Kolmainu istmed, Kristuse ja Kolmainu jalapingid. Hilisemas ikoonimaalis, kus sümbolite tähendused mitmekesistuvad ja samas ka ähmastuvad, kasutatakse kulda ka mitmesuguste muude detailide puhul.

II. Heledate ja tumedate värvilaikude kombinatsioonid palgete valgustatuse illusiooni loomiseks.

III. Värvid. Tegemist on erksate lokaaltoonidega, millel on oma kindlaks kujunenud tähendus. Siinkohal olgu lühidalt esitatud peamiste värvide sümboolika Bõtškovi käsitluse põhjal:

purpur — bütsantsi kultuuris kõige olulisem värv (Bõtškov 1995: 165), millega kujutamine oli erilise austuse märgiks; näiteks kehtestati Efesosos III Kontsiilil (431. a) muu hulgas Neitsi Maarja kujutamine purpurpunases rüüs (Bobrov 1995: 16); altarievangeelium on sageli köidetud purpursametisse;

punane — leekide, (puhastus)tule värv, samas ka elustava soojuse värv — elu sümbol; teisalt eelkõige — Kristuse vere värv, seega tema lunastustegevuse sümbol;

valge — kulla kõrval teine jumalikkust tähistav värv, sümboliseerib ka tungi hingelise ülenemise poole, sellega kujutatakse näiteks hingede personifikatsioone ja pühade isikute rõivaid;

must — surma värv; musta kasutatakse vaid koopasuu kui haua või põrgu tähise kujutamisel;

roheline — nooruse ja õitsengu värv, maine värv;

sinine — taeva, aga ka transtsendentsuse tähis. (Bõtškov 1995: 166.)

Olgugi et värvide kasutamist juhendavad ikoonimaalimise eeskirjad (millest tuleb täpsemalt juttu), on värvikasutus üks peamisi parameetreid, mis võimaldab ikoone atribueerida. Eristatavaks võib osutada teatud värvide eeliskasutamine või spetsiifiline toonaalsus, aga ka maalitehnilised võtted nagu pastoossus või värvide sulatamine. Seega on värvikasutus meistri jaoks üks võimalusi väljendada oma individuaalsust.

Valguse kujutamine ikoonil toimubki kolme eespool nimetatud värvikasutussüsteemi vahendusel. Neoplatonistliku käsitluse kohaselt on Jumal valgus, seega pole varjudele ikoonil kohta. Viimast põhjendab ka Florenski: ikoon kujutab olemist, vari võrdub aga mitteolemisega (Florenski 1995: 135).

7. IKOONIMAALI ALLIKAD JA MAALIMISE EESKIRJAD

V (553. a) ja VI kontsiil (692. a) tegelesid kristliku ikonograafia reglementeerimisega. Viimase otsused sundisid kujutajat loobuma varakristlikust abstraktsest sümboolikast ning kehtestasid selle asendamise otsese kujutisega (Adam 1995: 163). Samaks ajaks olid ametlikult formeeritud ortodoksne Pühakiri ja peamised dogmad ning õige pea asuti ikonograafia uuendamist takistama (VII kontsiili otsused 787. a), kuna see oli osa võitlusest ketserite vastu (Bobrov 1995: 22). Kristliku ikonograafia põhiallikaks on Piibel. Viimase kohatine lakoonilisus, eriti evangeeliumide osas, soodustas täpsema ettekujutuse saamiseks pöördumist apokrüüfiliste teoste poole, mis annavad mitmete sündmuste kohta illustratiivsemaid kirjeldusi. Samal põhjusel leiti inspiratsiooni või selgitust kiriklike hümnide tekstidest, kirikuisade teostest ja muudest teoloogilistest kirjutistest.

Peale traditsioonile toetuvate süžeede kujutavad ikoonid ka maalijate kaasaegseid, viimast peamiselt hilisel keskajal. Siin antakse edasi kujutisi pühadest inimestest, keda maalija on näinud nende eluajal ning keda ta püüab portreeterida nii nende füüsilises kui ka vaimses olemuses.

Oluliseks allikaks ikoonide maalimisel peetakse ka maalija vaimset kogemust ehk ilmutust.

Kõik loetletud allikad leidsid ikonograafias kasutamist alles pärast seda, kui kirik oli tunnistanud nende kooskõla kehtivate dogmadega ning lubanud neid eeskujuna kasutada uute ikoonide maalimisel. Lisaks õpetajalt õpilasele edasiantavale vahetule õpetusele on ikoonimaali eeskujud koondatud spetsiaalsesse kogumikesse, mille venekeelseks nimetuseks on подлинник (vt nt *Stroganovskij...* 1869). Viimaseid on kahte liiki: näitlikud (лицевые), mis annavad maalijale ette ikoonil kujutatava stseeni graafilise skeemi, ja teoreetilised (толковые), milles juhendatakse maalijat tehnilisest küljest. Venemaal saavutasid need eeskirjade kogumikud laialdase leviku 16.–17. sajandil. Nende avaldamise põhjuseks oli muudatuste ilmumine traditsioonilistesse kompositsioonidesse 16. sajandi keskpaiku. Tegemist oli tendentsiga, mis ähvardas muuta kanoonilist mõtteviisi. Kiriku vastusammuks sellele ohule oligi ametlikult kinnitatud ikono-

graafilise juhendi väljatöötamine, milles skeemidele lisandusid ikonograafia ja kompositsiooni sõnalised lühikirjeldused (Bõtškov 1995: 166). Samas ei saanud selline eeskirjade kogu päriselt asendada kanoonilist mõtteviisi, sest sealsed juhtnöörid puudutasid vähem kasutatavaid süžeesid või detaile, olles seega vaid kaanoni täienduseks. Enam levinud teemad olid sellistes kogumikes esitatud väga lakooniliselt.

Bõtškov toob näiteid sõnalistest maalimisjuhistest.² Instruksioonid on sageli üsna tinglikud. Ettekirjutuste hulka kuuluvad kujutatava isiku vanus (noor, keskeas, vana), välimus (kaunis, õilis, hingestatud vms), juuste ja habeme värv (blond, punapea, hall vm). Üldjuhul on ette kirjutatud ka riietuse värv, relvade või kaunistuste olemasolu. Habemetüüpi näidustades soovitatakse kasutada Basileiose või Nikolause habet, teisalt peab kellegi habe olema "lühem kui Basileiosel" või "lopsakam kui Athanasiosel". Samas pole kusagil täpselt fikseeritud ei Basileiose ega Athanasiose habeme mõõtmeid, ehkki nende ikonograafia oli üldtuntud. Seetõttu leidub eri maalijate kujutatus alati teatavaid erijooni ka ühe ikonograafilise tüübi piires. Kaanon piirab kunstniku valikut temaatilises või üldkompositsioonilises mõttes, teisisõnu — distsiplineerib maalija loovenergiat. Samas on kunstnikul vabadus rakendada oma individuaalsust töötades kunstiliste vahenditega — joone, värvi ja valgusega. Nagu juba nimetatud, peab ikoon vahendama kindlat liiki vaimsust, mis põhjendab nende valmistamist range ettekirjutuse ja järelevalve all. Ikoonimaalija seisus on tavalise inimese omast erinev. Tema puhul ei ole tegemist mitte lihtsalt kunstniku, vaid vaimuliku kunstnikuga. Iga tema käe alt tuleva ikooni ülesandeks on anda võimalikult elavalt tunnistust sealpoolse maailma reaalsusest. Kui ikoon on vastuoluline, veel enam — valelik, võib ta kahjustada seda vaatavaid inimesi (Florenski 1995: 132). Seega ei saa ikoon ilmuda inimese käe läbi, kellele vaimsus on olemuselt võõras. Ikoonimaalija peab

²Bõtškov 1995: 169–170; vt ka Buslajev 1928: 26. Ikoonidel kujutatavad kesk- ja vanemas eas pühakud on alati habemega. Nende välimuses peab kajastuma rahu, tasakaal ja elukogemus, teisisõnu omadused, mis on vajalikud Kristuse õpetuse täielikumaks mõistmiseks. Habe on siin ka ilu — kehalise küpsuse ja hingelise täiuslikkuse — sümboliks ning idakiriku traditsiooni kandjaks.

olema vaga ja puhas nii vaimses kui kehalises mõttes ning soovivatalt kuuluma mungaseisusesse (vanausulistel küll mungaseisust ei ole). Ta peab järgima kõiki paastu ja palvetamise reegleid, osalema kõikidel jumalateenistustel ning olema vaimulikus mõttes haritud. Ka oma tööd alustab ja lõpetab ikoonimaalija alati palvega. Traditsiooniliselt ei saanud ikoonimaalijaks olla naine ega võõrausuline.

Seega võib kokkuvõtteks öelda, et ikoonimaali puhul juhuslikust ei esine. Kindlaks on määratud nii see, mida maalida, kui ka see, millele, kuidas ja kes seda teha võib. Kujunenud reeglite püsivuse tingib ikooni kajastatava maailmatunnetuse muutumatus. Samas pole need piirangud aga kammitsaiks inimesele, kes usub sellesse, mida ta oma kunstilise tegevusega vahendab. Pigem vastupidi — kindlaksmääratud võtted aitavad maalijal asetada oma nägemust selgesse nähtavasse vormi ja hõlbustavad vaatajal selle vormi kogemise järel jõuda taas maalija nägemuse juurde.

Jaanuar 1997

Kirjandus

- Adam, A. 1995. *Dogmadelugu*. Tartu: Greif
- Bernstein, Boris 1990. Traditsioon ja kaanon — kaks paradoksi. — *Kunstiteadus ja kunstikultuur*. Tallinn: Kunst
- Bobrov 1995 = Бобров, Ю. *Основы иконографии древнерусской живописи*. Санкт-Петербург: Аксиома
- Buslajev 1928 = Буслаевъ, Ф. Понимание бороды в древней Руси. — *Родная Старина*, 2
- Bötškov 1995 = Бычков, В. *Духовно-эстетические основы русской иконы*. Москва: Научно-Издательский Центр "Ладомир"
- Florenski 1995 = Флоренский, П. *Иконостас*. Москва: Искусство
- Gurevitš, Aron 1992. *Keskaja inimese maailmapilt*. Tallinn: Kunst
- Ioann 1913 = Святого Иоанна Дамаскина первое защитительное слово противъ отвергающихъ св. иконы. — *Полное собрание творений св. Иоанна Дамаскина*. Т. 1. Санкт-Петербург: Издание Императорской Духовной Академій
- Juske, Ants 1991. *Kunstnik. Ruum. Pilt*. Tallinn: Kunst

- J u s k e , Ants 1994. Perspektiiviprobleem kunstiteaduses. — *Kunsti-
teaduslikke uurimusi*, 7. Tallinn: Kunst, lk 11–30
- L o t m a n 1995 = Лотман, Ю. Каноническое искусство как
информационный парадокс. — *Избранные статьи*, 1. Таллинн:
Александра
- O n a s c h , K. 1962. *Ikonen*. Berlin: Union
- S t r o g a n o v s k i j ... 1869 = Строгановский иконописный лице-
вой подлинникъ. Москва: изд. литографии, при Художест-
венно-Промышленномъ Музеуме
- U s p e n s k i 1965 = Успенский, В. К системе изображения
в русской иконописи. — *Труды по знаковым системам*, II.
Тарту: ТГУ
- U s p e n s k i 1971 = Успенский, В. О семиотике иконы. — *Труды
по знаковым системам*, II. Тарту: ТГУ
- W a g n e r 1986 = Вагнер, Г. Творческий образ в понимании
русского автора XI века. — *Русское искусство XI–XIII веков*.
Москва: Изобразительное Искусство
- W a g n e r 1987 = Вагнер, Г. Канон и стиль в древнерусском
искусстве. Москва: Искусство

KÜLLI ERIKSON (sünd. 1968) lõpetas 1991 TÜ kunstiajaloolasena,
praegu samas magistrand.

SÜÜ JA HÄBI TEISENEMISED

Jan Blomstedt

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

Käesolevas essees vaatlen küsimust, kuidas meist said — ja mis mõttes me oleme — moraalsed olendid, ehkki me küll ei tarvitse alati olla teadlikud oma sügavaleulatuvatest juurtest süü ja häbi moraalses traditsioonis. Püüan ühendada ajaloolist perspektiivi sellega, mida nimetaksin psühhoretooriliseks vaatenurgaks.

Psühhoretooriline — leian, et see sõna annab hästi edasi kahe teineteisega segatud mõiste ideed: karakteri ja identiteedi küsimusi tõstatava psühholoogia ideed ning retoorika ideed, mis on seotud sellega, kuidas me moraalseid väärtusi ja hinnanguid otseselt või kaudselt edastame.

Olen seda lähenemisviisi rakendanud 18. sajandi kirjanikule ja filosoofile Denis Diderot'le pühendatud uurimuses, väitekirjas pealkirjaga "Süü ja häbi: Diderot' moraaliretoorika" (Blomstedt 1998).

Minu uurimuse põhieelduseks oli, et moraalsus ei puuduta üksnes moraalseid ideid. See, mida Diderot hakkas oma ideedega peale oma kirjandusloomingus (novellides, romaanides, näidendites), võib filosoofi jaoks äärmiselt oluline olla, ent mulle tundub, et ei võideta kuigi palju, kui hoitakse lahus filosoofia ja retoorika, vaimudes ja nende vahel moraalseid kogemusi moodustavate läbirääkimisaktide mõistmine. Minu retoorikadefinitsioon on sama mis Michel Meyeril: retoorika tegeleb kahe või mitme subjekti

Tõlgitud käsikirjast "Transformations of Shame and Guilt". Käesoleva essee üks versioon on ette kantud Elias Lönnroti Seltsi aastakoosolekul Tartus 28. veebruaril 1998. Avaldame autori loal.

vaheliste läbirääkimiste distanttsiga (Meyer 1993: 22), ning ma lisaksin sellele, et isegi üks subjekt võib iseendaga — või pigem internaliseeritud Teisega, kellest on saanud tema moraalse mina osa — läbirääkimisi pidada. See moraalne mina esitab end alati duaalsusena ning samaaegselt võitlusena ühtsuse — väärtuste ja ihade ühtsuse, ideede ja enesekogemuse ühtsuse — nimel.

Oleme tuttavad filosoofia ja retoorika eristusega Platonil: filosoofia tegeleb ideede ja mõistusega, retoorika aga on kahtlane strateegia emotsioonide ja kirgede üleskütmiseks. Leian, et selline eristus ei suuda ära seletada moraalse karakteri keerukust, milles nii arutlemine, tunded kui tahte rakendamine on omavahel tihedamalt seotud, rääkimata sellele seletuse leidmisest, kuidas ilma veenmiseta säilib mõistuse valitsus kirgede üle. Moraalne karakter on omamoodi sisemiste veenmissuhete võrgustik, mis koosneb konfliktiga toimetulemise kognitiivsetest ja emotsionaalsetest strateegiatest (Rorty 1992: 41). Platoni karakteriseerimisoskusest hoolimata oli moraalne mina tema jaoks põhimises karakterita mina. Tunnusjoonteta moraalne mina on ka kantiliku moraalmõtte aluseks — ehkki teistsuguste poliitiliste implikatsioonidega. Ent Aristoteles ei jaganud seda arusaama ja Diderot veelgi vähem. Diderot jaoks hakkas “karakterit ühtsus” asendama kristlikku südametunnistuseideed ning viis retooriliste eksperimentideni karakteritega, kasutades dialooge — dialooge, mis esinevad pigem individuaalsete häälte ja kalduvuste segunemise kui vaidluste lahendamisena. Diderot’ ilukirjandusloomingu valgusel tähendab karakteri omamine muu hulgas ka kokkupuudet Teise probleemiga ning seeläbi süü- ja häbitundega. Kuid tema moraalteooria valguses oli õnne võtmeks voores ja kuigivõrd rohkem polnud teada vajagi. Just seetõttu võib hõlpsasti leida vastuolusid tema teooria ning ta kirjandusloomingu vahel, mis annab meile elust realistlikuma ning mitmeti mõistetavama pildi.

18. sajandi romaanides oli kesksel kohal karakter, mis peegeldub isegi paljude romaanide pealkirjas — nagu *Pamela*, *Tom Jones*, *Tristram Shandy*, *Manon Lescaut*, *Émile* jne. Paljutki sellist, mida romantismiliikumine on pidanud enda panuseks — nagu emotsioonidekultus või huvi individuaalsuse ja karakteri vastu — hinnati ja viljeldi juba Mõistuseajastul. Just kirjanduskarakterite kaudu leidsid väljenduse moraalne pluralism, relatiivsus ja iroo-

nia. Ent kui olid olemas erinevad karakterid, ehk olid siis olemas ka erinevad karakterimoraalsused? See oli oluline samm edasi universaalse moraalsuse ideest ja ideest, et moraalsus koosneb üksnes välistest reeglitest. Meie sajandil, vastupidi, on karakteri vastu tõstatatud süüdistusi mitmest lähtekohast ning mitmel põhjusel — massiühiskond on nüristanud karakteri väärtuste ning olulisuse tunnet, rääkimata veel võimsatest ideoloogiatest, mis on õõnestanud selle moraalse tähtsuse taju. Ent seesugusele karnibalistlikule suundumusele ei tarvitse jääda viimane sõna, sest filosoofid on hiljuti taasavastanud ja elustanud isegi retoorika ja vooruse- eetika. Igal juhul viib karakter alati moraaliküsimusteni ning kõigeni, mis moraalsusega kaasneb, sealhulgas häbi ja süü kogemine.

Oma uurimistöökäigus hakkasin tundma üha suuremat huvi häbi ja süü kui moraalsete ja oodatavate kogemuste vastu, see tähendab kogemuste vastu, mida me enamasti kaldume vältima, ja kui see ei õnnestu, siis alla suruma või vääriti esitama; kogemuste vastu, mis luuravad meie teadlike ideede taga sellest, millisena me teistele ja isenesele paistame. Tegelikult võiks neid võrrelda poetilise kogemusega selles mõttes, et nad hõigustavad kergesti abstraktse keelekasutuses ning neid on kõige parem edastada kujundliku keele sisendusjõuliste vahendite abil. Dialoogikunst ning ilukirjanduse retoorika võivad selles suhtes äärmiselt palju nähtavale tuua.

Kultuuriantropoloogia on oma võrdlevates uurimustes kasutanud häbi- ja süükultuuride eristamist. Üks klassikalisi teoseid selles vallas on Ruth Benedicti *Krüsantheem ja mõök* (*The Crysanthemum and the Sword*), 1946. aastal avaldatud uurimus jaapani kultuurist. See uurimus kujutas jaapani kultuuri tüüpilise häbikultuurina. “Tõelised häbikultuurid,” kirjutas Benedict, “toetuvad hea käitumise saavutamiseks välistele sanktsioonidele, mitte internaliseeritud patuveendumusele nagu tõelised süükultuurid” (Benedict 1946: 223). Mõned kultuurid, näiteks Põhja-Ameerika omad, olid süü ja häbi segakultuurid. E. R. Dodds 1957. aastal avaldatud kirjandus- ja ajaloo uurimus *Kreeklased ja irratsionaalne* (*The Greeks and the Irrational*) annab ülevaate varajase kreeka tsivilisatsiooni arengust arhailisest häbimoraalsusest kui mitte tragöö-

diakirjanike, siis Platoni hilisema süümoraalsuseni (Dodds 1957: ptk 2).

On üksnes loomulik, et isegi psühholoogid — teiste seas ka Sigmund Freud — on tundnud huvi süü ja häbi problemaatika vastu. Freudistliku seisukoha järgi sunnib meid tagant “mõnuprintsipi” ja me järgime “reaalsusprintsipi” üksnes selleks, et vältida moraalselt valu nii- või teistsugusel kujul. On öeldud, et Freudil ei olnud järjekindlat häbiteooriat. Teisalt rõhutas Freudi süüteooria hirmu autoriteedi ees, mis on algselt väline ja hiljem internaliseeritakse sellena, mida ta nimetas superegoks. Teatud määral segab see süümehanismi häbi omaga. Häbi puudutab teiste pilku ja hukkamõistu. See on enesekaitsekogemus teistega vastamisi seistes. Sellest seisukohast tähistab freudistlik superego üllatuslikult pigem internaliseeritud häbi kui süüd.

Süül on potentsiaali vabastada end autoriteedihirmust ja karistavatest tagajärgedest ning liikuda superego laenatud moraalsuselt edasi südametunnistuse vabale moraalsusele, milles soovitudest, käskudest ja keeldudest on saanud kombulspolitseinike asemel kõlbelised teejuhid (McKenzie 1962: 48–49). Nii juhtub, kui süü võtab sisedialoogi kuju, mille peamiseks teemaks on see, kas tegutseja suudab samastuda oma mineviku-, oleviku- ja tulevikutegude ning hoiakutega. Freudi jaoks oli süü aluseks lahtiütlemine instinktist hirmu tõttu sisemise autoriteedi ees. See ei anna selgitust süütunde teadlikule aktsepteerimisele ning just seda puudutabki realistlik ja loominguline süü. Impulsina oma moraalsete kommete parandamiseks ja uuendamiseks võib süül inimese elus olla loominguline funktsioon.

Diderot’l ei olnud konkreetset süü- ja häbiteooriat, ent sel, kuidas ta oma kirjutistes käsitleb häbi (*honte*), on palju ühist freudistliku arusaamaga süüst. Teisalt lähenes Diderot oma karakteriteoorias ning vabaduse kui enesemääramise idees kaudselt realistliku süü mõistele. Et süü oleks realistlik, peab see tuginema väärtustele, millest on saanud mina tõelised huvid püüdluses ratsionaalse ja moraalse ühtsuse poole ning mis pole üksnes hirmude ja soovunelmate jaoks laenatud sildid.

Freudist saadik on psühholoogid olnud teadlikud moraalsuse problemaatilistest ja repressiivsetest aspektidest. Üks neist psühholoogidest on James Gilligan: “Moraalsed uskumused ja vää-

tushinnangud,” väidab ta, “on üksnes kognitiivsed vasted valulistele afektidele, millel põhineb igasugune moraalsus ja igasugune neuroos, nimelt häbile ja süüle” (Gilligan 1976: 145). Moraalsus mitte üksnes ei aita inimestel üksteisega koos elada, vaid loob ka konflikte ja probleeme, mida oleks armastuse, arvestamise ja küpsuse abil olnud võimalik vältida. See on huvitav tähelepanek, sest näitab, et isegi moraalsus võib olla kurja allikaks — kui me, nagu tavaliselt, seostame kurja kannatustega.

Siinkohal võib öelda, et meil tuleb eristada eetikat ja moraalsust. Sõna “eetika” osutaks seda sorti inimesele, kelleks saamise poole eeldatavasti peab püüdlema, seda sorti elule, mida õhutatakse elama. Sõna “moraalsus” viitaks tõelisele “kurja” ähvardusele, ettekirjutuste koodile, mille järgimise muudavad kohustuslikuks valusad sisemised või välised sanktsioonid. See on üks võimalus nende kahe termini eristamiseks ning leidub ka teisi, ent algupäraselt on erinevus kreeka ja ladina keele vaheline, kusjuures mõlemad terminid on seotud sõnaga, mis tähendab “kalduvust” või “kommet”. Ent ladina termin, millest tuleneb “moraal”, rõhutab tunduvalt rõhkem sotsiaalse ootuse tunnet, kuna kreeka sõna soosib individuaalse karakteri oma. Nõnda nähtuna võime neis kahes terminis taas avastada häbi ja süü konnotatsioone. Lihtsuse huvides kõnelen edaspidi häbi- ja süümoraalsusest.

Pealegi on süü puhul probleemiks see, et tegu ei ole üksnes “karistusega”. See võib olla ka üleskutse moraalsele vabadusele. Küsimus, kui valulik on süü, oleneb sellest, kui vaba on moraalne tegutseja väljakutsele vastamisel. Abitus suurendab valu, enesemääramine võib selle muuta loominguliseks energiaks. Süü on kõrvutatav mõistusega selles mõttes, et ei anna õigeid vastuseid, ent aitab leida tee vastuste juurde. Just seda olen ma nimetanud “valgustatud süüks” (Blomstedt 1998: 140).

Et mõista “valgustatud süü” kogu tähendust, peaksime ta paigutama tema õigesse moraalitraditsiooni — andma talle ajaloolise perspektiivi, nagu eespool lubasin. Usun, et ajalooline perspektiiv on ainus võimalus eristada häbi ja süüd — mis tundub asjakohane, kui arvestada nende kahe termini praegust peaaegu meelevaldset kasutamist. Ühe näite toob Anthony Giddens, kes raamatus *Modernsus ja enesidentiteet* (Modernity and Self-Identity) ehitab

oma süü- ja häbiteooria üles sotsioloogilisele, ent siiski ebaajaloolisele alusele, väites, et häbi puudutab otseselt eneseidentiteeti ning on seetõttu meie hilismodernse ühiskonna jaoks olulisem kui süü, mis tema jaoks on mõneti iganenud hirm ligimeste väliste ootustele mittevastamise ees (Giddens 1991: 64–65). Nõustun temaga, et tänases ja homses ühiskonnas on moraalse identiteedi probleemid muutunud teravamaks kui konventsionaalse moraalsuse probleemid, ent ma pole nõus järeldusega, et see peaks andma häbimoraalsusele eesõiguse süümoraalsuse ees. Otse vastupidi!

Lühidalt, on olemas kaks peamist moraali traditsiooni.

Häbimoraalsuse traditsioon ulatub tagasi vanade kreeklaste ni, Homerose-aegse inimese autundeni ning ühiskondliku tunnustuse nautimiseni — kuna süümoraalsuse algupära peame otsima juutide ning kristliku Jumala ilmutamise juurest. Judaistlik-kristlikus traditsioonis oli süü võrdsustatav patutundega, andis põhjust endas kahtlemiseks, kui mitte lausa enesevihkamiseks. Sellist pärispatu-tunnet võib nimetada primitiivseks süüks. Ajaloo käigus arenesid välja keerukamad süüvormid, ent süü üldterminina osutab alati mõnele mina enesekohasele projektile, kuna häbi viitab väliste sotsiaalsete reeglitele mittevastamise riskile ning tulemustele. Mõistagi on mõlemad traditsioonid teinud läbi muutusi.

17. sajandi mentaliteet oli häbi- ja süümoraalsuse segu. Ühest küljest kuulub sinna Molière, teisalt Pascal. Molière'i komöödiad tegelevad häbimoraalsusega: nende eesmärgiks on naeruvääristada pahesid ning kõrvalekaldumisi auväärse ideaalidest. Pascal on truu kristlikule süüideele; see võtab ahastuse ning enesevihkamise kuju. Pascal mõistab edevusena hukka häbimoraalsuse keske väärtuse, ühiskondliku tunnustuse nautimise. La Rochefoucauld jääb häbi ja süü küsimuses nende kahe vahepeale. *Amour-propre*, enesearmastus, mis on La Rochefoucauld' moraali psühholoogia tuum (ehkki toona polnud sellist terminit olemas), tuleb augustiinlikust patukontseptsioonist, ent tema aristokraatlik maitse eelistab häbimoraalsust ning auväärse säilitamist ühiskonna silmis. See moraalsus peegeldas uue vestluslembese aadli elulaadi, see oli tolle klassi varasemate sõja- ja rüütli traditsioonide rahumeelsem variant — tänu "Prantsusmaa rahunemisele", mis järgnes ususõdadele ja Fronde'ile (Goodman 1994: 237).

18. sajandi Kunstide Vabariigi [*Republic of Letters*] (nagu intelligentsi nimetati) moraalಿಸüsteem kasvas välja 17. sajandi viisakast, aristokraatlikust häbimoraalsusest ning arenes avalikule arvamusele orienteeritud ja poliitilisemaks häbimoraalsuseks. See näitab, kui kaugele oli valgustuse viisakas/poliitiline häbimoraalsus Homerose ajastuga võrreldes arenenud — ennetades modernseid kontseptsioone demokraatiast kui süsteemist, mida juhib avalik arvamus ning mis lubab inimestel poliitikuid austada ja häbistada. Kui häbistada, siis peaksid võimalolijad pärast valimisi leidma end hüljatuna või opositsioonist, kus nad võivad taas üritada avalikku arvamust mõjutada. Kuningas kandis aga, vastuoksa, vastutust Jumala ees ning oli seetõttu süümoraalsuse elav sümbol — mis oligi üks põhjusi, miks häbimoraalsust 18. sajandil peeti progressiivseks ning süümoraalsust kahtlaselt konservatiivseks.

Ent siiski, kui häbimoraalsus suutis teiseneda üheks demokraatia alustoeks, suutis samavõrra teiseneda ka süümoraalsuse traditsioon ning on üksnes õiglane väita, et individualism, moodne usk vabasse indiviidi, kes ise vastutab oma valikute ja iseenese eest, on süümoraalsuse modernse variandi vili. Just see ongi valgustatud süü tegelik tähendus ning sellest leiame märke Diderot' moraaliretoorikas, kuigi ta seda terminit ei kasutanud.

Valgustatud süüid ei tekita sisemine autoriteet, mille käskudele allumine on kohustuslik; pigem eeldab ta internaliseeritud Teist ning sisemise dialoogi võimalikkust. Internaliseeritud Teine on Bernard Williamsi sõnul keegi, kelle "reaktsioone ma austaksin" (Williams 1993: 84). Rõhuasetus on *minal*: mina olen see, kes austab, ja samamoodi tahan ma saavutada eneseaustust ja eneseaktsepteerimist suhtluses Teisega iseendas. Teine ei tarvitse olla keegi konkreetne isik, keda ma tunnen, ega ka mõne ühiskondlikult identifitseeritava rühma esindaja; Teine on lihtsalt minu enese moraalse vabaduse ja identiteedi tagaja.

Nõnda mõistetuna ei tarvitse valgustatud süü tingimata võtta valu ja kannatuse kuju, nagu süüid ikka veel kujutatakse freudistlikus teoorias. Sellest saab inimese eneseloome osa ja ta võib, olenevalt asjaosalise karakterist, kõikuda ebamugavustunde ja inspiratsiooni vahel. Veel enamgi, valgustatud süü ei ole üksnes tagasivaateline emotsioon, samavõrra puudutab see tule-

vasi tegusid ja valikuid, millel on eneseidentiteedi suhtes otsustav tähtsus.

Ent Anthony Giddensi järgi “toimub modernsusele iseloomulik liikumine individuaalse kogemuse tasandil süüst eemale” (Giddens 1991: 155). Ütleksin, et asjalood on keerukamad. Kuid mõnes mõttes on tõsi, et 19. ja 20. sajandil toimus liikumine valgustatud süüst eemale. Kristlikud süüideed naasid Dostojevski töödes ning veelgi enam, tüüpiliselt venepärase rõhuasetusega kollektiivsele süüle: inimene oli mingil mõistatuslikul moel süüdi kõigi pattudes. Nietzsche jaoks oli loomulik seostada süüd kristliku orjamoraaliga ning asuda homeroslike vooruste vapruste ja võitluse poolele — kui mainida üksnes kaht kõige mõjukamat 19. sajandi mõtlejat moraali vallas. Süüle kuulub meie sajandi kirjanduses ikka veel oluline koht. Võtkem näiteks Kafka. Ent Kafkas pole jälgegi valgustatud süüst. Süü on muutunud oma põhjuse suhtes pimedaks ja samas ka prohvetlikuks oma nägemuses inimese lõksupüütusest.

Saatuse ironiana peetakse Kafka teoseid sageli selle sajandi totalitarismikogemuse eelaimduseks, ning totalitarismil polnud minu arvates tarvis valgustatud süüd selle individuaalse otsustusvõime ja vastutustunde rõhutamisega ega olnud sel sellest ka kasu. Tegelikult sõltus totalitarism väga jälgast häbimoraalsusest, mis põhines rahva üldisel teadlikkusest, et nad on pidevalt partei, politsei ja koputajate silma all. Polnud oluline, mida üksikisik tegelikult mõtles, niikaua kui ta käitus kooskõlas hästi teada olevate väliste reeglitega. Võin eksida, ent selle formaalse häbimoraalsuse paradoks seisneb selles, et kodanike ühiskondliku ja privaatse mina vahele lõhet tekitades süvendas see paljudes inimestes privaatsuse ning iseendale kuulumise tunnet — mis ongi tõeline individualism. Samal ajal muutus nn avatud ühiskondades individuaalsus üha enam välisilme, elulaadi ja muude sotsiaalse eristatavuse äratuntavate sümbolite küsimuseks.

Pole tarvis öeldagi, et luksusjahi omanik on huvitav indiviid. Ent raha ei ole siin asja tegelik tuum, sest on võimalik olla täpselt sama huvitav indiviid ka siis, kui sõidad igasuguse ilmaga vana jalgrattaga või oled ehk kaunis modell või näitlejanna, kes usub Jeesusesse Kristusesse ning käib igal pühapäeval kirikus. Iga asi,

mis köidab avalikkuse tähelepanu, on ainulaadne ning annab sulle õiguse nimetada end Indiviidiks (suure algustähega), kuid sel pole mõistagi midagi tegemist individuaalsusega moraalses tähenduses. Avatud kapitalistlikes ühiskondades on pidevalt rikutud isikliku ja avaliku vahelisi piire — mis olid nii olemuslikud 18. ja 19. sajandi konstitutsioonilise poliitika jaoks. Isiklik on tunginud avalikkuse sfääri ja televisiooni kaudu tungib privatiseeritud avalikkusvaldkond omakorda meie koju ja eraellu. Teoreetiline dihhotoomia avaliku ja isikliku vahel, mis on iseloomulik just ühiskonna avatusele, kutsub üles üritama taasintegreerimist, kas siis isiklikku politiseerides või avalikkust privatiseerides (Amato 1982: 23). Esimene pürneb alati totalitaarsusega ning teine annab tulemuseks poliitikavalla lõputuseni muutuva seebiooperivariandi.

Kaks sajandit tagasi tundis Diderot huvi häbi ja nägemise vaheliste seose vastu ning üritas näidata, kuidas pimeda inimese moraalsed ideed erinevad nägija omadest. See pidi andma materialistliku selgituse moraalsusele kui suurelt osalt nägemisel ja nähtavusel põhinevale sotsiaalsele konstruktsioonile. Tõepoolest, Diderot ütles tõesti midagi häbimoraalsuse “visuaalse” aspekti kohta, ent mitte kuigi palju selle kohta, miks nägemise ja nähtud olemise olukord — eraviisiliste toimingute avalikuks teadmiseks saamine — peaks tingimata kaasa tooma moraalset liiki hinnanguid. Üksnes häbimoraalsus ei suuda eristada moraalset ja mittemoraalset väärtusi, sest tegeleb peamiselt asjade välise küljega — ning välimus võib olla petlik. Selles mõttes on häbi “tühi” nähtavusmoraalsus, mis peab oma kriteeriumid tuletama kas sellest, mis on harjumuspärane, või sellest, mida saab õppida süü elutarkuselt.

Nagu ütlesin, on modernne individualism leidnud õigustuse enese eest vastutava vaba indiviidi idees, üksikisikus, kes on teadlik oma tegude ühiskondlikest ning avalikest tagajärgedest. Individualismi juured on süümoraalsuses ja seega selles, mis pigem jääb varjule kui saab nähtavaks, südametunnistuses ehk internaliseeritud Teises. Avaliku sfääri uue privatiseerimisega on meie individuaalsusekontseptsioonist üha enam saanud nähtavuse, avaliku tunnustuse, häbimoraalsuse küsimus tähenduses, millele sai äsja viidatud: moraalset sisuta moraalset tähenduses.

On teisigi tegureid, mis kahandavad väärtuste rolli modernses ühiskonnas, näiteks bürokraatia ja tehnoloogia, mis mõlemad on kaasa aidanud väärtuste vahendistumisele, tõsiasi, et polegi kuigi oluline, mis on moraalselt väärtuslik või mõistlik, senikaua kuni see toimib ja töötab. Modernses "riskiühiskonnas" kaasneb vastutustundelise indiviidi seisundiga ebakindlustunne ning meil on olemas terve Taassünni ja Kindluse Pakkumise tööstusharu: psühhoterapia, kulturism, religioossed liikumised (mis rõhutavad pigem riitusi ja kohustusi kui sisemist dialoogi), etniline identiteet, perekondlik ühtekuuluvus ja mis iganes. Oleme tasapisi aru saamas, et kultuur on kestvas kriisiolukorras, nagu oli ka valgustusajastul. Kuigi minevikku ei saa tagasi pöörduda, võime valgustuselt siiski üht-teist õppida, selle vigadest ja ebaõnnestumistest, selle innukusest ja kriitilisest vaimust ning ka individuaalsuse, iseloomumoraalsuse ning — *last but not least* — valgustatud süü kummaliselt peidetud tujumisest.

Kirjandus

- A m a t o , Joseph Anthony 1982. *Guilt and Gratitude: A Study of the Origins of Contemporary Conscience*. Westport—London: Greenwood Press
- B e n e d i c t , Ruth 1946. *The Crysanthemum and the Sword*. Massachusetts: Houghton Mifflin Company
- B l o m s t e d t , Jan 1998. *Shame and Guilt: Diderot's Moral Rhetoric*. Jyväskylä: Jyväskylä Studies in the Arts
- D o d d s , E. R. 1957. *The Greeks and the Irrational*. Boston: Beacon Press
- G i d d e n s , Anthony 1991. *Modernity and Self-Identity*. Oxford: Polity Press
- G i l l i g a n , James 1976. Beyond Morality. — *Moral Development and Behavior*. Ed. by Th. Lickona. New York—London: Holt, Rhinehart and Winston
- G o o d m a n , Dena 1994. *The Republic of Letters. A Cultural History of the French Enlightenment*. Ithaca—London: Cornell University Press
- M c K e n z i e , John G. 1962. *Guilt: Its Meaning and Significance*. London: George Allen & Unwin Ltd.
- M e y e r , Michel 1993. *Questions de rhétorique*. Paris: Librairie Générale Française

- Rorty, Amélie Oksenberg 1992. The Advantages of Moral Diversity. — *The Good Life and the Human Good*. Ed. by E. F. Paul, F. D. Miller & J. Paul. Cambridge—New York: Cambridge University Press
- Williams, Bernard 1993. *Shame and Necessity*. Berkeley—Los Angeles—Oxford: University of California Press

JAN BLOMSTEDT (sünd. 1952) on soome kirjanik ja esseist, filosoofiadoktor. Teoseid: *Sanojen takana: Kirjallisuudesta ja hiljaisuudesta* (1980); *Vastajaattelijoina* (1986); *Lukijan kosmopoetiikkaa* (1990); *Kenen siirto?: Esseitä ajattelusta* (1993) ja *Shame and Guilt: Diderot's Moral Rhetoric* (1998). *Akadeemias* on varem ilmunud ta esse "Ei mingit traagikat. Oleme nüüdisaegsed!" (1993, nr 9, lk 1983–1989).

EERO IJVOINEN

ARVUSTUS

INTENSIIVSELT LUMMAVAD LOOTUSED

Uku Masing. *Meil on lootust*. Tartu: Ilmamaa, 1997. 416 lk.

Võttes vaatluse alla mõne minevikuautori mahuka artiklitekogu, ei või me unustada ühte ohtu, mis puudutab kaasaja kiirustavat lugejat ja kriitikutki. Kipume nimelt unustama, et tegemist on tükiga elutööst, mis on avanenud ja paberile pandud pikkade aastakümnete vältel. Niisamuti oleme harjunud mõttega, et autor on oma teoste autor kaanest kaaneni ja kõitest kõiteni — isegi siis, kui kogumike või kogutud teoste koostajaks on keegi teine, kui autorilt on isegi võetud võimalus kaasa rääkida, sest tema aeg on lõppenud.

Kui panna kokku Masingut kolmekümneandetest, viiekümneandetest või seitsmekümneandetest aastatest (pole isegi tähtis, kas peame silmas lõppeva sajandi kümnendeid või autori eluiga), siis missuguse autoriga on tegemist? Arvan, et mis tahes autoril peab olema õigus võtta oma varasemate tekstide suhtes lugeja positsioon, mitte autori oma. Kuid kuidas saada selgust autori soovides, kui tema tahe on sumbunud, kui ta on astunud üle surma värava? Järel on üksnes tekstid — teiste poolt redigeeritud või tõlgitud või ka elavast kõnest üles kirjutatud; lõpuks veel toimetatud ja järjestatud mingiks seoseks, mida nende tekstide kirjutaja kunagi silmas ei pidanud. Ometi on Masingu esseedes sisemist järjepidevust — aastate kuludes on ta pigem süveneja kui muutuja. Lõpuks on meie ees märgid, mis kõnelevad millestki, mis on tähtsam kui mõne üksiku inimese elu ning mis on nüüdsest üle ka autorist endast või tema maisest tahtest.

Siitpeale on "Masing" vaid nimi ja märk. Liitati on see märk õige avara tähendusväljaga — üks nende seast, mida ei saa üheselt määratleda ega lihtsalt sildistada. Ta on märk, mis loeb ja kirjutab iseennast, olles täidetud janust parema ja rikkama olemisviisi järele. Selle märgi avamine nii laiema publiku kui ka tulevaste põlvete jaoks on Hando Runneli ja "Ilmamaa" kirjastuse maitse- ja südameasi.

Masingu pärand jõuab kaante vahele visalt, kuid järjekindlalt — nähtavasti jätkub "Ilmamaale" seda tööd veel järgmisekski aastasajaks. Äsjailmunu on juba teine Masingu artiklitekogu "Eesti mõtteleo" sarjas. Kahe raamatu jagu artikleid on samasse sarja mahtunud vaid Juhan Luigalt. Masingu puhul tuleb aga kohe meenutada varasemat kogumikku *Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt* (1993), ka raamatuid *Budismist* (1995), *Eesti usund* (1995) ja *Mälestusi taimedest* (1996). Ühte-teist on veel ilmumas, rääkimatagi ilukirjanduslikust toodangust.

Kui varem ilmunud *Pessimismi põhjenduse* (1995) kaanelt vaatab vastu noor Masing, siis nüüd on kirjastajad kaanepildile seadnud juba väga vana mehe. Raamat sisaldabki peamiselt Masingu vanema-ea mõtisklusi. Ehkki kirjutatu hõlmab ulatuslikku ajavahemikku 1936. kuni 1983. aastani, jääb valdav enamik tekste kuuekümnendate-seitsmekümnendate piiresse.

Raamatu selgrooks on omal ajal Praha Ülikooli usuteaduskonna ajakirjas *Communio Viatorum* ilmunud uurimuslikud esseed, mis nüüd jõuavad meieni Kalle Kasemaa tõlgetena saksa ja inglise keelest — ja olgu siinkohal kohe kiidetud ka tõlgete äratuntavalt masinglikku keelt. Nendele sekundeerivad mitmesuguste loengute ja ettekannete üleskirjutused, mõned kirjad, pikk artikkel William Blake'ist ja veel ühte kui teist.

Igähel on vabadus ja võimalus otsida nende kaante vahelt oma meelis-Masingut, ent minu sümpaatia kaldub kõige enam artikli "De hermeneutica" poole, mille esmatrükk ilmus *Communio Viatorum*'is 1973. aastal. Küllap tuleb see sellest, et Masingut kui oma teemades vabalt orienteeruvat ja ringiuitavat filosoofi on juba küllalt loetud ning tasahilju tõuseb esile oht, et masinglikkuse võlu taandub kuidagi masinlikuks korduvuseks. Seevastu artikkel hermeneutikast võtab mõnevõrra süsteemsemal kujul kokku ta vaated vanade tekstide tõlgendamisele, sisaldades ka nauditavat kriitikat strukturalistlike klassifikatsioonimeetodite pihta.

Laialdasemat sümpaatiat võiks äratada kogumiku nimiessee — sügavalt eksistentsiaalse, ent samas helge alatooniga "Meil on lootust" ("Elpida echomen", *Communio Viatorum*, 1979), eriti aga sissejuhatav kiri "Hääolemisest", mis võlub oma sisendusjõu ja väljapeetud stiiliga.

Artiklis "Aarialane" ja "loominimene" (1936) naeruvääristab Masing natsionaalsotsialistlikku rassiõpetust, naastes sama teema juurde veerandsada aastat hiljem põhjalikumalt ja mõnevõrra kirevabamalt kirjutatud essees "Confessio amantis" (*Communio Viatorum*, 1961). Just siin avab ta kõige selgemalt oma läbiva ebasümpaatia Darwini evo-

lutsiooniõpetuse ja Haeckeli biogeneetilise reegli vastu, sest nendest saavad ta meelest alguse tõupuhastuslikud ideed ning mis tahes julma inimestevahelise konkurentsi ülistamine. Siit johtub ka otsene seos nn *Siegheilslehre* ja kõige banaalsemate rassieeposte sünniga.

Vähemalt niisama tähtis kui Darwini sarjamine on Masingu maailmavaates Sapiri ja Whorfi ning nende keelelise relatiivsuse hüpoteesi tunnustamine. Selgust toova allikana tõuseb siin esile loengutekst "Semantikast ja metalingvistikast" (1963). Püüan jääda sel puhul tagasihoidlikuks, arvates, et Masingu kalduvust mõtlemise keelesõltuvust igal võimalikul juhul rõhutada pole õige arvustada nende poolt, kelle keelepagas tema omale määratult alla jääb. Masingu enda mälestuslikuks tagasivaateks keeleõpingutele on tähendusliku pealkirjaga essee "Ärkamine keeltele" (1974).

Kogumiku üks mahukamaid artikleid "William Blake" (1957) on leidnud põhjalikku käsitlemist Mart Kivimäe poolt ja seda peaaegu samaaegselt *Meil on lootust* müügiletulekuga. Uurides eesti euroskeptitsismi ideeajalugu (kogumikus *Eesti Euroopa Liidu lävepakul*, lk 131–156) valib Kivimäe alustekstideks Masingu "William Blake'i" ning Ants Orase Vergiliuse-käsitluse. Saab üksnes ühineda Kivimäe peajäreldusega, et Masingu euroopluse-kriitikas eneses sisalduvad olemuslikult euroopalikud jooned. Kummata kehtib seesama paradoksaalsus Masingu esseistika kohta tervikuna. Me ei tarvitse pidada teda erandlikuks eurooplasena — see tunnus ta europotsentrismi vastu sihitud kriitikat kindlasti ei ava. Kui miski Masingu puhul tõesti on erandlik, siis eeskätt inimlike otsingute intensiivsus. Mitte otsingulisus, vaid just intensiivsus, millega ta januneb elusolemise senitundmata dimensioonide järele. Ja just niisugusena võib Masingut Blake'i looming ja müstiline eluhoiak: "Blake'i meelest olid kõik ta saavutused imeteod. Mina aga häbenesin, et mina oma saavutusi olen pidanud endastmõistetavaks ega ole olnud tänulik." (Lk 57.)

*

Tuleme korraks veel alustuseks kiidetud "De hermeneutica" juurde. Artikli ülesehitus ja probleemiseade meenutavad siin Tartu—Moskva semiootikakoolkonna suurnimede nagu Vladimir Toporovi, Vjatšeslav Ivanovi, Boriss Uspenski ja Juri Lotmani töid. Õieti on lausa imelik, miks see kirjutis mõnes semiootikakogumikus ei ilmunud, langeb ju ka kirjutamisaeg semiootikakoolkonna tõusuharja lõppu ning teatavasti oli Masing osaline nn Kääriku suvekoolide vaimses atmosfääris.

Samas eristub Masing oma metodoloogilise vaatenurga poolest. Kui näiteks Toporov võtab mütopoeetiliste tekstide tõlgendamisel kõhkle-

matult kasutusele kogu strukturalistliku semiootika arsenali, siis Masingut huvitab esiteks see, milliseid lähenemisi mütolooilis-poeetilis-religioossetele tekstidele me tunneme, ning teiseks see, milliseid tüüpilisi vigu tõlgendamisel tehakse. Nimelt kõiki hermeneutilisi meetodeid, nagu ta lõpuks tõdeb, "iseloomustab naiivne usk uueveva loogika päästevatesse omadustesse". Ja edasi: "Ilmselt teadlased ei suuda enam kohaneda tarvitatavate ja võimalike allikate kasvava hulgaga, nende usk lunastavasse küberneetikasse on kustumas ja seepärast nad otsivad pääsu suure hulga *homunculus*'te loomisest, mille nimeks on struktuuraalselt loogilised mudelid" (lk 344). Võimalik, et just selles väljaütlemises on kontsentreeritud Masingu intellektuaalne skepsis, mis lõpuks ei klappinud kokku semiootikakoolkonna kõikeseletava optimismiga.

Masingu jaoks ei kõlba säärased võlusõnad nagu "mudel" ja "klasifitseerimine" kunagi eesmärgiks iseendas, vaid ainult vahendiks, ja tihtipeale isegi selleks mitte. Tema lootused on mujal — inimese piirilolekukogemuses, mis pole kirjeldatav teisiti kui hämarate vihjete abil, kuid mis ometi avaldub näiteks luuletustes, muinasjuttudes või filosoofias. Seega kannab piirilolekut vahendav tekst endas Masingu jaoks iseväärtust, aga tõlgendaval teoorial — eriti, kui teda rumalalt rakendatakse — selline väärtus puudub.

Nii viisi hinnatuna on Masing konservatiivne mõtleja. Kuid tema armutus kultuurikriitikas, kiindumuses *science fiction*'isse ning usus teaduse (näiteks geneetika) arengujõusse leidub ka tugevalt novaatorlikke jooni. Ta otsib igavesi väärtusi, valides ikka vaatenurga, milles on intensiivsust ja värs্কust, sest tardunud mõte meile rikkamat olemisviisi tagada ei suuda. Sageli reserveeritakse seda tüüpi mõtlejatele nii-öelda lahterdamatuse lahter. Täpsem oleks ehk kõnelda vaimse traditsiooni jätkajast: tänu temasarnastele ei saa vaim surra ega uinuda. Küllap on see seesama, mida Masing on tähistanud kentsakakõlalise sõnaga "elusamus".

Andres Herkel

EDITORIAL NOTE

The article by Arne Merilai from the Department of Estonian Literature at the University of Tartu is part of a longer paper where poetry is interpreted from the viewpoint of linguistic poetics, the themes of which are the usage of deixis, speech acts and implicatures (including metaphors). To illustrate the theory, the author uses the poetry of Artur Alliksaar, an distinguished representative of Estonian philosophic free verse. Alliksaar's paradoxical conversative multilayer linguistic poetry with its rich imagery makes a versatile object of analysis for linguistic philosophy which applies logic.

Mihhail Lotman states at the beginning of his article that it often happens in the history of academic research that it is just the most fundamental notions that prove to be the most outdated and do not correspond to the present-day level of knowledge any more. In metrics the one of such fundamental, and also obsolete concepts is that of verse system (VS). In Russian metrics the notion of VS took shape in its initial years and has remained almost unchanged since then, seeming to be quite self-evident. There is a considerable number of different definitions of VSs, but leaving the inessential details aside, the idea of all of them can be reduced approximately to the following. A VS is a complex of principles and rules according to which versified speech is constructed. The standard set of VSs, known already by Alexander Vostokov and Nikolai Ostolopov, includes the metric (quantitative), syllabic and tonic (accentual) verse structure. Combinatory terms are also in use, the most widely spread of them being syllabotonics or the syllabic-accentual VS. This standard theory encounters a number of problems when solving questions of both theoretical and descriptive nature. On the theoretical level, the following ones rise to the fore: (a) what is the role of VSs in the mechanism of verse; what are their relations, first and foremost, with metric

and language prosodic factors; (b) to what extent can a set of VSs be considered complete, and whether any criteria concerning its completeness are necessary; (c) what are the mutual relations between VSs. The aim of Lotman's article is to analyse the notion of the "verse system" from the viewpoint of present-day verse theory and systematics of VSs. Unlike Jaak Põldmäe, Boris Yegorov or Boris Buchstab, the author does not consider his aim to enumerate all the VSs *a priori* possible in the poetry of a particular language, to say nothing of all the VSs possible at all, although he still presents a list of basic VSs: 1. Purely quantitative verse; 2. Syllabic verse; 3. Accentual verse; 4. Free verse; 5. Syllabic-quantitative verse; 6. Quantitative-syllabic verse; 7. Accentual-syllabic verse; 8. Syllabic-accentual verse; 9. Accentual-syllabic-quantitative verse. The universality of this approach allows one to analyse effectively any forms of verse structure and find the logical place of any analysed form among other VSs.

According to the Soviet concept of history, Estonian creative culture during the second German occupation (1941–1944) was to be treated as a phenomenon which had almost died out or at least severely damaged and without any intrinsic value. Professor Kaalu Kirme, head of the Department of Art History at Tallinn Pedagogical University, studies the art scene of the period and reaches quite a different conclusion.

Simultaneously with economic, social and political rearrangements in Estonia the people's understanding of social processes is also changing. Revolutionary social changes bring about changes in people's thinking; social phenomena are being constantly revalued. During the period of rapid social change people encounter new social phenomena. Social stratification becomes more evident; the life of the rich is more and more often represented in the media; successful people are often depicted as a model of better accommodation to the new circumstances. But there have been no sufficiently profound studies in Estonia whether all the people see social changes in the same way. We have reason to believe that people perceive social stratification in similar categories, but the content of their concrete ideas depends on their position in the social structure. The article by Andu Rämmer, project manager at the Estonian Social Sciences Archive, describes a study aimed at

learning how people evaluate social stratification in postsocialist Estonia.

Since the formation in Europe of nation states with equal rights and the emergence of *jus publicum Europeanum* which regulates the relations between these states, experts in international law have been arguing whether it is legal or not to use armed force against a foreign country in order to save human lives. At that, it has been considered necessary to differentiate between humanitarian intervention, i.e. armed intervention in order to stop the violation of the basic human rights of the citizens of the target state, and intervention by a foreign country in order to defend its citizens who are in trouble. Since the 1970s the dispute about the legality of a unilateral intervention in order to defend human rights has been one of the most topical issues in international law. Lauri Mälksoo, who is studying for his master's degree at Georgetown University in the USA, discusses several aspects of the problem.

In the belles-lettres section we publish a poem by Àngel Guimerà (1849–1924). This is one of the reflections of the events which are supposed to have happened in Europe around the anniversary of the first millennium of the Christian era when people were anticipating Doomsday.

Leiu Heapost, researcher at the Institute of History, gives an overview of some research trends in physical anthropology that have been practised in Estonia in the recent decades and introduces us to some results significant from the ethnic aspect. 1. Anthropological (somatological, odontological, population genetic, etc.) studies confirm the heterogeneity of the Estonians, being in concordance with the data collected by Juhan Aul. 2. The greatest genetic similarity between the Estonians and the neighbouring nations does not coincide with the linguistic affinity between these peoples. 3. The average gene frequencies of the Estonians correspond to the frequencies typical of North- and East-European populations, but gene frequencies are characterised by the tendency of two opposite (western and eastern) directions as in other Finno-Ugric populations, and the same is true about other anthropological variables as well. 4. The populations similar to the Estonian paleo-population lived on a very broad territory both in the east and in the west. 5. Craniological features characteristic

of the medieval population can be found in local Bronze Age and Late Neolithic residents. 6. The Estonians' genetic heterogeneity and their simultaneous antagonistic features can obviously be remnants of the original genetic structure of the primeval Finno-Ugric population, i.e. the Finno-Ugric populations comprise a very old branch in racial evolution. Naturally, there has been some intermixing in the course of times, but local continuity is indisputable.

Alar Helstein, M. Div., does not observe the doctrines of creation and eschatology as treatments of certain mythological events but as teachings which attempt to understand the sense of the existence of the universe as a whole by means of the Christian conception of God. Relying on the idea of Trinitarian, transcendent God who makes everything meaningful, theology can pose a hypothesis that the existence of the world consists in the increase of communion between the separate aspects of the world and the universe as a whole and God. The Trinitarian essence of God, which is characterised by dynamic relations, constant renewal and absolute inexhaustibility, serves both as the propulsive force behind this increase in communion and as one who sets its aims. Thus, the notion of 'creation' means an opportunity for the whole world to participate in these Trinitarian qualities, and 'eschatology' expresses the hope that thanks to the application of these qualities in the universal process the world has a chance to transcend the perishableness prescribed to it by the fixed regularities of the past and the present.

The icon as a phenomenon has always posed problems for an outsider. When you have satisfied your interest in the subject matter of the icon and acquired some knowledge about the technical side of this genre of painting, you get more and more curious about what it is that makes the icon so special, what it really stands for, according to what rules it is painted and how the matters stand with the "magical presence" of the characters depicted. With her article Külli Erikson tries to shed some light on these questions. In the course of time the requirements for the icon and for the artist painting it have somewhat changed, become modernised in a way. While writing the article, the author has primarily kept in mind the tradition of icon painting that was followed in Byzantium and

Old Russia, and later, from the 17th-century schism in Russia to the present, by the Russian Old Believers.

The Finnish writer and essayist, doctor of philosophy Jan Blomstedt discusses the question how we became — and in what sense we are — moral beings. The author distinguishes between two traditions of morals: the moralities of shame and guilt which have alternated periodically and changed in their content. The roots of modern individualism lie in the morality of guilt, thus in what remains hidden rather than becomes visible, in one's conscience or the internalised Other. But the new privatisation of the public sphere has made our concept of individuality to an increasingly greater extent a problem of visibility, public recognition and morality of shame in the meaning of morality without any moral content. Relying on Diderot's rhetoric of moral, Blomstedt emphasises the importance of *enlightened guilt* which can be compared to reason in the sense that it does not give right answers but helps to find a way to answers.

In the section of book reviews Andres Herkel observes the collection of articles *We Have Hope* (Meil on lootust) by the Estonian poet and philosopher Uku Masing (1909–1987).

We end the issue with Part III of Kalle Kroon's study "Estonian and Latvian infantry in the Swedish army, 1701–1710".

**Системы стихосложения
(преимущественно на ма-
териале эстонской и рус-
ской поэзии)**

Михаил Лотман

Целью работы является анализ понятия "система стихосложения" (СС) и выработка механизма, способного описывать произвольную СС в произвольной поэтической системе. Основным иллюстративным материалом служат эстонская и русская поэтическая традиции.

Понятие СС в науке о стихе является одновременно и фундаментальным и устарелым, неудовлетворительность традиционного подхода к СС — общее место у всех пишущих на эту тему. В работе рассматривается "стандартная теория" СС, а также попытки ее ревизии, основные из которых на взгляд автора принадлежат Яаку Пылдымяэ и Борису Бухштабу.

С точки зрения автора основным недостатком существующих теорий и типологий СС является их априорность, несвязанность с общей теорией стиха. В разрабатываемом автором подходе стих есть реализация метрического задания в языковом материале, т.е. стих представляется системой двойного кодирования: языкового и метрического (используя структуралистические оппозиции

язык ↔ речь и метр ↔ ритм можно сказать, что стихотворное сообщение выступает по отношению к языку в функции речи, а по отношению к метру — в функции ритма).

СС есть отображение, ставящее элементом метрической структуры в соответствие определенные элементы структуры языка или, иными словами, способ реализации метра средствами естественного языка:
МЕТР ^{СС} — Я ПРОСОДИКА →
СТИХОТВОРНЫЙ ТЕКСТ

При таком подходе именно СС является центральным компонентом механизма стиха и, следовательно, теория и типология СС должна занимать соответствующее место в общей теории стиха.

Типология СС связана с типологией просодических и метрических систем, но не сводится к ним. Анализируются основные СС, зарегистрированные в практике мировой поэзии:

1. Чисто-квантитативный стих;
2. Силлабический стих;
3. Акцентный стих;
4. Свободный стих;
5. Силлабо-квантитативный стих;
6. Квантитативно-силлабический стих;
7. Акцентно-силлабический стих;
8. Силлабо-акцентный стих;

9. Акцентно-силлабо-квантитативный стих.

Отдельно рассматриваются явления связанные с кодированием метрической информации непросодическими средствами естественного языка: рифма, аллитерация, синтаксический параллелизм и семантическая про-
родия.

Amidst graves: Vitality of Estonian creative culture during the German occupation

Kaalu Kirme

The Soviet concept of history asserted that Estonian culture all but died out during the German occupation of 1941–1944. This is contradictory to facts. The three-year period was very active culturally: a number of extensive art exhibitions were held, Estonian art was shown abroad (in Finland, Lithuania, Germany), plenty of outstanding paintings and graphic works were created, several books by M. Under, A. Gailit, A. Mälik, K. Ristikivi and others published during the period have become classics of Estonian literature, excellent pieces of music were composed by E. Tubin, C. Kreek, H. Eller and K. Raid; conductor O. Roots, singers I. Loo-Talvari, J. Siimon, A. Christiansen, pianist K. Prii-Raudsepp, violinists C. Prii-Berendsen, C. Uhke-Aumere enjoyed their best form.

The arts were highly successful among the public: nearly all the theatres, cinemas and concert halls were fully booked, all the books sold out quickly, there was an exceptionally lively market for artworks. By the way, similar cultural vivacity could also be noticed in German-occupied France.

The intensive cultural life of the period can be explained by a whole complex of reasons:

1. *A sense of liberation from the communist terror, which in Estonia was much more violent than the German occupation.*

2. *Impossibility of achieving the direct political goal (Estonia's independence) directed the nation's energy into the realm of culture. The same happened during the Soviet occupations of 1940–41 and 1944–91.*

3. *Formation of Estonian intelligentsia in the independent Republic of Estonia in 1918–40.*

4. *Formation of a sizeable audience for the arts at the same period.*

5. *Surplus of money for cultural needs during the German occupation as the availability of food and consumer goods was extremely limited.*

6. *Art gave moral support and hope under the occupation.*

The terrorist Soviet air raid on Tallinn in March 1944 and the spread of hostilities to the territory of Estonia considerably hin-

dered cultural life in the second half of the year. In the autumn of the same year a very great proportion of renowned creative personalities fled Estonia to escape the advancing Soviet troops.

How social changes affect social representations: 'Estonians' representations of social structure

Andu Rämmer

The article focuses on empirical research of social representations. The representations of social structure of ten different social groups (MPs, journalists, bank leaders, university professors, teachers, unskilled workers, farmers, pensioners, the unemployed, prisoners) are examined in the context of social change. The respondents were asked to estimate the power hierarchies prevailing in various socio-political conditions by means of diagrams embodying different types of social structures. The basic idea of the paper was to interpret such images as social representations. Most conflicting were the representations about the recent past. The representations about the more distant past were less clear and not so unanimous. The representations of current social structure were in the sharpest conflict with the representations of the future society close to the perceived ideal social structure. Most explicit and stable were

the representations of those groups who possessed power (MPs, heads of banks), while prisoners saw inequality in all circumstances.

Humanitarian Intervention: A Lawyer's Philosophical Dispute About the Norms of Public International Law

Lauri Mälksoo

The article deals with the legality of unilateral humanitarian interventions and of interventions for the protection of nationals abroad. The topic has been largely debated by leading international scholars since 1970s. The dispute starts with the interpretation of Article 2, paragraph 4 of the United Nations Charter which contains the prohibition of the use of force by states, except in cases of self-defence or with the authorisation of the UN Security Council. The majority of writers holds the view that unilateral interventions on humanitarian grounds are incompatible with Article 2, paragraph 4 of the UN Charter. The strong minority of mainly US scholars still represents the position that unilateral interventions on humanitarian grounds are permissible as exceptions from Article 2, paragraph 4 in customary international law. In order to prove this argument, the state practice needs to be examined. The state practice is characterised by

the lack of consuetudo in the case of unilateral humanitarian interventions, and by the lack of opinio iuris in the case of the protection of nationals abroad — both being necessary elements of the rules of customary international law.

The dispute is still not only technically legal but also one about legal philosophy. Various schools of legal thought — classical (positivist), realist, naturalist and critical — have all different viewpoints on the interpretation of international legal norms. The article proceeds with the illustration of these different philosophical interpretations of international law in the light of the present debate. At the end, it is concluded that the classical interpretation, based on positivism, is dominating, and the unilateral interventions on the ground of humanity are considered illegal under the regime of the UN Charter. The clarity of the norm could benefit, however, when the International Court of Justice would get the chance to express on the legal status of unilateral interventions on the ground of humanity in concreto.

Our shared universe: A contemporary interpretation of creation and eschatology

Alar Helstein

For centuries, theologians based their doctrines on mythological ex-

planations of reality. There was never a clear distinction between mythological form and theological content. This seems to be one of the main reasons why the replacement of mythological explanations by scientific ideas has been a major source of conflict between theologians and natural scientists. Only after recognising that theology essentially differs from mythology could theologians start making use of scientific explanations in the same way as they had been using mythological ones.

The doctrines of creation and eschatology are especially sensitive to this change as they attempt to describe something "between" our everyday experience and transcendent reality. In the mythological tradition these doctrines referred to the real events that ultimately surround our existence in this world. Today we might say that the doctrines of creation and eschatology help us find meaning for the existence of reality as a whole.

The power of the doctrines of creation and eschatology to give meaning comes from the definition of God as an all-determining reality. God is the most universal reality, which transcends all conceivable descriptions. At the same time, God as the Trinity is specified through three divine persons. One could say that God's universality arises from the richness of the re-

relationships and experiences within the Trinity.

The doctrine of creation is nothing else but an affirmation that our world is also involved in the relations between the persons of the Trinity. This involvement can be described through the concept of communion. God as the Trinity represents absolute communion where every action of a particular person is in consonance with the actions of others so that there is always only one divine reality. The involvement of the world in Trinitarian relations means constant in-

crease of communion between individuals, and ultimately between every object and phenomenon in the universe.

In this context, eschatology is an affirmation of hope that our growing communion with the world and with God will help us overcome the finite reality and reach a new level of comprehension, or even new reality. Therefore, every action that we perform with care and responsibility for others becomes an eschatological action and is a step towards the "new creation" of our shared universe.

EESTI JA LÄTI JALAVÄGI
ROOTSI ARMEES
1701–1710

Kalle Kroon

III

VÄEOSADE ÜLALPIDAMINE, PALK, RIIETUS JA TOITLUSTUS

Vastavalt juba 16. sajandi lõpul kujunenud organisatsioonile oli teenistusse antavale üleskirjutatule teda abistavate roodutalude poolt ette nähtud aastapalk (*årslön*) nii riides kui rahas või viljas. Riigi poolt maksti veel ka kuupalk (*månadssold*) sellel ajal, mil sõdur viibis tegevteenistuses. Näiteks Soomes võeti 1600. a üleskirjutusega teenistusse iga viies mees, kes tuli hoida teenistusvalmis niikaua, kuni riik teda nõuab. Neli ülejäänut pidid hoolitsema viienda relvade, riiete ja ülalpidamise eest, kui see asus kodus (*hemkall*). Niipea kui ta kutsuti teenistusse, sai ta riigilt kuupalga.¹⁸⁶ Selline süsteem võimaldas riigil sõduri pealt kokku hoida nii riiet kui raha.

Eesti- ja Liivimaalt üleskirjutatute tasustamine oli reglementeeritud analoogselt Rootsi ja Soomega vastavalt O. Rehbinderi memoriaalile Laiuselt 26. jaanuaril 1701, mis, nagu hilisematest palkade tasaarveldustest selgub, oli kehtiv ka Liivimaal. Memoriaali järgi ei olnud seni, kui valik koos ohvitseridega asub maal kodudes, neil õigust kuningalt ega maalt mingit palka saada, vaid nad pidid end ise ülal pidama. Niipea kui ühinetakse kuningliku armeega või astutakse iseseisvalt vaenlase vastu, siis sellest hetkest alates, kui saabutakse oma kogunemispaikadesse, hakatakse neid ülal pidama ja tasus-

¹⁸⁶Wijkander, Th. *Öfversigt af Svenska krigsförfattningens*, s. 79, 81–82.

tama võrdselt teiste kuningliku majasteedi väeosadega. Nagu likvidatsioonidest selgub, oli see määrus kehtiv kuupalkade kohta, mida maksti riigi poolt.¹⁸⁷

Sõdurite ja ohvitseride kuupalgad pidid seega järgima üldisi reegleid. Liivimaa majandusasehaldur Strokirchi koostatud arvelduse järgi Riias 20. detsembril 1701 on Viljandi pataljoni ohvitseridele makstud palka vastavalt kehtivale Pärnu garnisoni eelarvele ja statuudile (*staat*)¹⁸⁸:

Ohvitserid	Tabel 1 hõbetaalrit ööri	
4 kaptenit 1/2 juuli eest	62	16
5 kaptenit augusti eest	152	8
6 kaptenit septembris, oktoobris, novembris ja detsembris	750	
7 leitnanti ja lipnikku septembris	143	16
3 leitnanti ja lipnikku 1/2 juuli eest	30	24
5 leitnanti ja lipnikku augusti eest	102	16
10 leitnanti ja lipnikku oktoobri, novembri ja detsembri eest	615	
Staap		
1 ooberstleitnant	343	24
Kokku	2204	8

Tabel 1. Viljandi maapataljoni ohvitseridele makstud palgad hõbetaalrites 1701. a vastavalt Pärnu garnisoni statuudile.

Allikas: RA, militära samlingen, admin. handlingar, rörande armén, M. 759. Strokirchi arveldus Riias 20. detsembril 1701 Viljandi pataljoni kohta Pärnus.

Aastal 1703 Narva garnisonis asunud Läänemaa ja Viru rügementide ohvitserid seevastu oli unustatud garnisoni eelarvele võtta, mistõttu nad ei saanud ka palka ning olid sun-

¹⁸⁷RA, militära samlingen, admin. handlingar, M. 758. Laiuselt 26. jaanuaril (O. Rehbinderi memoriaal); KrA, Likvidationer, nr. 638, Hastfer, Henrik, ja sealsamas leiduv väljavõte eelmainitud memoriaalist.

¹⁸⁸RA, militära samlingen, admin. handlingar, M. 759. Viljandi pataljon, Strokirch 20. detsembril 1701.

nitud leppima vaid oma portsjonitega ja varem saadud kolme kuu palgaga.¹⁸⁹

Täpselt ei ole teada 1701. a riigi poolt antud sõduri kuupalga suurus, ent seda on võimalik hinnata Saaremaa maa-pataljoni sõdurite kuupalga alusel. Kuninga käsu kohaselt novembris 1702 tuli neile osutada seda armu, et nad nii nagu maamiilits Eesti- ja Liivimaal on ülalpidamisel seni, kui nad viibivad tegevteenistuses (*Wij... wisa dem den nåden, at de ljka med Landt milicen utj Estland och Lifland måtte få åtniuta underhåld, så länge de giöra wärckelig tjenst*). Kogu pataljon pidi koosnema 500 mehest viies kompaniis, neist pooled pidid kohe asuma tegevteenistusse garnisonis, pooled aga ruumipuudusel jääma koju roodudesse. Palgaks oli kuninga poolt (*af Oss*) ette nähtud teenistuses olijatele maksta ühe kuu kohta sõdurile kaheksa külimittu rukist ja üks karoliin rahas. Need, kes paiknevad maal ja "töötavad roodudes", saavad sealt ka oma ülalpidamise, kust nad üks kord kuus ohvitseride poolt harjutuseks kokku kutsutakse.¹⁹⁰

Maalt roodudest pidid roodutalupojad maksma sõdurile nii mundrist ja rahast koosneva aastapalga kui ka varustama neid toiduainetega. Vahel nähti eraldi ette riide- ja relvaraha kulunud varustuse asendamiseks. Ülalpidamiseks oli igale väeosale komplekteerimisala piires eraldatud adramaid, mille pealt nõuti toiduainete ja ka raha andmist sõdurile. Teatud kogus tuli vedada magasinidesse (vt lisa 3).¹⁹¹ Üks osa kreisi adramaadest, millelt sõdurit ei võetud, eraldati komandõride ülalpidamiseks.¹⁹²

Viru kreisis on vastavalt teadaandele juulist 1701 üleskirjutatud meeskonnale rügemendiüleml W. Hastferi teinud ette-

¹⁸⁹RA, Kommitéarkiv. Defensionskommisionen. Horn Kaitsekomisjonile 16. juulil ja 29. oktoobril 1703 ning üldväljavõte septembrist 1703, signeerinud C. Duncan.

¹⁹⁰RA, Riksregistraturet. Karl XII Mannerburgile 11. novembril 1702 ja Osten-Sackenile 10. novembril 1702.

¹⁹¹KrA, Likvidationer, nr. 5931 — von Liphart, Johan Fredrik, L. 120.

¹⁹²RA, militära samlingen, admin. handlingar, M. 758. Laiuselt 26. jaanuaril 1701; Ågren, S. *Karl XII:s indelningsverk för armén*, s. 193. Nagu ilmneb, kujuneski hilisem alaline maapalgaline jaotus nimelt selliselt ülalpidamiskorralduselt.

paneku anda siniste liistude või paelte (*litzen*), kääniste, krae, kübara ja nööri, samuti tasku, bandeljeevöö (põiki üle õla ja keha käiv lai nahkrihm padrunitasku jms kandmiseks), rihmade ja tinanööpide muretsemiseks ühele sõdurile 24 vasktaalrit, mis tuli saabuvate komissaride jaoks valmis panna. Peale selle tuli valmis panna ja valmistada lasta 11 küünart vatmalriiet kuue õmblemiseks, 9 küünart linast riidet alusvoodriks ja 9 küünart nahka aluskuueks (*camisol*) ning üks paar nahast pükse, 1 paar nahast sõrmkindaid ja 2 paari villaseid sukki. Liivimaa läti pataljонides oli aastapalgaks (*Jahres Lohn*) 1704. aastal ette nähtud kaheksa riigitaalrit.¹⁹³

Korraldused vastavad Karl XI poolt 1683. a fikseeritud üleskirjutuse organisatsioonile, kus on öeldud, et "iseäranis ükski provintsidest, mis on allutatud üleskirjutusele, ei saa kõrvale hoida roodu-, relva- ja majutusraha andmisest... peavad juhinduma riideraha andmisel vastavatest resolutsioonidest... või üleskirjutusinstruktsioonidest" (*Synnerhet läre inga Provincier som utskrifning äro underkastade, kunna sig undandraga at gifwa Rote-Gewärs-och Gästningsspenningar... rätte sig om Kläde-Penningarne efter de särdeles Resolutioner... eller Utskrifnings Instructionerne*). Riide- ja relvaraha pidi võetama sõduri palkamis- ja roodurahast, mida sõdur ise ei tohtinud roodult nõuda (*dock at Kläde- och Gewärs Penningar i Swerige alltid tagas af Knechtens Lego och Rote-penningar, hwilcket bemälte Knecht ingalunda skal hafwa tillstånd at ingensöka af Roten*).¹⁹⁴ Nagu nähtub korraldustest sissejaotatud alalise sõdurkonna roodudest antava aasta-palga kohta, olgu sõdur kodus või teenistuses, oli ette nähtud 1685.–1686. a anda rahas 20 vasktaalrit ja 5 vasktaalrit vat-

¹⁹³EAA, f 1, n 2, s 35, l 243p–244; RA, militära samlingen, admin. handlingar, M. 759. Mengdeni memoriaal Tallinnas 23. detsembril 1703.

¹⁹⁴Persson, S. G. *Kongl. Stadgar, Förordningar, Bref och Resolutioner*, Första Del. Transumpt 3. jaanuarist 1683; RA, Kammararkivet 541, Estländska Generalgouvernementets arkiv 4. Inkviitionsprotokollet ang. lantmilisen i Jerwen. Eriti punktide ad. 1, ad. 2 ja ad. 3 all.

malkuue ja ühe paari pükste muretsemiseks, mis tegi aastapalgaks kokku 25 vasktaalrit.¹⁹⁵

Ülevaate sõduritele taludest antud roodurahast ja riietusesemetest saab Eestimaa kubermangus Järva kreisis 1702. a sügisel võimude poolt läbiviidud inkvisitsiooniprotokollide põhjal. Selleks olid Eestimaa kindralkuberner A. J. De la Gardie ja H. Coryander andnud 10. septembril 1702 eksekutsioonikomissaridele Albrecht Kranile (Krahnile) ja Lars Essenile korralduse läbi viia Järva kreisis talupojaküsitus (*baur questiones*). Küsitleti eeskätt sõduri andnud talupoegi ehk peremehi, ent ka teisi, kui peremeest kohal polnud (*absens*). Inkvisitsioon pidi andma selguse, kui palju mehi on igast külast antud, kui palju on antud riideid ja raha ning juurdekuuluvat varustust ning kui palju toiduaineid ja peale selle veel üht ja teist, mille kohta on kviitungit nõutud. Lõpuks päriti veel, kui sageli on maasõdur kodus käinud ja kui kauaks ta on puhkusele lubatud (*permitterat*) (vt lisa 4).¹⁹⁶

Kokku on inkvisitsiooni käigus läbi käidud 76 küla ning küsitlusi on tehtud 533 peremehe kohta. Neist osa on erinevatel põhjustel puudunud. Läbi on jäänud käimata Ambla kihelkonnast osa Pruuna (Toisi) mõisat ning Lehtses Aru (Arrohffi) mõis.¹⁹⁷

Vastavalt protokollile jagunes kogu koormis sularaha, riie- ja toiduainete vahel. Sõduritele talupoegade poolt palgaks makstud sularaha suurust on rahuldavaks hinnatud 10–12 vasktaalri ulatuses (*in unterschiedlichen mahlen*), maksimum on olnud üksikutel juhtudel ka 19–20 vasktaalrit, ent siin ilmselt ei ole talud ise sõdurile mundrit muretsevad. Samuti palgana arvestatavatele riie- või kuluda aja jooksul kas vähem või rohkem. 1702. a kevadel, kui anti uus korraldus meeste teenistusse kirjutamiseks rivist väljalangenu- te asemel, on nõutud ka uut mundrit kulunu asemel. Siin on nõutud väiksemate, ilmselt kiiremini kulunud detailide

¹⁹⁵Persson, S. G. *Kongl. Stadgar, Förordningar, Bref och Resolutioner*, Andra Del. Korraldus 6. jaanuarist 1686 ja järgnevalt trükitud ettepanek 7. aprillist 1685.

¹⁹⁶RA, Kammararkivet 541, Estländska Generalgouvernementets arkiv. Inkvisitionsprotokollet ang. lantmilisen i Jerwen. Kindralkubernerii instruksioon 10. septembrist 1702.

¹⁹⁷*Op. cit.*, sealt edasi.

muretsemiseks (krae, käänised jms) eraldi väiksem summa, keskmiselt 12–20 öörist kuni nelja vasktaalrini, mis tuli talupoegadel anda kohalesaabunud ohvitseride kätte või viia mõisasse. Ülevaate ühele sõdurile antud sularaha suurusest ilma rõivastusele ja toidule tehtud kulutusteta (protokollis ad. 2) Järva kreisi talupoegade poolt 1701.–1702. a saab diagrammist 1 (vt ka lisa 4).¹⁹⁸

Kui küllaldane sõdurile sularahas väljamakstud summa oli 10–12 vasktaalrit, siis on diagrammist näha, et selle summa on suutnud maksta vaid 10% peremeestest, mis on diagrammi üldtrajektoori arvestades siiski üsna suur hulk. Enamik, umbes 65–70%, on maksnud vähem, keskmiselt 3–9 vasktaalrit. Neist on kõige enam makstud kuus vasktaalrit, järgnevad 4 ja 5 vasktaalrit maksnud ning siis need, kes on maksnud — mõnikord nagu kokkuleppeliselt külade kaupa — 10 vasktaalrit. Kaks peremeest on maksnud ka 18–19 vasktaalrit, ent pole päris selge, kas koos mundrirahaga või ilma. Maksuvõimetuid olnud ei ole, vaid üks pole andnud ei raha, mundrit ega proviant, sest mees oli asunud teenistusse alles 1702. a suvel. Esimese mundriga on kõik toime tulnud, teise detailide hankimine oli pooleli ning siin on end maksuvõimetuks tunnistanud üks talupoeg, teiste puhul on mõnel juhul andmine viibinud, mõnel juhul pole veel nõutud. Võis ka juhtuda, nagu seda tegi talupoeg Bamut Kursi külast, et peremees on ise teenistusse läinud ja ülalpidamisraha eest endale mundri ostnud, toiduained tõi talle naine laagrisse järele. Kas Taikse või Pruuna külast (Toische) on Wetterock, Andres saatnud teenistusse oma poja ja andnud talle kaasa viis vasktaalrit. Linnape või Linapeksu (Linnapeksche) külas on Lehtmetze John andnud teenistusse läinud sõduri naisele 7 1/2 vasktaalrit ja ühe lasti(?) tangu. Karinu (Kardina) külas on Nippa Andres maksnud oma sõdurile kolm vasktaalrit ja 20 ööri ning 5 1/2 tündrit rukist ja ühe aastavanuse sea. Kursi mõisas kas Einmanni või Korba (Korpsche) külas on sõdurile makstud kaks vasktaalrit ja antud, et palk oleks vastav, ka terve härg, seejärel ilmselt teise aasta palga maksmisel kolm vasktaalrit jne, ent sõdur on soovinud saada veel viis vasktaalrit (*wille noch 5 Rchcc haben*). Vodja külas on sõdur ilma loata kodus käinud, siis oktoobri keskel jälle tulnud ja taas teele asunud ning siis ka uuesti neli vasktaalrit kaasa saanud (*aufs neue 4 Rchcc mitge-*

¹⁹⁸Op. cit.

Diagramm 1

Diagramm 1. Ühe maasõduri kohta makstud sularaha suurus ilma mundri- ja proviandirahata Järva kreisis 1701.–1702. a vastavalt inkvisitsiooniprotokollile punkt 2-le (veerandtaalrid on ümardatud täisosaks).

Allikas: RA, Kammararkivet, 541, Estländska Generalgouvernementets arkiv 4. Exekutions- och likvidationskontoret, vol. 22. 1. Inkvisitionsprotokoll ang. lantmilisen i Jerwen, mm.

geben), ning protokollile punkt 2 all oli antud summaks märgitud kuus vasктаalrit — ilmselt siis kogu sularaha suurusena või esimese aasta eest.

Kui sõdur ja peremees ei jõudnud kokkuleppele, võis asi lõppeda traagiliseltki. Lehtse külas on Liiva kõrtsmiku Matzi antud sõdur oma peremeest surmavalt haavanud, sest see ei

olevat tahtnud talle rohkem raha anda. Ilmselt oli võimalik ka end kohustusest vabaks osta. Kanna Jürri Piiumetsast pole andnud ühtki meest ning on seetõttu pidanud vastavalt oobersti korraldusele maksma ühele allohvitserile iga aasta 12 vasktaalrit.

Ka asendusena antud meestele on kohe koos mundri ja varustusega teatud summa peo peale laotud. Kukevere külas on Kirme Hans laagris surnud mehe asemele andnud juulis uue mehe, kellele on peo peale laotud (*auf die Hand*) kuus karoliini ja kaasa antud ka voorihobune (*Trosspferd*). Oisu külas on Runa Maddisse Tõnno teenistusse antud mees marsil põgenenud, asemele muretsetud uuele mehele on kohe makstud ka 12 vasktaalrit.

Vastavalt korraldusele pidi üks kompanii rügemendis varustatama tragunitena, mis oli tunduvalt kallim. Mudise külas (Muddisse) on Weski Tõnno andnud eelmisel (1701.) aastal 10 vasktaalrit, peale selle ka mundri, mõõga ja püstolid, ainult karabiini on ooberst ise muretsetud. Otsa Hauso Jürgen andis oma tragunile rahas 12 vasktaalrit ning mundri ja hobuse koos varustusega, ent ilma püstolite ja mõõgata. Roosna-Alliku mõisas Ahula (Affell) külas tuli Titter Martti Ado'l traguni varustamisel anda sadul, 20 ööri padrunitaskuks, karabiinirihmaks, mõõgavööks ning nahast kinnaste, kübara, saabaste, kannuste ja ilmselt ka nahast aluskuue ja paelte (*litzen*) jaoks kokku 12 vasktaalrit ja 4 2/3 ööri ning peale selle ka sularaha sõdurile. Kogu varustuse eest on ta 26. mail leitnant Schlachtilt ka kviitungi saanud ning selleks ajaks on ka üks paar ratsataskuid leitud. Mäo külas, mis oli üks rikkamaid kogu Järva kreisis, on Oickesarve Laur oma tragunile maksnud 10 vasktaalrit ning muretsetud ka karabiini ja püstolid koos tupega (*collet?*), mis ohvitser on kinni maksnud (*won der Officiren dazu gezaghlungen worden*). Albu külas on uue, teistkordse mundri ostmiseks läinud talupojad ise Tallinna (*die neue Montirung hatten Sie in Reval selber gekauft*). Traguni varustamisel ja ülalpidamisel said osaleda eeskätt jõukamad talupojad. Ka Soomes on 17. sajandi kestel suutnud traguni ja ratsaväelase varustamisel osaleda vaid jõukamad, kes kuulusid tavaliselt kiriku eestseisusse.¹⁹⁹ Sama võiks oletada ka Järva kreisi talupoegade kohta.

¹⁹⁹*Op. cit.*; Villstrand, N. E. *Anpassning eller protest*, s. 162.

Üldtendents oli, et mundri põhiosa muretsesid talupojad ise, ent üksikute detailide hankimiseks korjasid komandeeritud ohvitserid taludest väiksema rahasumma, mis siis ka kviteeriti. Kviteeritud koormised kuulusid tasaarveldusele riigi poolt.²⁰⁰

Hallid maalt antud vatmalkuued olid esmased, mõeldud eeskätt tööks roodudes või kindlustistes, ent eriti Soome väesades kasutati neid ka riviteenistuses. 1687. a oli Rootsi armees alanud üleminek varasemalt kirju koosseisuga vormirõivalt sinikollasele nn ühtsusunivormile (*enhetsuniformen*).²⁰¹ Kui kuningas oli 1702. a kevadel andnud uue rekruteerimiskorralduse, on rügemendiülemad teinud ettepaneku ka siniste kuubede hankimiseks. Resolutsioonis 26. maist on kuningas sellega nõustunud, lastes muretseda sinist nn kommissriiet (palgana arvestatav riie) nende vahendite eest, millest muidu oleks tulnud maalt muretseda vatmalit. Sinine riie olevat ka kulumiskindlam kui vatmal.²⁰² Nagu kirjeldatust näha, jätkus sõduritele maalt rõivaste andmine. Et sinine riie (tavaliselt peenem inglise kalev) oli kallim, siis võis see taludele ülejõu käia. Allohvitseridele seevastu telliti sinised kuued, sukad, kingad ja kübarad Stockholmist, ent alles aasta hiljem, 1703. a suvel, võis A. J. De la Gardie teatada, et Riigikontor (*Statskontoi*ret) on maaväe allohvitseridele Eestimaal saatnud 200 sinist valmis ömmeldud kuube, mida ta on pidanud Schlippenbachi taotluste eest kaitsma, kes väitis need kuuluvat tema rügementide meestele. Et kuued nimelt maarügementide allohvitseridele olid mõeldud, seda kinnitas ka lisatud Riigikontori kiri 5. juulist 1703, nii et De la Gardie ei saanud siin midagi muuta.²⁰³

On teada ka üks juhus Järva kreisist 1701.–1702. aastal, mil allohvitserile muretses sinise livreekuue tema isa (taluperemees Seppa Bertel); selle allohvitseri kohta on veel kir-

²⁰⁰ *Op. cit.* ning protokollis punktid traguni andnute kohta.

²⁰¹ Vormirõivastuse kohta üldse vt Åberg, A., Göransson, G. *Karoliner*.

²⁰² RA, Riksregistraturet. Karl XII A. J. De la Gardie'le 10. aprillil ja resolutsioon 26. mail 1702.

²⁰³ RA, Schlippenb. Saml., M. 1418. A. J. De la Gardie Schlippenbachile 28. augustil ja 4. septembril 1703; RA, Statskontorets arkiv. Huvudarkivet. Registratur, B.a. 1211. Sissekanne 3. juulil 1703.

jas: “ja üldse on ta hästi riides” (*und hatte ihn in blauer librey und sonsten über aus wohl aus montiret*).²⁰⁴ Ka pärast Narva langemist Vene vägede kätte 1704. a olid Tallinnasse koondunud Järva, Viru ja Läänemaa säilinud kompanii sõdurid 1706. a mais rietatud vanadesse hallidesse vatmalkuubedesse.²⁰⁵ Kui nimetatud kompaniidest formeeriti värbamise teel pataljon major Huene juhtimisel, siis telliti kogu meeskonnale uued vormiriided Stockholmist. Augustis 1708 on pataljoni allohvitserid kandnud hõbedaste galoonidega ja hõbedaselt galoneeritud nõöpaukudega sinist kuube ja siniseid sukki, reamehed sinist kuube, kollaseid sukki ja musta kübarat kollase nõoriga. Juuksed seoti, nagu karoliinlikes vägedes tavaks, tagant patsi, mis oli kaetud musta linasest riidest kotikesega, nn juustepaunaga (*hårpung*). Et ka nüüd koosnes meeskond täielikult eesti soost sõduritest, siis on võimalik, et vähemalt osa uutele vormidele kulunud summast võeti viimaste aastapalgana roodudest.²⁰⁶

Endiselt üleskirjutuse teel komplekteeritavale Harju rügemendile muretseti 1707. a samuti vormirõivastus Stockholmist Riidekambri kaudu, nii nagu lipudki. Rügemendi kortermeister B. Ladau on kviteerinud 9. augustil 1707 vastuvõetuna allohvitseridele 53 paari siniseid sukki, head sinist riidet kuubedeks ja sinist kalevit alusvoodriks. Reameestele oli antud 1000 sinisest riidest kuube kollasest kalevist voodriga ja tinanõöpidega ning 786 paari siniseid villaseid sukki.²⁰⁷ Sini-kollast univormi on kantud rügemendis veel 1710. a kevadel. Kübarad, kingad, püksid, ranitsad ja kollased vööd ning mustad musketirihmad olid ilmselt hangitud kohapeal.²⁰⁸ Et senisest kallima varustuse hankimine võimalikus osutus, tuleb vist panna Harju kreisi läheduse arvele Tallinnale, mistõttu rüüstamine oli seal tunduvalt tagasihoidlikum. Ka 1707. a

²⁰⁴RA, Kammararkivet, 541, Estländska Generalgouvernementets arkiv 4. Inkvisitionsprotokollet ang. lantmilisen i Jerwen. Seppa Bertel Tapalt.

²⁰⁵KrA, Rullor 1706: 10.

²⁰⁶KrA, Generalmönsterrullor 1708 — Huene pataljon.

²⁰⁷Slottsarkivet, Klädkammaren II. Reviderade räkenskaper C: 32, 1707. Räkenskaper för K. Mts och Kronans kläd och kommisskammare, s. 438–439.

²⁰⁸KrA, Rullor 1710: 16.

nõuti Läänemaa taludelt kas siis Huene pataljoni või Läänemaa valikrügemendi meestele veel hallide vatmalkuubede muretsemist, kuni saabuvad univormid Rootsist. Ka läti pataljonides 1703. a lõpul tuli veel pärast värbamiskapitulatsiooni sõlmimist maksta roodudest viimane aastapalk.²⁰⁹

Liivimaa pataljonides ei vastanud ilmselt mitte alati vormirõivastus armee üldistele mudelitele. 1702. a on kuningas andnud korralduse mundrite andmisel järgida proovitud mudelid (*approbierte modelle*).²¹⁰

1704. a on läti pataljonidest moodustatud värvatud rügemendile tellinud ooberst Mengden 1000 sinist kollase voodri ja tinanööpidega kuube, 1000 paari sinisest riidest pükse linasest riidest voodriga, 500 paari halle sukki ja 500 paari kollaseid sukki (ilmselt selleks, et oleks värvide abil lihtsam rügemendi jaotamine kahte pataljoni), 1000 kommiss-särki, 1000 kaelarätti, 1000 paari kingi ning allohvitseridele, veeblitele ja trummaritele veel eraldi sinist riidet kuueks ja voodriks, samuti käistepaelu 36 trummarile ning siniseid sukki allohvitseridele, trummaritele, profossidele ja veeblile. Peale kübarate oli tellitud ka 84 grenaderimütsi.²¹¹ Ilmselt on ka siin ära kasutatud roodudest nõutav aastapalk.²¹²

Vägede ülalpidamiseks ettenähtud toiduained (*proviand*), selle kogus ja koostis pidid vastama armee üldeeskirjadele, sõltudes ka võimalustest ning kuninglikest korraldustest. Alates 1702. a oli proviandi koostis Eestimaa rügementides reguleeritud Karl XII reeglendiga 18. jaanuarist, antud Goldingenis. Kui tegutseti väliolukorras nagu Järva rügement 1701.–1702. a, siis vedasid toidumoona laagrisse kas sõdurid ise oma antud vankrite ja hobustega või talupojad. Ka voorihobust on mõnikord vääristatud — Kuru (Kurrosche) külas Järva kreisis oli sõdurile antud kaasa ka voorihobune (*Trosspferd*) seitsme

²⁰⁹RA, militära samlingen, admin. handlingar, M. 759. Mengdeni kapitulatsioon 2. novembrist 1703 ning Mengdeni memoriaal 23. detsembrist 1703; EAA, f 1, n 2, s 36, l 194–195.

²¹⁰RA, militära samlingen, admin. handlingar, M. 759. Karl XII 10. aprillil 1702 J. F. von Liphartile — *copia*.

²¹¹RA, militära samlingen, admin. handlingar, M. 759. Mengdeni spetsifikatsioon 11. novembril 1704.

²¹²*Op. cit.* Mengdeni memoriaal 23. detsembrist 1703.

vasktaalri väärtuses.²¹³ Näib siiski, et proviandi järelvedu jäi põhiliselt talupoegade õlule.

Toidu kogusest ja koostisest Järva rügemendi välilaagris Remnikul ja mujal idapiiril 1701.–1702. a saab ülevaate eelmainitud inkvisitsiooniprotokollist ja lisast 4.²¹⁴ Selgub, et teatud osa on antud ka rahas, keskmiselt 1–4 vasktaalrit. Üldse on raha kasutanud umbes 30% kõigist peremeestest.²¹⁵ Paljuski sõltusid võimalused sellest, kui jõukas oli talu ning kuidas oli üle elatud eelnenud näljaaeg. Peremees Casper Matz Ervitalt on andnud peale või, tangude, herneste, läätsede, kruupide ja leiva ka ühe noore suitsusea, Ugametz Jürgen Prandi mõisast on aga andnud peale suitsuliha, peki, või, rai- mede, tangu, herneste, linnaste ja leiva ka viis toopi põletatud viina ja lisaks ühe vasktaalri ja 21 ööri. Keskeltläbi olid kogused kasinad. Üldse on jätnud laagrisse toiduained vedamata neli peremeest. Nende kohta, kes küsitluselt puudusid, on teised öelnud, et nad on oma kohustused juba täitnud, ent see võis olla ka eelnevalt kokku lepitud.

Samas on liialdus väita, nagu oleks külamajandus seisnud 1702. aasta lõpuks täieliku laostumise piiril. Kuigi märke selle kohta on piisavalt, leidus siiski vahendeid ka ohvitseride äraostmiseks sõduri “hüppes oleku” vms korral. Konsa Mart Rägaverest või tema antud sõdur on viimase neljanädalase ilma loata (*ohne Permission*) kodus oleku eest andnud seersant Pecka Andersile ühe toobi(?) rukist ja lipnik Hanemannile ühe toobi mett. Kõige tavalisem viis ohvitseride pahameelt vaigistada oli aga lammaste andmine. Mõnikord on lammast koguni ohvitseri mõisa viidud, et puhkuseluba välja kaubelda. Ka ohvitserid on seda oma huvides ära kasutanud, kehtestades loa hinnaks tavaliselt ühe lamba. Mõnikord — on teada kellegi Karinuse juhtum — on lammast koguni nõutud, aga pole antud. Kokku on ohvitserid saanud vähemalt 19 lammast, mis teeb keskmiselt ühe lamba ohvitseri kohta.²¹⁶ Samas ei aida-

²¹³RA, Kommitéarkiv, Defensionskommissionen, väljavõte septembris 1703, signeerinud C. Duncan; RA, Kammararkivet 541, Estländska Generalgouvernementets arkiv 4. Inkvisitionsprotokollet ang. lantmilisen i Jerven, punkti ad. 3 all.

²¹⁴*Op. cit.*

²¹⁵*Op. cit.*, punktide ad. 3 ja ad. 5 all.

²¹⁶*Op. cit.*

nud pagemise korral alati ka lamba andmine ning kui jooksik tabati, võis ta ikkagi saada oma 10–20 paari vitsu — võib-olla vanast vimmast, näiteks kui talupoeg oli oma mõisnikust ohvitseri peale enne sõda kaebamas käinud.²¹⁷

Peale toiduainete on kasutatud ka teisi vahendeid, millel võis olla väärtust. Rägaveres on viienädalase loata kodusviibimise eest antud ohvitserile üks Vene ränilukuga musket (*eine russische flinte gegeben*), ilmselt üles korjatud vallutatud Vene laagrist Vasknarvas.²¹⁸

Kui väed asusid linnades garnisonides, oli toidusedel mõnikord tänu magasinidele parem, ent mitte igas garnisonis. Parem oli olukord Tallinnas 1704. a, kus juulis ja augustis on Harju rügemendile proviantmeister Lõnni kviteerituna välja jagatud replemendijärgne toiduratsioon, mis koosnes rukkist, soolalihast, sealihast, kruupidest, rukkijahust, linnasest, Saksa humalatest, soolast ja võist. Siin avaldus hierarhia — ooberst sai 8, ooberstleitnant 6, major 4, rügemendi kortermeister 2, rügemendi preester, audiitor ja velsker igaüks 1,5 portsjonit ning kõik 831 reameest igaüks ühe portsjoni. Ohvitseridel tulevad siin arvesse ka tentsikud ja sulased. Narva garnisonis on arvestatud kahele Eesti rügemendile (Viru ja Läänemaa) 1703. a sügisel peale leiva, kuivatatud liha, vilja ning õlle ka tubakat.²¹⁹ Tartu garnisoni olukord oli aga 1702. a oktoobris vägagi raske, ent teenistuses asunud maarügementi ja pataljone on aidanud nende seotus maaga, mistõttu nende olukord võrreldes samas teenivate värvatud vägedega oli parem või nagu seda on kirjeldanud Skytte, “värvatud väed on viimase kuu aja kestel saanud toidu ja joogi valmistamiseks vaid rukkist” ning et “maamiilitsal on veel mõnikord mingit abi roodudest, nii et nad kuigivõrd endaga toime tulevad. Kuid ma pean kaebama vaeste värvatud sõdurite olukorra üle. Ja Härä Vend (Schlippenbach — K. K.) teab väga hästi, kui jõuetu on värvatud sõdur, kui ta ei saa piisavalt ülalpidamist” (*Landt militien har någon hielp ibland aff Rotarne, så att dhen någorlunda kan begåå sigh. Men iagh måste beklaga dhe arma wärfwade Knechternes tillstånd. Och som*

²¹⁷Op. cit.

²¹⁸Op. cit.

²¹⁹KrA, Rullor 1704: 17; RA, Kommitéarkiv, Defensionskommisjonen. Väljavõte septembris 1703, signeerinud C. Duncan.

Mss. Broder wäl weth, huru oförmögd som wärfwade Knechten är, när han eij får tillräckeligt underhåld).²²⁰ On aga selge, et kui möödunud jäljaaega ning vaenlase rüüsteretki arvesse võtta, ei saanud maelanikkond kuigi kaua sellisele koormusele vastu panna.

(Järgneb)

²²⁰RA, Schlippenb. Saml., M. 1412. Skytte Schlippenbachile 16. oktoobril 1702.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1992 — 1–5, 7–12; 1993 — 1–4, 6–12;

1994 — 2–12; 1995 — 1,2,4–12, 1996 — 1–12 ja 1997 — 1–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 150123017972, kood 741) iga numbri eest 24 krooni ja märgite lõigendile soovitud numbrid.

Aadress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Inta Soms, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1998:

USD 46, DEM 70, FIM 210, CAD 63, FRF 240, SEK 307, GBP 29, AUD 58.

Back issues for 1992 — 1-5, 7-12; 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 2-12;
1995 — 1,2,4-12; 1996 — 1-12; 1997 — 1-12 and single issues for 1998:
USD 4, DEM 6, FIM 17, CAD 5, FRF 20, SEK 27, GBP 3, AUD 5.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank - UBF, Helsinki, UNITFIHH; for FRF: Banque Nationale De Paris SA, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Stadtsparkasse München, München, SSKMDEMM; for GBP: Midland Bank, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Republic National Bank of New York, New York, BLICUS33) to ERA-Bank account (SWIFT code ERAPEE2X) for crediting the account no 150123017972 of Ajakiri *Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 1998

Back issues for 1997	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1996	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1995	1	2		4	5	6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1994		2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1993	1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1992	1	2	3	4	5		7	8	9	10	11	12

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu,
EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

Theory of speech acts. Pragmatics of Artur Alliksaar's poetry II	2019
..... <i>Arne Merilai</i>	
On verse systems: Mainly on the example of Estonian and Russian	2058
verse. II	
..... <i>Mihhail Lotman</i>	
Amidst graves: Vitality of Estonian creative culture during the Ger-	2080
man occupation	
..... <i>Kaalu Kirme</i>	
How social changes affect social representations: Estonians' repre-	2099
sentations of social structure	
..... <i>Andu Rämmer</i>	
Humanitarian intervention: A lawyer's philosophical dispute about	2126
the norms of public international law	
..... <i>Lauri Mälksoo</i>	
The year 1000	2141
..... <i>Ángel Guimerá</i>	
On anthropology, language and genes of the Estonians	2147
<i>Leiu Heapost</i>	
Our shared universe: A contemporary interpretation of creation and	2166
eschatology	
..... <i>Alar Helstein</i>	
On the essence of the icon and how it is painted	2184
..... <i>Küllli Erikson</i>	
Alterations of guilt and shame	2197
..... <i>Jan Blomstedt</i>	
<i>Rewiew: Intensively enchanting hopes. Uku Masing. Meil on</i>	2209
<i>lootust. Tartu: Ilmamaa, 1997.</i>	
..... <i>Andres Herkel</i>	
Editorial note. Summaries	2213
Estonian and Latvian infantry in the Swedish army, 1701-1710. III	2223
..... <i>Kalle Kroon</i>	

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9 770235 077702